

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

B 1,019,163

I, II, 1-5
I

Z
2406
.A636
B9

BULLETIJN

VAN DE
MAATSCHAPPIJ
DER
ANTWERPSCHE BIBLIOPHILEN

— I. —

ANTWERPEN.
—
DRUKKERIJ L. BEERTS,
OUDE KOORNMARKT, 21

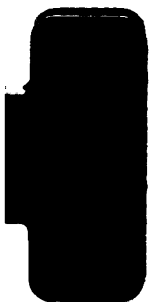
GENT.
—
Ad. HOSTE,
BOEKHANDELAAR DER MAATSCHAPPIJ

1882.

700

BULLETIJN
VAN DE
MAATSCHAPPIJ
DER
ANTWERPSCHE BIBLIOPHILEN.

— I. —

Librarian
high
11-10-12
12069
2v.

WETTEN

DER

MAATSCHAPPIJ

ART. 1. De Maatschappij heeft voor doel :

a. Het uitgeven van ongedrukte werken en oorkonden, de nationale geschiedenis en inzonderheid de geschiedenis van Antwerpen, evenals die van de letteren, kunsten en wetenschappen, rakende.

b. Het herdrukken van belangrijke en zeldzaam geworden boeken.

ART. 2. De Maatschappij bestaat uit eereleden, werkende, briefwisselende en toetredende leden.

ART. 3. De werkende leden zijn 50 in getal. Zij worden bij stemming onder de briefwisselende of toetredende leden gekozen, betalen jaarlijks 20 frank, en hebben recht op al de uitgaven der Maatschappij, te rekenen van het jaar hunner benoeming.

ART. 4. De briefwisselende leden, ten getalle van 50, worden door de werkende leden gekozen. Zij

zijn ontslagen van alle geldelijke bijdrage, doch hebben geen recht op de uitgaven der Maatschappij, tenware zij zich onder de toetredende leden lieten opschrijven. Zij kunnen de algemeene vergaderingen bijwonen, doch hebben slechts raadgevende stem.

ART. 5. Toetredend lid is ieder, die zich verbindt jaarlijks eene bijdrage van 20 fr. te betalen. Het getal der toetredende leden is onbepaald. Zij hebben recht op de uitgaven der Maatschappij, te rekenen van het jaar hunner toetreding, en kunnen de algemeene vergaderingen bijwonen, doch slechts met raadgevende stem.

ART. 6. De vereeniging verleent den titel van eerelid, aan geleerden van uitstekende verdiensten, wier medewerking der Maatschappij tot nut zou kunnen strekken; of aan leden, die zich verplichten in eens twintigmaal de jaarlijksche bijdrage te storten. Zij genieten de voorrechten der werkende leden, zonder verdere bijdragen te moeten betalen.

ART. 7. Een Bestuur, door de stemming der werkende leden benoemd, leidt de zaken der Maatschappij. Het bestaat uit :

Eenen Voorzitter,
Eenen Onder-Voorzitter,
Eenen Secretaris,
Eenen Penningmeester,
Drie Leden.

De dienstdtijd der gekozene leden is bepaald op drie jaren. Zij kunnen herkozen worden.

ART. 8. Het vernieuwen van het Bestuur geschiedt bij gedeelten. De bestuurleden treden af in de volgende orde :

1° jaar: de Voorzitter, de Penningmeester en een Lid;

2° jaar: de Onder-Voorzitter en een tweede Lid;

3° jaar: de Secretaris en het derde Lid.

In geval een der ambten komt open te vallen, gaat men in de eerstvolgende verplichtende algemeene vergadering tot de plaatsvervanging over. Het nieuwgekozen lid eindigt het mandaat van zijnen voorganger.

ART. 9. Het Bestuur verricht de volgende werkzaamheden:

a. Het belegt de algemeene vergaderingen.

b. Het doet de werken onderzoeken, die tot het uitgeven aangeboden worden, en bepaalt het getal exemplaren of de geldelijke vergoeding toe te kennen aan de verzorgers der uitgaven; alsook de vergoeding, die des noods aan afschrijvers of vertalers kan toegekend worden.

c. Het heeft het toezicht over het drukken; regelt de drukkosten, bepaalt den prijs en het getal der exemplaren voor den boekhandel bestemd.

d. Het stelt het *Bulletijn* op der zittingen van de

Maatschappij, dat kosteloos aan de werkende- en briefwisselende leden gestuurd wordt, en tot bijeenroepingsbrief dient.

ART. 10. De uitgaven der Maatschappij zullen bestaan uit:

a. Prachtexemplaren op zwaar, getint papier, ter perse genummerd en den naam dragende van het lid, voor wien zij bestemd zijn, alsook de handteekens van den Voorzitter en van den Secretaris. Zij worden gegeven aan de eereleden en aan de dienende leden van het Bestuur.

b. Exemplaren der leden op zwaar papier, voor de werkende en toetredende leden bestemd, voorzien van de handteekens van den Voorzitter en van den Secretaris.

De exemplaren der werkende leden zullen ter perse genummerd en met den naam van den eigenaar voorzien worden.

c. Exemplaren op gewoon papier, voor den boekhandel getrokken, waarvan het getal en de prijs door het bestuur vastgesteld wordt.

Het *Bulletijn* der maatschappij wordt enkel uitgegeven op gewoon papier.

ART. 11. Elk werk ter uitgave aangeboden, moet onderworpen worden aan het onderzoek van drie werkende of briefwisselende leden, die in de algemeene vergadering verslag zullen uitbrengen.

ART. 12. De Maatschappij houdt jaarlijks twee verplichtende algemeene vergaderingen: eene in Mei en eene in November; nochtans kan het Bestuur de leden bijeenroepen, zoo dikwijls als het zulks geraadzaam zal achten. De leden worden tot de zittingen bijeengeroepen bij middel van het *Bulletijn* ten minste 14 dagen op voorhand.

ART. 13. In de algemeene vergaderingen bepaalt de Maatschappij de werken, die zij wil uitgeven en hunne volgorde, na bespreking van het verslag der leden, met het onderzoek gelast, en van de voorstellen des Bestuurs.

In de algemeene verplichtende vergaderingen hebben de kiezingen plaats en worden de rekeningen voorgelegd door het Bestuur.

ART. 14. Het Bestuur stelt de eereleden, werkende en briefwisselende leden voor. Het doet de lijst der kandidaten kennen in het *Bulletijn* van bijeenroeping. De werkende leden kunnen insgelijks kandidaten voorstellen en zullen dezer namen aan het Bestuur doen kennen, ten laatste, den dag vóór de zitting. De stemming kan slechts plaats hebben op de tweede daarop volgende verplichtende algemeene vergadering.

ART. 15. Elk werkend lid, dat afwezig is op twee achtereenvolgende verplichtende vergaderingen, verbeurt zijn recht, gedurende een jaar, op het genum-

merd exemplaar der maatschappelijke uitgaven, ten ware het eene boet van 5 fr. betale.

Alleen de leden buiten Antwerpen woonachtig blijven van die boete vrij.

ART. 16. Wanneer het getal der toetredende leden tot 100 zal geklommen zijn, de werkende leden hieronder begrepen, zal de jaarlijksche bijdrage op 15 fr. gebracht worden.

ART. 17. Elke verandering aan deze wetten, zal schriftelijk moeten voorgesteld en in eene verplichtende algemeene vergadering besproken worden. Zulke voorstellen moeten afgegeven worden aan het Bestuur, ten laatste in de algemeene vergadering, die de verplichtende zitting voorafgaat, waarop zij zullen besproken worden; het Bestuur zal ze aan eene commissie van drie leden onderwerpen, wier verslag in het *Bulletijn* van bijeenroeping zal verschijnen. Om aangenomen te worden, zal zulk een voorstel de stemmen van $\frac{2}{3}$ der aanwezige leden moeten vereenigen.

ART. 18. De twintig eerste leden, zullen den titel dragen van *stichtende leden*.

Aldus vastgesteld in de zitting van 7 December 1877.

Namens de stichtende leden:

De voorloopige Secretaris,

ALF. GOOVAERTS.

De voorloopige Voorzitter,

Ridder GUST. VAN HAVRE.

VERSLAG

Reeds lang hadden Antwerpsche liefhebbers van geschiedenis en letteren over de mogelijkheid gesproken van het tot stand brengen eener vereeniging van Bibliophilen, zooals verscheidene steden onzes lands er bezitten, die, met behulp van eene jaarlijksche bijdrage der leden, werken zou uitgeven van innerlijke waarde voor onze geschiedenis, en thans in bijzondere en openbare verzamelingen begraven liggende.

Zij dachten, dat de Antwerpenaren, die steeds blijken van belangstelling in de roemrijke geschiedenis hunner stad gegeven hebben, niet langer mochten ten achter blijven.

De HH. Génard en Rooses stuurden eenen brief aan eenige boekenliefhebbers, om hen uit te noodigen op eene vergadering, den 23ⁿ November 1877, ten huize van den heer P. Kockx. De HH. L. de Burbure, A. de Decker, A. Goovaerts, Ph. Rombouts, A. van Bellingen, G. van Havre, en H. Wauwermans, waren op die zitting aanwezig.

MM. G. van Havre en A. Goovaerts werden verzocht voorloopig de taak van Voorzitter en Sekretaris te vervullen.

MM. Génard en Rooses legden het doel uit eener Maatschappij van Antwerpsche Bibliophilen, en vroegen, of het mogelijk zou wezen die vereeniging tot stand te brengen, waarop al de leden bevestigend antwoordden.

Aan de HH. Génard, Rooses en Wauwermans, werd de last opgedragen, om op de volgende vergadering een ontwerp van reglement voor te stellen.

In zitting van 30 November werd dit ontwerp van reglement, na artikel voor artikel besproken te zijn, en eenige kleine wijzigingen ondergaan te hebben, aangenomen, zooals wij het aan het hoofd van het tegenwoordig bulletijn drukken.

De Maatschappij van Antwerpsche Bibliophilen was dus gesticht.

Reeds van den eersten oogenblik af verwierf zij veler goedkeuring.

Daar de HH. René della Faille, J. A. Hompus, Emm. Rosseels, Ch^s Ruelens (van Brussel), J. van Beers, E. vanden Eynde, B^{on} van de Werve en van Schilde, Ferd. van der Haeghen (van Gent) en Lamb. van Ryswyck zich aanstonds bij ons aansloten, waren wij in staat de lijst der twintig stichtende leden, in zitting van 7 December 1877, te sluiten.

STICHTENDE LEDEN:

1. de Burbure (Ridder Leo).
2. de Decker (Alfons).
3. Delgeur (Lod.)
4. della Faille (René).
5. Génard (Pieter).
6. Goovaerts (Alfons).
7. Hompus. (J. A.).
8. Kockx (Pieter).
9. Rombouts (Philip.).
10. Rooses (Max).
11. Rosseels (Emmanuel).
12. Ruelens (Charles).
13. van Beers (Jan).
14. van Bellinghen (Antoine).
15. van den Eynde (Emile).
16. van der Haeghen (Ferdinand)
17. van de Werve en van Schilde (Baron).
18. van Havre (Ridder Gustaaf).
19. van Ryswyck (Lambert).
20. Wauwermans (Henry).

Op 14^e December 1877, werden de stichtende leden bijeengeroepen, om deel te nemen aan de benoeming van het Bureel. Werden gekozen:

tot Voorzitter, Ridder G. van Havre;
tot Ondervoorzitter, Ridder Leo de Burbure;
tot Penningmeester, de heer Ph. Rombouts;
tot Sekretaris, de heer Alf. de Decker;
tot Bestuurleden, de heeren Génard, Roose en Wauwermans.

Onmiddelijk ving het Bestuur zijne werkzaamheden aan, wendde zich tot de regeering der stad om een jaarlijksch hulpgeld van frs. 500, te verzoeken, alsook de toelating om den zetel der Maatschappij in het Museum Plantin-Moretus te vestigen; tot den Heer Minister van Binnenlandsche zaken om dezelfde voorrechten, die de Vlaamsche Bibliophilen van Gent genieten, namelijk de inschrijving voor een 100 tal exemplaren, te bekomen; tot het publiek, om toetredingen uit te lokken. Het verspreidde den omzendbrief, welken wij hier laten volgen, en waarvan de uitslag onze verwachting verre overtroffen heeft:

«Veel is er in onzen levenstijd gedaan, om, door het bestudeeren en uitgeven van oorspronkelijke geschriften, eene nauwkeurige kennis van de geschiedenis onzer stad te bekomen, en meer licht te verspreiden over al wat haar staatkundig en maat-

schappelijk verleden, hare kunstenaars en geletterden betreft.

Niet minder blijft er op dit gebied te doen. In verscheidene openbare en bijzondere archieven en bibliotheken bevinden zich nog belangrijke onuitgegeven stukken, die van aard zijn om nieuwe hulpmiddelen te verschaffen aan al, wie Antwerpens geschiedenis grondig wil leeren kennen.

Ieder weet echter, hoe moeilijk het is aan dergelijke oorkonden de openbaarheid te verschaffen, die zij verdienen. Het uitgeven van werken, als die, welke wij bedoelen, kan in geen geval eene winstgevende handelszaak worden, en gelukkig mag men zich achten, wanneer men, met opoffering van tijd en moeite, er in gelukt de drukkosten te dekken.

Alleen dus door hen, die belang genoeg stellen in geschiedenis, in kunsten, letteren en wetenschappen, om er zich eenige opoffering voor te getroosten, kan dergelijke onderneming aangevangen en staande gehouden worden. In de eerste plaats moeten uitgaven, die betrekking hebben tot het verleden van Antwerpen, gesteund worden door Antwerpenaren, die hart hebben voor hunne roemrijke stad en vereering voor hare groote mannen.

Dit begrepen eenige vrienden van geschiedenis en letteren; zij vereenigden zich en stichtten, eenige

dagen geleden, eene **MAATSCHAPPIJ VAN ANTWERPSCHE BIBLIOPHILEN**. Hun doel is, ongedrukte stukken, die een wezenlijk belang opleveren voor de geschiedenis van Antwerpen en van ons vaderland, of voor de geschiedenis van kunsten en letteren, uit te geven. Zeer zeldzaam geworden boeken zouden zij bij gelegenheid ook laten herdrukken.

Zij zullen zorgen, dat hunne uitgaven in eenen behagelijken en keurigen vorm verschijnen en niet onwaardig blijken van den goeden naam, dien de Antwerpsche drukkers in vroeger eeuwen zoo rechtmatig genoten.

Het Bestuur der *Maatschappij van Antwerpsche Bibliophilen*, in wier naam wij ons tot het publiek richten, vleit zich met de hoop, in ruime mate de ondersteuning aan te treffen, waarop dit nuttig werk recht heeft, en zonder welke zijne onderneming machteloos moet blijven.

Wij wenden ons bij dezen tot U, Mijnheer, en, rekenende op uwe gekende belangstelling in den bloci van letteren, kunsten en wetenschappen, nemen wij de vrijheid U het lidmaatschap van de *Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen* aan te bieden.

Wij laten hier de uittreksels volgen van het reglement, die betrekking hebben tot de verdeeling der leden en tot de wijze van uitgeven der Maatschappij.

(Volgen ART. 2, 3, 4, 5, 6 en 10 van het Reglement.)

Op dit oogenblik werden reeds de volgende werken aangeboden, die hoogstwaarschijnlijk de eerste nummers onzer uitgaven zullen uitmaken :

1. *Het boek, gehouden door Jan Moretus (II) als deken der St. Lucas-Gilde — 1616-1617.* (Uit het archief van het Museum Plantin-Moretus.)

2. *De ordonnancie van den Antwerpschen ommeegang en processie — XIVe eeuw.* (Uit de verzameling van Ridder Leo de Burbure.)

3. *Kronijken van Antwerpen door Lodewijk van Caukercken.* (Uit het stedelijk archief van Antwerpen en uit de Koninklijke Bibliotheek van België, te Brussel.)

4. *Kronijken van Antwerpen door Bertrijn.* (Uit de verzameling van Ridder Gustaaf van Havre.)

5. *Tractaat der Officieren, door Hendrik de Moy.* — Geschiedenis en inrichting der ambten van de Antwerpsche overheden — XVIIe eeuw. (Uit het stedelijk archief van Antwerpen.)

6. *Ordonnancieboek, Resolutieboek, Bussenboek en Rekeningen der St. Lucas Gilde van Antwerpen.* — Vervolg der Liggeren. (Uit het archief der koninklijke akademie van beeldende kunsten, te Antwerpen.)

7. *Gilden- en ambachtenboeken van Antwerpen.* (Uit het stedelijk archief van Antwerpen.)

8. *Etymologicon Kiliani — Latijnsch-Neder-*

landsch woordenboek door C. van Kiel. (Uit het archief van het Museum Plantin-Moretus.)

9. *Carmina latina C. Kiliani.* (Id.)

10. *Tooneelstukken van Willem van Haecht.* (Uit de koninklijke bibliotheek van België, te Brussel.)

11. *Notitieboek van alle de gedenkwaardige geschiedenissen, voorgevallen in onze stad Antwerpen en elders, van het jaar 1772 tot 1846, door F. J. De Conink.* (Uit de verzameling van den heer Frans van Boghout.)

12. *Kronijk van Jan van Wesenbeek.* — XVIe eeuw.

13. *Arithmetica, door Jacob de Beste.* — Handschrift over de Vlaamsche vestingsbouwkunde, burgerlijke bouwkunde enz. XVIe eeuw. (Uit de verzameling van Ridder Leo de Burbure.)

14. *Aanteekeningen over de Antwerpsche munten en munten door Fred. Verachter.* (Uit de stedelijke bibliotheek van Antwerpen en uit de verzameling van Ridder Gustaaf van Havre.)

15. *Aanteekeningen over de Antwerpsche graveurs door Fred. Verachter.* (Id. Id.)

16. *Pertinente Memorie nopen de het gene gepasseert is merckelijck binnen deze stadt Antwerpen 't sedert dryentwintich Mey seventhien hondert ende sesse tot den 18^{en} Juny daernaer.* — De hertog van Marlborough te Antwerpen. (Uit het stedelijk archief van Antwerpen.)

17. *De nalatenschap van Gillebert van Schoonbeke.* (Uit het stedelijk archief van Antwerpen en uit de verzameling van Ridder Gustaaf van Havre.

18. *Geldro-gallica conjuratio in totius Belgicæ clarissimam civitatem Antverpiam, duce Martino Rosheymio* (Marten van Rossem) *conscripta ad prudentiss. vigilantiss. Coss-Senatumque Antverpien.* Auctore Joanne Servilio. Gedrukt bij Antonius Dumæus 1542. (Met aantekeningen uit het stedelijk archief van Antwerpen.)

19. *Antwerpsche liederenboeken.*

20. *De aanval van den hertog van Alençon op Antwerpen.* (Verzameling van Ridder Gustaaf van Havre.)

In geval van toetreding, verzoeken wij U, Hooggeachte Heer, bijgaande bulletijn, behoorlijk ingevuld, aan onzen Secretaris den heer A. DE DECKER, Oude Koornmarkt, 28, te willen zenden.

Aanvaard, Mijnheer, de verzekering onzer bijzondere hoogachting.»

Het Bestuur heeft twee drukkers benoemd en met dezen een kontrakt van vijf jaren aangegaan. M. Buschmann zal de uitgaven van boeken en M. Beerts het Bestuurlijk werk en het Bulletijn bezorgen.

Reeds zijn verscheidene handschriften onderzocht zooals :

1° Het aanteekeningsboek, gehouden door Jan Moretus (II), als deken der St. Lukas gilde.

2° De ordonnancie van den Antwerpschen Ommegang.

Het merk der Maatschappij, geteekend door den heer Gons draagt in het midden het Antwerpsch kasteel, ontleend aan de uitgaven van Geeraard Leeu. De spreuk *Labore et Constantia* herinnert ons Chr. Plantyn, en de ster, die bovenaan staat, zijne opvolgers, Jan Moretus en dezès afstammelingen.

Ten einde de inrichting te bespoedigen is het Bestuur genoodzaakt geweest op 20ⁿ Februari 1878, eene vergadering der stichtende leden te beleggen, om over te gaan tot het benoemen van 12 werkende leden.

Op die zitting werden tot werkende leden gekozen:

21. Delvigne (Adolf).
22. de Queux de St. Hilaire (Markies).
23. Grandgaignage (Edm).
24. Hansen (C.)
25. Lombaerts (Edmond).
26. Olivier (Fr. J.)
27. Sermon (Henri).
28. Theunissen (Louis).
29. van den Bossche (Paul).
30. van de Putte (Ferdinand).
31. van der Taelen (Félix).
32. Willems (Alfons).

Wij laten hier de namen der toetredende leden volgen, die zich tot op dit oogenblik (16 Maart 1878) lieten inschrijven, en merken hierbij aan, dat de nummers, welke de namen der stichtende, werkende en toetredende leden vergezellen, diegene zijn, welke hunne exemplaren onzer uitgaven zullen dragen.

TOETREDENDE LEDEN:

- 33. Bavais-Claessens. (Pierre Jos.).
- 34. Beerts (Lod.).
- 35. Beyers (J. L.).
- 36. Bom (G. Theodoor).
- 37. Castelot (Eloi).
- 38. Claes (Hendrik).
- 39. Cogels (Paul).
- 40. Craen (Jan).
- 41. Cuylits (Jacq.).
- 42. de Braey (Karel).

43. de Bullemont (A.)
44. de Croy (Prins Alfred Emmanuel).
45. de Laet (Frederik).
46. de Manet (A. G.).
47. de Meester (Julien).
48. de Meyer (Fr. Ferd.).
49. de Ridder (Jos.).
50. de Wael (Léopold).
51. de Wolf (Alfons).
52. Dillen (Vincent Henri.).
53. Eekhoud (Georges).
54. Eenens (A.).
55. Gheyssens (Xavier).
56. Gittens (Frans).
57. Jacobs (Victor).
58. Jacqmain (Léop.).
59. Janssens (Louis).
60. Kwik (Fr.).
61. Labaer (J. J.).
62. Le Roy (Jan).
63. Maes (Jos.).
64. Mertens (Edmond).
65. Mueller (Gasp. Fred.).
66. Ooms (Karel).

67. Rautenstrauch (Jules).
68. Rueff (Max.).
69. Schoy (Aug.).
70. Smekens (Theoph.).
71. Striels (Edouard).
72. van Aken (Leon).
73. van Beeck (Charles).
74. van Boghout (Frans).
75. van den Bemden (J. J. Ph.).
76. van den Wyngaert (J).
77. van Halle (Jan).
78. van Havre (Baron Henri).
79. van Havre (Jules).
80. van Herendael (Julius).
81. van Mol (J. B.).
82. van Praet-du Bois (Adalbert).
83. van Tricht (G. A.).
84. Verbeeck (Jos.)
85. Vyt (Cam.).
86. Vingerhoets (Frans).
87. Watlé (Denis).

**VERSLAG OVER HET BOEK GEHOUDEN DOOR JAN
MORETUS (I) ALS DEKEN DER ST. LUKASGILDE
(1616-1617) UIT HET ARCHIEF VAN HET MUSEUM
PLANTIN-MORETUS.**

Het boek gehouden door Jan Moretus (I) in 1616-1617 als deken der St. Lukas Gilde, waarvan Gij ons het onderzoek opdraagt, schijnt mij alleszins geschikt om plaats te nemen in de uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen.

Het geeft ons een volledig beeld der huiselijke inrichting van de gilde, waarop Antwerpen te recht zoo fier is, en van hare jaarlijks wederkeerende bezigheden. Wij leeren er het getal der leden en hunne bedrijven uit kennen in het tijdperk van haren hoogsten bloei, hare geldelijke middelen, hare uitgaven, hare bijeenkomsten en honderd bijzonderheden in verband met al deze punten.

Het geeft ons als merkwaardigste bijdrage, ook de straat, waarin elke gildebroeder woonde, en biedt

aldus den geschiedvorschcr eenen kostelijken leiddraad aan, om hem tot verdere opzoekingen in onze stedelijke Archieven den weg te wijzen.

De rekening der ontvangsten, welke voorkomen in dit boek, zijn reeds uitgegeven in de gedrukte *Liggeren*, maar, daargelaten, dat beide afschriften niet van regel tot regel overeenkomen, dachten wij het noodzakelijk ze hier nog eens te herdrukken, om geene afbreuk te doen aan de volledigheid van het tafereel, dat dit boek ons aanbiedt. Gemelde rekeningen zullen overigens slechts een tiental bladz. belooopen der honderd, waarop wij het geheele stuk ramen.

Wij stellen U dus voor het boek van Jan Moretus te drukken in zijn geheel, zonder er iets af te laten of bij te voegen, en er, om de opzoekingen te vergemakkelijken, eene alphabetische tafel der namen op het einde aan toe te voegen.

Antwerpen, 20 Maart 1878.

M. Rooses.

Met die beoordeelingstemmen de ondergeteekenden in:

P. Génard.

Ph. Rombouts.

RAPPORT SUR UN MANUSCRIT EN LANGUE FLAMMANDE, PRÉSENTÉ A LA COMMISSION PAR LE CHEVALIER LÉON DE BURBURE, ET CONTENANT L'ORDRE DU DÉFILÉ ET LA RÉGLEMENTATION DES CORTÈGES, DITS OMGANGEN, DE LA VILLE D'ANVERS, AUX QUATORZIÈME ET QUINZIÈME SIÈCLES.

Les cortèges anversoïis sont mentionnés dans plusieurs ouvrages, notamment dans les *Annales* de Papebrochius, l'*Antverpia* de Diercxsens, les *histoires d'Anvers* de Mertens et Torfs, d'Eugène Gens; dans l'*O. L. V. op 't Staeksken*, de Génard, la *Gilde van O. L. V. Lof*, d'Hoefnaegels, dans l'*historique des rues d'Anvers* d'Aug. Thys, et dans plusieurs autres écrits.

Albert Durer, lors de son séjour à Anvers, en 1520, admira le caractère grandiose de deux de ces défilés: après avoir assisté à l'omgang de la grande kermesse, l'illustre peintre en fit une description détaillée dans la relation de son voyage aux Pays-Bas.

Divers artistes du dix-septième siècle, parmi lesquels nous mentionnerons Gasp. Bouttats, Jean Luyken, ont retracé le côté pittoresque des omgangen, mais ils ne les ont rendus que tels qu'ils les ont connus, à l'époque où ils vivaient : le manuscrit de Mr de Burbure les décrit tels qu'ils étaient deux siècles plus tôt, et non seulement il contient la nomenclature des sujets représentés en 1398, mais des interpollations indiquent successivement ceux qui ont été supprimés ou remplacés par d'autres, durant le quinzième siècle.

Nous avons la confiance que la mise au jour de ce document sera bien accueillie par nos membres et qu'elle hâtera le moment où un de nos écrivains voudra nous donner, comme Mr Edouard van Even l'a fait avec tant de talent pour l'*Omgang de Louvain*, l'histoire complète des festivités anciennes d'Anvers.

Nous vous proposons donc, Messieurs, de mettre le manuscrit sous presse, immédiatement après l'*Aanteekeningsboek van Jan Moretus*, qui ouvrira la série des publications des Bibliophiles Anversoï.

Nous nous rallions en tous points à l'opinion du 1er rapporteur, M^r le Vice-Président de Burbure :

P. Génard.

M. Roeses.

ALGEMEENE VERGADERING:

WOENSDAG, 10de APRIL 1878, TEN 3 UREN
NAMIDDAG, IN DE ZAAL VAN DEN GEMEENTE-
RAAD OP HET STADHUIS. .

DAGORDE :

1° Verslag en stemming over de uit te geven werken.

2° Benoeming van eereleden, werkende en briefwisselende leden.

De kandidaten voorgesteld door het Bestuur gaan op een afzonderlijk bulletijn hier bij.

ART. 15. Van het Reglement:

Elk werkend lid, dat afwezig is op twee achtereenvolgende verplichtende vergaderingen, verbeurt zijn recht, gedurende een jaar, op het genummerd exemplaar der maatschappelijke uitgaven, ten ware het eene boet van fr^s 5 betale.

Alleen de leden buiten Antwerpen woonachtig, blijven van die boete vrij.

De Sekretaris,	De Voorzitter,
Alfons de Decker.	Ridder G. van Havre.

Algemeene Zitting van 10 Maart 1878.

DAGORDE : 1° Verslag over de werkzaamheden der Maatschappij. —
2° Lezing der verslagen en stemming over de uit te geven werken. — 3° Mededeelingen door M.M. Rooses. — 4° Voorstelling van kandidaten eereleden, werkende en briefwisselende leden. — 5° *Hans van Schille, bouwmeester en aardrijkskundige van Antwerpen*. Mededeeling door M. H. Wauwermans. — 6° *Kronijk van Jan Van Wesenbeke*. Mededeeling door M. P. Génard.

De zitting heeft plaats op het Stadhuis, in de gemeenteraadszaal.

Aan het bureel zetelen :

De heeren ridder L. de Burbure, ondervoorzitter ; Ph. Rombouts, penningmeester ; P. Génard, M. Rooses en A. Wauwermans, leden ; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig :

De heeren L. Delgeur, A. Goovaerts, C. J. Hansen, J. A. Hompus, P. Kockx, E. Lombaerts, H. Sermon,

L. Theunissen, P. van den Bossche, werkende leden; L. Beerts, J. Le Roy, E. Mertens, Fr. van Boghout en Fr. Vingerhoets, toetredende leden. De heeren Eloi Castelot, A. Delvigne en Em. Rosseels, deden zich verontschuldigen.

In afwezigheid van den heer Voorzitter neemt de heer L. de Burbure, Ondervoorzitter, zijn ambt waar en opent de zitting ten 3 uren, des namiddags.

Alvorens tot de dagorde over te gaan, meldt de Ondervoorzitter dat de achtbare Voorzitter, heer ridder Gustaaf Van Havre, in de onmogelijkheid zijnde de eerste algemeene vergadering bij te wonen, hij in dezes naam de leden welkom heet en hen bedankt voor de warme ondersteuning en de blijken van verkleefdheid, die zij aan de Maatschappij reeds gegeven hebben. Hij koestert de hoop het getal der leden nog te zien aangroeien, om de vereeniging welhaast een hoogen trap van bloei te doen bereiken. Geene moeite zal te dien einde door het bestuur gespaard worden.

1. De sekretaris geeft lezing van het verslag over de eerste werkzaamheden der Maatschappij, (zie bl. 9,) alsook van de beoordeeling uitgebracht

door de hiertoe benoemde commissien over twee onderzochte werken.

2. De werkende leden gaan over, na de verslagen gehoord te hebben, tot de stemming over de uit te geven werken. Worden met algemeene stemmen aangenomen: 1° *het Aanteekeningboek van Jan Moretus, als dcken der St. Lukasgilde in 1616-17*; 2° *de Ordonnancie van den Antwerpschen Ommegang in 1398*.

3. De heer Voorzitter vraagt aan de heeren van het Bestuur of niemand van hen eenige mededeelingen te doen heeft over de werkingen der Maatschappij. De heer Rooses het woord bekomen hebbende spreekt nagenoeg in dezer voege :

Mijne Heeren,

Op uitnoodiging en in naam van ons bestuur, zal ik de eer hebben eenige inlichtingen te voegen bij die gene, welke Gij kent uit het verslag, dat u werd voorgelezen. De heer Voorzitter was voornemens U eenige woorden toe te sturen bij

het openen dezer eerste zitting en wellicht zou hij deze punten voor onderwerp gehad hebben, die ik in zijne afwezigheid zoo kort mogelijk wil behandelen.

Eenige schikkingen werden door het bestuur genomen sedert het verslag, dat U werd voorgelezen, werd opgesteld ; eenige ontwerpen beraamd, die nog niet tot volle rijpheid zijn gekomen ; opmerkingen over ons ontstaan en onze toekomst gemaakt, die, hopen wij, niet zonder belangstelling door U zullen worden vernomen.

Behalve de twee werken, waarvan Gij de uitgave komt goed te keuren, is het bestuur voornemens in eene toekomstige zitting verslagen te lezen over drie andere werken : *het Proces der gebroeders Van der Voort*, dat de heer Génard, uit de oorkonden, in het stedelijk archief berustende, in zijn geheel zal doen kennen, en dat hij aanziet voor eene der treffendste gebeurtenissen van Antwerpen's oude geschiedenis ; dan *de Refereinen van den dichter de Bruin*, die de heer Ruelens, conservateur der handschriften der Koninklijke bibliotheek te Brussel, naar een geschreven tekst, berustende in de verzameling, aan wier hoofd hij staat, zal uitgeven en eindelijk *de Kronijk van Bertrijn*, de geschiedenis onzer stad, van de vroegste tijden tot in 1600 bevattende.

De twee laatste werken zijn van te grooten omvang, dan dat zij in hun geheel dit jaar zouden kunnen verschijnen; wij zullen U later voorstellen van elk dezer beide werken een eerste deel, bestaande uit honderd bladzijden, in 1878 te drukken, en het overige voor een volgend jaar te bewaren.

Bij deze twee honderd bladzijden zouden dan nog komen honderd bladzijden voor *het Boek van Jan Moretus*, vijftig bladzijden voor *de Antwerpsche Ommegangen*, en zestig voor *het Proces der gebroeders Van der Voort*; zoodat wij een totaal van 440 bladzijden zouden bereiken en ons minimum van 25 vel dus zouden te boven gaan.

Zooals Gij bemerken kunt, zijn in deze vijf boekdeelen, welke ik opsomde, verscheidene der vakken begrepen, welke in onze uitgaven zullen vertegenwoordigd worden: Antwerpsche kunst, Antwerpsche zeden, Antwerpsche geschiedenis, Antwerpsche rechtswezen, Antwerpsche letterkunde, dit alles vindt men er in weer.

Nog is in ons midden het onderwerp eener andere uitgave ter spraak gebracht, die meer bepaaldelijk behoort tot de eigentlijke bibliografie; het uitgeven namelijk, der Antwerpsche drukkersmerken.

Zooals Gij weet, Mijne Heeren, vormen de

drukkersmerken eene belangrijke bijdrage tot de kennis der boeken en tot de geschiedenis der drukkers. De merken der eerste eeuwen onderscheiden zich daarbij door eene wezentlijke kunstwaarde en zijn niet te versmaden voortbrengsels onzer schilders en hout- of kopersnijders. Het bestuur denkt, dat Gij allen met belangstelling die eerbiedwaardige wapens, de winkelschilden onzer oude drukkersfamiliën zoudt willen zien uitgeven door onze Maatschappij. En wij koesteren de hoop die verzameling eerlang tot stand te kunnen brengen.

De grootste hinderpaal, de geldkwestie, is, hopen wij, gelukkiglijk te boven gekomen door de milde medewerking van onzen hoog geachten Voorzitter, wiens naam als beoefenaar der geschiedenis onzer Antwerpsche boekdrukkunst sedert lang gevestigd is, en van den heer Ferdinand Van der Haeghen, ons niet minder hooggeacht medelid, den onvermoeibaren en geleerden bibliograaf. Beiden deze heeren zouden elk voor een derde in de uitgaven tussekomen, onze Maatschappij zou het laatste derde dragen. De uitgave verzorgd door onzen Voorzitter, zou over een viertel jaren verdeeld worden. De heer Van der Haeghen, zou bij het drukken der *Bibliotheca Belgica*, waarvan hij het ontwerp heeft opgevat, de *clichés* der houtsmeden mogen benuttigen.

Ziedaar, Mijne Heeren, in het breede geschetst,

het ontwerp eener belangrijke uitgave, die, kunnen wij ze verwezentlijken, onze jonge Maatschappij tot eer zal strekken, en eenen wezenlijken dienst aan de geschiedenis der Antwerpsche boeken en der Antwerpsche kunst zal bewijzen.

Uit ons verslag vernaamt Gij, dat wij zelf voor onze uitgaven reeds een drukkersmerk kozen en lieten uitvoeren.

Onze drukker, de heer Buschmann, heeft ook een lettersoort besteld, door ons aangenomen, en die hij uitsluitelijk voor onze uitgaven zal bezigen. Het is eene Elzevierletter, die aan klaarheid en sierlijkheid niets te wenschen laat.

Reeds zou zij zich in de kassen van onzen drukker bevinden, ware er in de fabriek een voorraad van voorhanden geweest; maar daar zij moet gegoten worden, zullen wij ze slechts binnen een paar weken ontvangen. Onmiddellijk daarop zal er met den druk een begin gemaakt worden.

Het getal onzer leden is op korten tijd aangegroeid op eene wijze, die onze verwachting te boven ging. Het heeft ons weinig moeite gekost, uwe medewerking te verkrijgen; nog vóór wij iets verrichten, alleen uit instemming met ons doel, hebt Gij onzen oproep gehoor gegeven. Die talrijke bijtredingen zullen ons in staat stellen de kosten te dragen, waarop wij onze uitgaven

beraamden en deze in het vervolg nog uit te breiden, zelfs na de vermindering der jaarlijksche bijdrage, welke wij hopen U al spoedig te zullen kunnen aankondigen.

De toelagen van stad en staat, waarop wij gegronde reden hebben te rekenen, zullen onze werkzaamheden nog bevorderen, en alles te zamen doet ons met vast vertrouwen en helderen blik de toekomst te gemoet zien.

Maar dit gunstig onthaal van zijnen oproep, legt uw bestuur eene dure verplichting op: die van zich waardig te maken van het vertrouwen, dat Gij ons betoondet. Wij hebben het ons tot doel en plicht gesteld van het onze, al ware het ook slechts een klein stcentje tot een groot gebouw, bij te dragen, om in onze geliefde moederstad de lust voor letteren, kunsten en wetenschappen wakker te houden. Dat die lust niet ingesluimerd was, beweest Gij; dat het eene noodzakelijkheid is hem nog krachtiger te doen voortleven, weet Gij.

Antwerpen heeft eenen ouden naam staande te houden, die van de hoofdstad der Vlaamsche drukkers, der Vlaamsche kunst, die van de zetelplaats, waar in vroeger jaren letteren en wetenschappen zoo weelderig bloeiden. Moest zij ontrouw worden aan dit verleden, moest slechts hare belangstelling in de werken van den geest

verminderen, dan weten wij wat gevaar haar dreigt, datgene van haren goeden naam haar ontroofd te zien, en hare roemrijkste titels en instellingen naar elders te zien overgebracht.

Met U willen wij waken tegen dit gevaar, dat gelukkig niet dreigend is. Wij zullen door schoone drukken trachten aan de stad der Leeu's en Plantyn, der Nutiussen en Verdussens' haren rang in de drukkunst te helpen behouden; wij zullen door onze uitgaven op het gebied van letteren en wetenschappen, trachten mede te werken om in de stad, waar door die groote drukkers de degelijkste werken van hunnen tijd werden uitgegeven, boeken te doen verschijnen, wier inhoud niet geheel onwaardig is van hun keurig uiterlijke.

En wij hebben het volle vertrouwen, dat met uwe zoo bereidwillig toegezegde medewerking onze pogingen ten goede zullen gedijen.

Na deze mededeelingen, stuurde de heer Voorzitter cenige dankbare woorden toe aan den heer Rooses die de tolk was geweest van het bestuur en aan den heer Rombouts, die zich welwillend met het afschrijven der twee eerste tot den druk bestemde werken belast heeft.

4. De lijst der door het Bestuur voorgestelde kandidaten eereleden, werkende en briefwisselende leden, wordt door den sekretaris gelezen, alsook de namen der heeren J. Ph. van den Bemden en D. Watlé, voorgesteld door M. A. Goovaerts; J. van Halle en J. van Herendael, door P. van den Bossche.

5. M. de Voorzitter gevraagd hebbende of geen der leden eene bibliographische mededeeling doen wilde, nam de heer H. Wauwermans het woord om eene studie voor te dragen over eenen voornamen Antwerpschen doch weinig gekenden bouwmeester, met name Hans van Schille. Met groote aandacht werd dit opstel aanhoord en de toejuichingen, die den spreker ten deele vielen, bewezen de belangstelling, die hij had opgewekt. Op voorstel van den heer P. Génard, die eenige biographische inlichtingen gaf over Hans van Schille, besliste de vergadering de studie in het eerst volgende Bulletin in te lasschen.

6. De heer Génard zegt het geluk te hebben gehad, voor het stadsarchief de Kronijk van Jan van Wessenbeke, in de veiling der boekverzameling van den heer R. della Faille te kunnen aankopen, welke hij ter beschikking der Maatschappij houdt.

Het dagorde afgedaan zijnde, verklaart de Voorzitter de zitting geheven.

Verplichtende Algemeene Vergadering :

**WOENSDAG, 22^e MEI, TEN 3 UREN NAMIDDAG,
IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP HET STAD-
HUIS.**

DAGORDE :

- 1° Verslag der vorige zitting.
- 2° Lezing der verslagen en stemming over de uit te geven werken.
- 3° Benoeming van cereleden, werkende en briefwisselende leden.
- 4° Mededeelingen.

ART. 13 van het Reglement :

Elk werkend lid dat afwezig is op twee achtereenvolgende verplichtende vergaderingen, verbeurt zijn recht, gedurende een jaar, op het genummerd exemplaar der maatschappelijke uitgaven, ten ware het eene boet van frs. 5 betale.

Alleen de leden buiten Antwerpen woonachtig, blijven van die boete vrij.

**De Sekretaris,
Alfons de Decker.**

**De Voorzitter,
Ridder G. van Havre**

VERSLAG OVER DE «CHRONIJK VAN ANTWERPEN»
TOEGEEIGEND AAN DEN NOTARIS GEERAART
BERTRYN.

In de talrijke werken sedert twee eeuwen over de geschiedenis onzer stad geschreven, wordt herhaalde malen de *Chronijk van Notaris Geeraart BERTRYN* vermeld.

Hoe hooggeschat dit boek ook zij, is het eventwel nooit in druk verschenen en het is slechts door enkele aanhalingen dat men het belang kan bestadigen welk het voor onze plaatselijke geschiedenis oplevert. En inderdaad het bevat een aantal stukken, waaronder de *Rolle van de Quade Werelt*, die men te vergeefs in eenige andere verzameling zou opzoeken.

Het uitgeven der *Chronijk van Bertryn* is, volgens ons, niet alleenlijk een nuttig werk, maar tevens eene plicht voor eene Maatschappij die het zich ten doel heeft gemaakt den naam van lang verwaarloosde of vergetene schrijvers herop te beuren en deze voortbrengselen aan onze bevolking te doen kennen.

Wij hebben derhalve de eer het in druk geven van dit boek aan onze medeleden voor te stellen.

Een woord over den schrijver:

Men eigent dit boek den Notaris Geeraart Bertrijn toe, doch het wordt door de volgende aantekening bewezen dat het in het jaar 1666 werd vervaardigd:

«Item int' selve jaer (1546) quam paesschen op den 25^{en} dagh April ende dat is t'hooghte dat het comen can, want doen was St. Jorisdagh op goeden vrijdag ende de rest *gelyck in dit tegenwoordigh jaer anno 1666.*»

Welnu, het blijkt, zoo uit onze nasporingen als uit die van onzen geachten ondervoorzitter, Heer Ridder Leo de Burbure, dat Geeraart Bertrijn, zoon van Firmijn en van Anna van Hinsborch eerst op 22 Februari 1648 werd geboren. Ten jare 1678 werd hij tot openbaar Notaris en Stoelklerk ter stadssecretarij benoemd, eene bediening die hij tot in het jaar 1722 waarnam. Hij bewoonde het huis *den Coninck David* op de Oude Beurs, (1) het-

(1) Wijkboek D. 20, bl. 3.

welk hij, op 13 Mei 1690, gezamentlijk met zijne echtgenote Anna-Maria de Raedt, weduwe van Nikolaas de Fourmentraux, had aangekocht. Zijn eenige zoon Jan-Geeraart Bertryn, werd priester, kapelaan van O.-L.-V. Kerk en biechtvader van het klooster van S. Annendale ter Luithagen.

Deze laatste overleed op 22 Januari 1725, na, door zijn testament van 14 Juni 1723, op denzelfden dag voor Notaris Meester M. H. vande Velde herkend, al zijne goederen aan zijne eenige halve zuster Anna-Maria de Fourmentraux, begijn te Antwerpen, te hebben vermaakt.

Deze inlichtingen bewijzen dat Notaris Geeraart Bertryn enkel de overschrijver der *Chronijk* kan zijn geweest.

Een ander handschrift van hetzelfde werk, in de verzameling van onzen geachten voorzitter, Heer Gustaaf, Ridder van Havre, te vinden, bevat verder, als bijlage, onder den titel van *Brussel*, de volgende aantekeningen :

«Nu, op 29 July 1714, 'savonds ten 10 ueren, naer het maken van het schoon batiment, enz.

Op 6 February 1716, hebben wij eenen overvloed van water gehad, enz.

Op 11 October 1717, hebben wij hier den Keyser gehult op het magnifiekste, enz.»

De uitgever der *Chronijk* is dus geroepen het

vraagpunt over den waren schrijver van dit boek
te onderzoeken.

De verslaggever,
P. Génard.

Met de besluiten van dit verslag stemmen de
beide mede-beoordeelaars in.

Ridder Gust. van Havre.
Ridder Leo de Burbure.

ETUDE BIBLIOGRAPHIQUE
SUR
LA FORTIFICATION
DE
Jean VAN SCHILLE, (d'Anvers)
INGÉNIEUR ET GÉOGRAPHE
1573.

J'ai démontré récemment dans une étude sur les *Architectes militaires flamands*, publiée dans le *Bulletin de l'Académie d'archéologie de Belgique*, la part importante qui revient à nos artistes du XVIe siècle, dans la création de l'art défensif moderne. On constate en effet, à Anvers surtout, l'existence de tout un groupe d'hommes remarquables formant une véritable *école de fortification flamande*, établissant la transition entre l'*école italienne* et l'*école hollandaise*. Si cette école flamande disparut au point d'être méconnue, il faut l'attribuer d'abord au soin avec lequel les dominateurs de notre pays s'efforcèrent d'effacer toute trace d'autonomie, tout caractère national ; il faut l'attribuer surtout à l'ab-

sence de toute œuvre imprimée, propre à conserver le souvenir de ses travaux, de ses idées, de ses tendances. Tandis qu'en Italie et en Allemagne on peut constater l'existence de nombreux ouvrages sur la *fortification*, la librairie flamande ne nous fournit qu'une seule œuvre antérieure au *Sterckten bouwing* de notre compatriote Simon Stevin, imprimé à Leyden, en 1594 : — C'est un atlas de 14 planches, gravées avec le plus grand soin, mais dépourvu de texte explicatif, publié en 1573, à Anvers, par l'ingénieur Jan (Hans) van Schille sous le titre :

« Form vnd weis zu bauwen, zimmern,
« machen, vnd auff zurichten, mitt Blochheusern,
« Graben, vnd wallen, vnd auch sonsten zu stercken
« allerley wehrliche Vestung, Schlosser, Burgen
« vnd Stedt.

« Dienstlich vnd nutzlich wider allen einfal,
« gwałt, vnd vberlast der feindt vnd hereskraft in
« Kriegsleustē, vnd anders sich zu beschutzē, beschir-
« men, vnd ihr surhaben vnd auschlag zu verhin-
« deren, wenden, vnd abzukheren, vnd dem feindt
« ein abbruch zu thun.

« Es sey gleich mit erden, holtz, gebachnen
« steinen, quader stucken, gemetz steinen, oder mit
« aussgehauwenē wehrlichen velsen, oder bergen,
« so wol Natur selbs gewachsen, als mitt mensch-

« licher kunst vnd arbeyt zuwegen gebracht vnd
« zugericht. Alles nach gelegenthaitt der Materi,
« Natur der lender vnd örter.

« Wie man sie dan zu vnsern zeitten zum aller
« kunstlichsten, zierlichsten, sichersten, vnd sue-
« glichsten macht vnd braucht.

« *Antuerpiæ apud Gerardum de Iode. 1573.*

« *Mr Hans van Schille Ingenieur et geographe*
« *inuentor. (1). »*

C'est un ouvrage aussi singulier par la forme que par sa composition. On se demande le but que pouvait se proposer l'auteur en publiant ces planches, d'ail-

(1) (Traduction): Forme et manière de bâtir, menuiser, faire et construire avec Blockhaus, fossés, remparts, ainsi que renforcer, toute fortification, château, bourg et ville.

Utile et nécessaire dans tous les cas de péril et de menace de l'ennemi et de force supérieure, en cas de guerre et autre, pour se garder, abriter protéger et couvrir, pour riposter reprendre et causer dommage aux assaillants.

Quelles soient en terre, en bois, en briques, en carreaux, en maçonneries, situées en plaine ou sur montagnes, aussi bien naturelles qu'artificielles construites par l'art et le travail de l'homme, dans toutes les circonstances qui peuvent résulter de la nature des matériaux et de l'état des lieux.

Où l'on voit tout ce qu'il est nécessaire d'employer en notre temps, d'artifice, de talent, de précaution et de prudence.

Anvers, imprimerie de Gérard de Jode, 1573.

Par Jean van Schille, ingénieur et géographe, inventeur.

leurs fort belles, sans y joindre le moindre texte qui réponde au titre passablement ambitieux qu'il leur avait donné? Aussi ne doit on pas s'étonner que cette publication ait été l'objet de vives critiques.

Il ne nous parait pas hors de propos de reproduire ces critiques et de les soumettre à un nouvel examen. A défaut d'autres documents, c'est par l'étude d'œuvres de ce genre que l'on peut arriver à combler la lacune si regrettable qui existe dans l'histoire des travaux de nos architectes au XVIe siècle et à fixer les idées sur l'importance de leurs inventions.

Luigi Marini cite l'œuvre de notre compatriote dans sa *Biblioteca storico-critica di fortificazione permanente*, placée en tête de la magnifique édition de l'*Architettura militare di Francesco de' Marchi*, qu'il a publiée à Rome en 1810, à la demande du prince Eugène de Beauharnais, vice-roi d'Italie. — L'ouvrage que Marini a dû consulter, diffère un peu de celui sur lequel nous avons copié le titre ci-dessus, car il lui assigne la date de 1580, et après avoir reproduit avec quelques inexactitudes le titre en *allemand*, il y ajoute un titre *français* qui diffère notablement de la traduction du premier:

- « Manière de bien bastir, edifier, fortifier, et
- « munir chasteaux, forteresses, villes et autres
- « Places, pour defendre, et offendre, empescher, et

« enfermer contre tous invasions, et expéditions
« militaires, en différens, et diversés manières selon la
« forme, et usance de nostre temps, de quelque
« matiere qu'on veult soit de terre, bois, briques,
« pierres taillées, ou Roches naïfues tout selon la
« situation, et assieté des Provinces. A l'instruction,
« et utilité des amateurs d'architecture. *Antverpiæ*,
« 1580, in-fol°.»

Ce titre semble donc indiquer une seconde édition de l'œuvre un peu différente de celle de 1573, dont nous avons reproduit le titre.

Marini en citant l'œuvre de van Schille ne lui épargne pas la critique.

« Tutta l'opera di questo Fiamingo consiste in
« quattordici tavole senza dichiarazioni, che rappre-
« sentano altrettante diverse maniere di fortificare
« disegnate in prospettiva a veduta di uccello. Non si
« può dare un plagio più manifesto di questo; undici
« disegni sono copiati dall'opera di De'Marchi con
« qualche piccola variazione, e colla sola differenza,
« che le piante di De'Marchi sono lineari, e queste
« sono messe in prospettiva. L'opera di Schille uscì
« alle luce nel 1580, e i disegni di De'Marchi erano
« già in ordine nel 1545, come esso asserisce nel
« proemio del *libro terzo*. Reca perciò grandissima

« maraviglia, che Schille se ne chiami Inventor. Egli
« sicuramente dev'essere uno di coloro, de'quali
« si lagna De'Marchi, *luogo cit*, nel di cui mani
« essendo parvenuti alcuni disegni donati dall'Autore
« a'suoi amici, se ne fecero Inventori coll'aggiungere,
« o diminuire qual che piccola cosa, e desegnarli
« meglio. Forse Schille credeva, che i disegni di
« De'Marchi non si fossero mai publicati! Il primo
« disegno corrisponde al ventunesimo di De'Marchi;
« — il secondo al nono; — il terzo nella disposizione
« de' cavalieri al terzo, e nello magistrale alle decias-
« settesimo; — il quarto al decimoterzo; — il quinto
« al cinquantesimosettimo, e novantesimoprimo; — il
« sesto al decimoquinto; — il settimo al settimo; —
« l'ottavo al ventesimo; — il nono e decimo non sono
« di De'Marchi, ma non contengono cosa alcuna di
« nuovo; — l'undecimo al ventiquattresimo; — il
« duo decimo al sedecimo; — il decimoterzo al
« decimo; — e il quattordicesimo non è di De'Marchi,
« ma non ha alcun pregio. Tale si fu l'imperizia
« di Schille, che neppur seppe formare il frontispizio
« dell'opera, poichè la prima parta è scritta in un
« cattivo Tedesco misto di parole fiamminghe; e nella
« seconda, ch'è una traduzione della prima, si ravvi-
« sano molte parole, che non convengono al buon
« idioma Francese. (1). »

(1) (Traduction:) Toute l'œuvre de ce Flamand consiste

La correspondance de Marchi, qui a été ré-

en 14 planches, sans légendes qui représentent diverses manières de fortifier, dessinées en perspective à vol d'oiseau. On ne peut concevoir un plagiat plus manifeste; onze dessins sont copiés dans l'œuvre de Marchi avec de légères modifications, et la seule différence qu'on y constate c'est que les plans de Marchi sont linéaires tandis que ceux en question sont en perspective. L'œuvre de Schille fut mise au jour en 1580 et les dessins de Marchi furent exécutés en 1545, ainsi qu'il l'affirme dans la préface de son *livre III*. Il serait merveilleux après cela que Schille en fut l'inventeur. Il est certainement l'un de ceux, dont se plaint Marchi. (*loc. cit.*), qui ayant eu dans les mains les dessins donnés par l'auteur à ses amis, s'en déclarèrent les inventeurs après y avoir ajouté ou retranché quelques petites choses et en avoir perfectionné le tracé. Peut-être Schille croyait-il que les dessins de Marchi ne seraient pas publiés!

Le premier dessin correspond au 21° de Marchi; —

le second au 9°; —

le troisième au 3° pour la disposition du cavalier, et au 17° pour le tracé de la magistrale; —

le quatrième au 13°; —

le cinquième au 57° et au 91°; —

le sixième au 15°; —

le septième au 7°; —

le huitième au 20°; —

le neuvième et le dixième ne sont pas de Marchi, mais ne renferment aucune nouveauté; —

le onzième au 24°; —

le douzième au 16°; —

le treizième au 10°; —

le quatorzième n'est pas de Marchi mais n'a aucune valeur.

Telle était l'impéritie de Schille, qu'il fut incapable de faire le titre de son ouvrage, dont la première moitié est écrite en mauvais allemand mélangé de mots flamands et la seconde une

cemment mise au jour par M. Amadio Ronchini (1): nous le représente, comme un homme d'un caractère profondément envieux et ventard, dépité du succès de ses rivaux : — par exemple dans les termes injurieux, dont il se sert en parlant de Paciotto qu'il accuse de basesse et « d'avoir souvent reçu la bastonnade ». — Marchi ne dit pas la vérité lorsqu'il affirme que *ses projets étaient tous conçus dès 1545* (dans le but de prouver que van Schille avait dû les copier), car s'il est exact que quelques-uns de ses dessins étaient déjà terminés en 1556, lorsqu'il présenta à Philippe II une première copie de son traité d'*Architecture militaire*, il est certain que beaucoup d'autres ne furent exécutés que plus tard pendant son séjour dans les Pays-Bas ; — tels sont : le dessin (fig. 128) qu'il reconnaît lui-même avoir dressé pour le Comte d'Egmont, gouverneur de l'Artois ; celui (fig. 144) exécuté pour le Comte de Hornes, grand amiral des Flandres ; celui (fig. 145) préparé à la demande du Comte Ernest de Mansfeldt, gouverneur du Luxembourg.

J'avais vainement cherché à me procurer dans nos bibliothèques, l'œuvre de van Schille afin de la soumettre à un examen attentif et de vérifier l'accusa-

traduction de la première où se trouvent beaucoup de mots qui ne sont pas bon français.

(1) *Cento lettere del Capitano Francesco Marchi* (Parme 1844).

tion de plagiat reproduite par Marini. Ce n'est que tout récemment que je suis parvenu à acquérir cet ouvrage, devenu très-rare, dans la vente de la belle collection de M. René della Faille. L'exemplaire que j'ai en ma possession se compose de 14 planches gravées sans légendes, ni numéros d'ordre. Elles sont évidemment classées dans un ordre différent de celui indiqué par Marini (1).

Le jugement sévère de Marini sur l'œuvre de van Schille, inspiré ainsi qu'il le dit lui-même par Marchi, ne peut-être accepté qu'avec réserve.

Marchi était attaché à la personne de Marguerite de Parme pendant son séjour en Belgique, de 1559 à 1567. S'il fut incontestablement l'ingénieur de son temps le plus fertile en inventions, il était avant tout un homme de Cour (2) envieux et peu scrupuleux. Il faisait partie de ce petit groupe d'italiens dont les relations avec la Régente ne brillèrent pas toujours par

(1) Pour éviter les confusions, je conserverai aux planches les numéros indiqués par Marini. Voici dans quel ordre elles sont classées dans mon exemplaire : I (n); — II (n); — III (13°); — IV (2°); — V (8°); — VI (n); — VII (5°); — VIII (12°); — IX (6°); — X (n); — XI (1°); — XII (3°); — XIII (11°); — XIV (4°). — Le numéro en chiffre romain est celui du classement dans mon exemplaire; celui en chiffre arabe est celui de l'exemplaire consulté par Marini.

(2) Dans une *Relation des fêtes du mariage du Prince Alexandre Farnèse avec Dona Maria de Portugal*, imprimée en 1566, il prétend avoir introduit en Flandre l'usage des carosses italiens.

le respect des convenances et que nos pères, faisant allusion aux moustaches de la Duchesse, appelaient avec malice les *barbiers de Madame*. Marchi n'est pas lui-même à l'abri de plagiat ; dans son grand ouvrage il publie les dessins de plusieurs places dont la conception ne lui appartenait évidemment pas, sans indiquer le nom de leur auteur et de manière à faire supposer qu'elles étaient de son invention ; — tels sont les plans de Hesdinfert (fig. 153), de Parme (fig. 29), de Plaisance (fig. 10), de San-Giovanni de Florence, (fig. 15). Cela ne l'empêche pas de protester contre le plagiat dont il accuse van Schille, de même qu'il avait déjà protesté contre la publication d'une partie de son œuvre en Italie par les graveurs Salamanca Spagnuolo et Antonio Lanteriero Borgognone, qu'il avait chargé d'en graver la première édition ; de même aussi qu'il accusa Paciotto de lui avoir volé le dessin de la citadelle d'Anvers. Ces protestations jalouses de Marchi, sans cesse répétées, ont fini par se faire accepter au point que des auteurs en arrivent à dire, qu'en France on avait détruit les exemplaires de son œuvre dans le but de s'approprier plus facilement la gloire de ses inventions (1).

En comparant les planches de van Schille à celles de Marchi, on constate en effet pour sept

(1) *Dict. historique*, Tome XVIII p. 35.

d'entr'elles des analogies telles qu'il est impossible de douter qu'elles n'aient été exécutées d'après un même dessin original ; savoir :

N° 1 (XI)	de van Schille	imité de fig. 21	de Marchi.
N° 2 (IV)	"	"	fig. 9°.
N° 3 (XII)	"	"	fig. 3°.
N° 4 (XIV)	"	"	fig. 13°.
N° 8 (V)	"	"	fig. 20°.
N° 11 (XIII)	"	"	fig. 24°.
N° 13 (III)	"	"	fig. 10°.

Trois dessins ont des rapports remarquables encore avec ceux de Marchi, mais sans en être des copies ; ce sont :

N° 5 (VII)	de van Schille	imité de fig. 57°	de Marchi.
N° 6 (IX)	"	"	fig. 15°.
N° 12 (VIII)	"	"	fig. 16°.

Enfin quatre dessins de van Schille n'ont pas d'analogues dans l'atlas de Marchi (1).

Il est à remarquer que van Schille ne cherche pas à dissimuler ses relations avec l'ingénieur italien,

(1) Les planches de Marchi, de l'édition de Marini, ont été notablement améliorées par les graveurs modernes. La comparaison pour être entièrement exacte devrait être faite sur le manuscrit original déposé à la bibliothèque Megliabecchiana de Florence.

car sur les 10 dessins copiés de Marchi, cinq portent l'indication d'une origine italienne, comme par exemple une légende sur l'échelle, telle que :

- « *Dit is 200 lanck na de mate van Roma* »
- « *Dese linie is 100 Trabuchi* ».

Une indication analogue se retrouve même, sur l'un des dessins que l'on pourrait nier être de Marchi.

Ceci établi, est-on bien fondé à affirmer que van Schille fut un plagiaire ? — Ne peut-on pas supposer que Marchi désireux de publier son œuvre se soit adressé à cet artiste graveur habile, pour reproduire ses planches, comme il le fit à Rome, en 1545, lorsqu'il chargea Salamanca et Borgognone de graver ses premiers essais. Il est à peu près certain que Marchi, qui dans ses lettres écrites d'Anvers en 1567, au Cardinal Farnèse et à son secrétaire Carlo Gualteruccio se plaint de sa misère, négligea de payer son graveur. Or on sait qu'en 1567, Marchi disparut sans qu'on sache positivement, s'il retourna en Italie ou s'il fut tué, ainsi qu'on l'a supposé, dans l'une des escarmouches qui furent si fréquentes à l'arrivée du Duc d'Albe, entre la population et les italiens. Dès lors on peut admettre que le graveur van Schille désireux de se procurer le paiement de son travail se soit décidé à publier lui-même, les planches qu'il avait exécutées.

Quel fut le but de cette publication? Quelles pouvaient être les chances de succès d'un ouvrage dépourvu de texte explicatif qui puisse en rendre la lecture utile? Pourquoi l'auteur, que tout indique être un bon flamand, ainsi que le prouvent les recherches de M. Génard (1), adopte-t-il un titre en allemand? Ici on en est encore réduit aux conjectures. — L'ouvrage parut au moment où le Commandeur Requesens succédait au gouvernement général de la Belgique; la situation était encore bien troublée, et à Anvers notamment, où résidait van Schille, on pouvait craindre chaque jour une attaque de la soldatesque espagnole, comme il arriva en 1576 lors de la *furie espagnole*. Il est probable qu'on se prépara secrètement à y résister; cette opinion trouve sa confirmation dans la promptitude avec laquelle on construisit en 1576, sous la direction de Peter Frans, Abraham Andriessens, Hans van Schille un rempart improvisé contre la citadelle révoltée (2), et aussi le talent que ces mêmes hommes déployèrent comme ingénieurs militaires dans la défense d'Anvers contre le Prince de Parme. De tels talents ne naissent pas spontanément; ils supposent un enseignement, une école. Il eut été

(1) *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 3e série, Tome II, p. 496.

(2) *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 3e série, Tome II, p. 449.

dangereux d'écrire un livre didactique sur la fortification, qui n'eût pas manqué de porter ombrage aux Espagnols ; une collection de bons modèles, préparés par un des leurs, en grande réputation, pouvait passer inaperçue et servir à un enseignement verbal, comme celui que Stevin nous apprend avoir été organisé plus tard à l'Université de Leyde (1). Une telle hypothèse aurait sans doute besoin d'une démonstration positive pour être admise, mais n'explique-t-elle pas la publication d'un ouvrage dont sans cela la forme étrange, de même que l'utilité est bien peu compréhensible (2). L'incorrection du titre, que Marini reproche si durement à van Schille devient également explicable ; flamand et ne connaissant qu'imparfaitement la langue allemande, van Schille l'adopte cependant, pour dérouter les Espagnols peu familiers avec cette langue. — Dès lors le plagiat très-réel de van Schille, devient excusable et s'explique d'autant mieux qu'il avait pour résultat de sauver de l'oubli l'œuvre d'un artiste de talent, qu'il pouvait supposer mort, d'un véritable collaborateur, dont il devait craindre que les travaux fussent à jamais

(1) Steichen. *Vie et travaux de Simon Stevin*, page 160 et 213.

(2) Beaucoup de manuscrits anciens ont de semblables planches gravées, intercalées dans le texte et collées sur les feuillets.

perdus. Sa faute fut de ne pas rappeler son nom; mais cette négligence n'est-elle pas commune à tous les auteurs de ce temps?

L'œuvre propre de van Schille, dans la confection de cette collection n'est d'ailleurs pas sans valeur. La perfection des détails de ces dessins nous initie à bien des faits peu connus, — tels par exemple la disposition des batteries d'attaque (I, 2), — la manière de transformer une ancienne enceinte en fortification bastionnée (III, 13), — la manière de préparer la construction d'une place hexagonale sur un terrain vierge, par la construction préalable de bastions, (VII. 5), — &c. — En examinant même le projet d'une citadelle reliée à une enceinte, (IX, 6°), on arrive à se demander, si tel n'était pas le projet conçu par Marchi pour la citadelle d'Anvers, projet dont les détails ne sont pas parvenus jusqu'à nous et que celui de Paciotto fit abandonner.

Van Schille, graveur de plans de villes et de cartes cosmographiques, prend le titre d'*Ingenieur* et de *Géographe*. Son livre plutôt collection de gravure, que traité didactique de *fortification*, ne justifierait pas cette prétention, si l'histoire n'avait conservé la preuve qu'il fut en effet un *ingénieur militaire* d'un talent très-réel. On ne peut espérer y trouver l'indication exacte des idées professées, secrètement ou non, par nos compatriotes dans un

temps où la révolte était latente et où ils étaient soumis à une surveillance très-sévère, mais il prouve, malgré l'affirmation contraire souvent énoncée, que nos pères ne restèrent pas étrangers aux principes de l'art défensif, et ne furent pas complètement, sous ce rapport, tributaires de l'étranger.

L^e Col. H. Wauwermans.

4er Avril 1878.

VERSLAG OVER EENE VERZAMELING GEVORMD
DOOR DEN HEER P. GÉNARD EN GETITELD :
HET BEGIN DER «QUADE WERELT.» — DE
GEBROEDERS VAN DER VOORT OF DE VOLKS-
OPSTAND VAN 1477-1478.

De volksopstand van het jaar 1477-1478, waarmee, in de Antwerpsche chronijken, het zoogezegde tijdperk der *Quade Werelt* begint, en die, onder andere, het ter-dood-brengen der gebroeders *van der Voort* na zich sleepte, is buiten twijfel een der gewichtigste feiten onzer plaatselijke geschiedenis.

Weinig eventwel is er te weet gekomen over eene gebeurtenis welke, in verband gebracht met de beroerten die, op hetzelfde tijdstip, in andere voorname steden des lands, zooals te Gent, te Brussel, te Leuven, te Bergen-op-Zoom, te Dendermonde en te Lier plaats grepen, het belang eener staatsomwenteling bekomt.

Door verscheidene omstandigheden is het ons gelukt, zoo in de stedelijke archieven van Antwerpen, als in private verzamelingen, een aantal

belangrijke bescheeden te ontdekken, welke, gevoegd bij de *Rolle vande Quade Werelt* in de zoogezegde *Chronijk van Bertryn* bewaard, en bij de aantekeningen in de XVIIe eeuw door den geleerden stadssecretaris Andries-Eugeen van Valckenisse gemaakt, ons in staat zullen stellen, als het ware, het *Codeæ diplomaticus* van den volksopstand te vormen.

Eene inleiding zal den lezer met den politieken toestand des lands in 1477-1478 bekend maken.

Wij hebben de eer, Mijnheeren, U de uitgave van de hierboven gemelde verzameling voor te stellen.

Wordt het boek, in 1878 gedrukt, dan zal het als herinneringsteeken van de vierhonderdste verjaring der groote gebeurtenis kunnen worden beschouwd.

De verslaggever,
P. Génard.

De ondergeteekenden, mede-beoordeelaars, treden de besluiten van dit verslag bij.

Ridder Gustaaf van Havre.
Ridder Leo de Burbure.

RAPPORT SUR LE RECUEIL DE « REFEREYNEN »
FAIT AU XVIe SIÈCLE, PAR JEAN DE BRUYNE,
D'ANVERS.

Ce recueil contient 144 *Refereynen*, pièces en vers flamands composées par divers rhétoriciens des Pays-Bas, rassemblées et transcrites par Jean de Bruyne, à Anvers, de 1579 à 1583.

Quelques pièces ont pour auteurs nommés : Maria de Pit, Jan de Coster *alias* Stroosnyder, Anna Byns (la pièce : *O ecuwich, onbegrypelyc, goddelyc woort*), Jan A. van Molle, de Blinde, de Bruxelles, Cassiere, de Bois-le-Duc, van der Eycken, de Breda, Godtschalck, Egbert Meynert, d'Amsterdam, J. Bont, d'Anvers, Fruytiers, d'Anvers.

Plusieurs autres sont signées d'une devise qui est, sans doute, le nom sous lequel leur auteur était connu dans la Chambre de Rhétorique dont il faisait partie. Ainsi, une dizaine portent : *per Verbeyt den tyd, Olystack in Antwerpen*.

Enfin, le plus grand nombre sont anonymes.

Quelques-unes portent les dates variant de 1554 à 1567.

Ce recueil est extrêmement précieux pour l'histoire littéraire de cette époque : il renferme plusieurs œuvres couronnées aux joutes poétiques et

des pièces de circonstance. Nous citerons, entre autres, un long poëme intitulé : *Tvelteeken der Fransoysen a° dryentachtig is dit geschiet*.

Janus seventhien, tAntwerpen iuder ste,
Maar Godt heeft ons geholpen wt dat verdriet,
Doen sy riepen : tue, tue, la ville gaingné.

Satire très-vive contre le duc d'Anjou et les Français, à propos de la fameuse attaque du 16 Janvier 1583.

Les sociétés de rhétorique mentionnées dans ce recueil, soit par leurs solennités, soit par leurs poëtes, sont : Anvers, *Olystack*, *Violieren*, *Leliken van Calvarien*, *Goublomme* (1) ; Bréda, *Oraengieboom* (2) ; Bois-le-Duc, *Moyses doornen* ; Bruxelles, *Maria cransken* ; Léau, *Moyses bosch* ; Gand, *Barbaristen* ; Aerschot, *Terwen bloeyssel* ; Malines, *Lisblomme* ; Lierre, *Jenetten wyn (bloem)* ; Westerhey, *Lavender bloeme*, et Waesmunster, *Sonder erch*, qui est la devise de la société *De Korenbloem*.

La plupart de ces poëtes sont inconnus, sans doute. Il en est un, Cassiere, dont on possède à la Bibliothèque royale une pièce intitulée : *Een present van Jonste, Vrientschap en Trouwe, T'present is eenen bybel, Spel van sinne ghespeelt den 21 january, a° 1568, op d'Olystacw camer, op een taccken*.

(1) Il y avait aussi des sociétés du même nom à Gouda, à Saint Nicolas et à Vilvorde.

(2) Ou *Oranje-bloem*.

Elle est signée : *Waer is de waerheyt Cassiere composuit, a° 1559*. C'est une pièce de 414 vers dont les personnages sont *Jonste, Vrientschap, Trouwe*. (Ms. n° 21657). Ce Cassiere était membre de la Société *Moyse doornen* de Bois-le-Duc.

Nous avons l'honneur de proposer l'impression de ce recueil.

Ch. Ruelens.

Nous nous rallions en tous points à l'opinion du 1er rapporteur M. Ch. Ruelens.

P. Génard.

Max. Rooses.

Algemeene zitting van 22^a Mei 1878.

DAGORDE: 1° Verslag der zitting van 10^a April 1878. — 2° Lezing der verslagen en stemming over de uit te geven werken. — 3° Benoeming van eereleden, werkende en briefwisselende leden. — 4° Mededeelingen van bibliographischen aard door M.P. Génard. — 5° Opzoekingen over Matthijs van der Goes, door ridder L. de Burbure. — 6° *Eene bladzijde uit de geschiedenis van den boekhandel over 300 jaren*, door M. Max Rooses.

De zitting heeft plaats in de gemeenteraadszaal ten stadhuisse.

Aan het bureel zetelen:

De heeren ridder G. van Havre, voorzitter; ridder L. de Burbure, ondervoorzitter; Ph. Rombouts, penningmeester; P. Génard, M. Rooses en H. Wauwermans, leden; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig:

De heeren L. Delgeur, J. A. Hompus, E. Lombaerts, H. Sermon, P. van den Bossche, Félix van der Tac-

len, werkende leden; E. Castelot, de Meyer, E. Mertens, Fr. van Boghout en Fr. Vingerhoets, toetredende leden.

De heeren Ad. Delvigne, A. Goovaerts, C. Hansen, P. Kockx, Em. Rosseels A. van Bellinghen, deden zich verontschuldigen.

1. De sekretaris geeft lezing van het verslag der voorloopige algemeene vergadering van 10ⁿ April 1878; hetzelfde wordt goedgekeurd.

2. Na de verslagen over de ter uitgave voorgestelde werken gehoord te hebben, gaan de werkende leden tot de stemming over; De *Kronyk gezegd van notaris Bertryn*, de *refereynen byeen vergaderd door de Bruyn* en de *rolle der quade tyden*, zullen door de Maatschappij uitgegeven worden.

3. Met meerderheid van stemmen worden benoemd:

De heeren Louis Alvin, H. Conscience en Ga-

chard, tot eereleden; Eloi Castelot, K. de Braey, A. Eenens, Fr. Gittens, Th. Smekens en Fr. van Boghout, tot werkende leden; St. Bormans, H. Bradshaw, F. A. G. Campbell, graaf X. de Theux, de Villers, B. du Mortier, J. G. Graesse, H. Helbig, A. Pinchart, E. Reusens, A. Scheler, A. van den Peereboom, B. van Even, Fr. Vergauwen en J. Weale, tot briefwisselende leden.

4. De heer voorzitter gevraagd hebbende of geen der leden eenige mededeelingen van bibliographischen aard heeft te doen, vraagt de heer Génard het woord en drukt zich nagenoeg uit, als volgt:

Mijnheeren,

In de bibliotheek van onzen achtbaren voorzitter bevindt zich de eenige tot nu toe gekende goede afdruk eener gravuur door Matthijs Borrekens naar eene tekening van Rubens vervaardigd. Deze plaät en nog eene andere, eenen *Ecce-Homo* voorstellende, hebben een bijzonder belang, niet alleen om de namen der befaamde meesters die daaraan gehecht zijn, maar ook om het groot proces dat in 1651, ter gelegenheid hunner vervaardiging, werd ingespannen.

Ziehier de zaak: De stad Antwerpen bezat, evenals Amsterdam, van zeer vroege tijden, het voorrecht boven haar wapen eene keizerskroon te plaatsen; daarbij werd het schild door twee *tenanten*, een wildeman en eene wildevrouw, gehouden. Op het wapen van het Markgraafschap des H. Rijks, waarvan Antwerpen de hoofdstad was, werd insgelijks eene keizerskroon gesteld, doch dit laatste schild werd gewoonlijk gehouden, ofwel door twee leeuwen aan wederzijde geplaatst, ofwel door eenen enkelen leeuw, van eenen helm voorzien. Boven den helm lagen de gewone dèkkleederen waarop zich de keizerskroon verhief.

Wanneer nu Matthijs Borrekens de door hem vervaardigde plaat in het licht wilde geven, verzette zich daartegen de beruchte wapenherault van Brabant, Peeter-Albrecht de Launay en een proces, waarvan men de gevolgen niet kon berekenen, werd begonnen.

Uit de stukken blijkt dat Borrekens « Capitaine » vande borgerlycke wachte ende hem moyende met « plaetsnyderye, hem vervoordert » had « te doen » stellen ende graveren op seker plaete wesende een « *Ecce-Homo*, die waepen van Antwerpen met eene « keyserlycke croone ende twee houders ofte tenanten, » terwijl de stad « nochtans, van alle immoriale tyden, maer een simpel schilt gevoert en heeft. »

Borrekens riep het Magistraat ter zijner hulp en er werden nasporingen gedaan om de plaatsen te vinden waar de Stad en het Markgraafschap gebruik van hunne volle wapens hadden gemaakt. Het werd bewezen dat de keizerskroon boven het stadswapen op de Beurs, in S. Jacobskerk, in het Begijnhof en in andere gebouwen was afgebeeld. Daarbij vervaardigde men, door de tusschenkomst van den glasschilder Jan de la Barre, nog eene aanteekening, waarvan ik denk melding te moeten maken :

Notitie vande outste wapenen met tenanten ende den Marquisaetschap, cum corona imperiali, der stadt Antwerpen, staende ter plaetsche hier onder vermeld in gelasen.

« Inden iersten, in St. Nicolaescapelle, neffens den autær, met tenanten, ende is gedateert 1588.

« Item, in St. Jacobskercke in het groot gelas staende inden suyden gevel, is met tenanten ende Marquisaetschap met den getimberden leeuw, daerop een keyzerscroon, dragende de wapen; den datum der selver is 1548, oft seer naer daer ontrent.

« Item, inde kerck vanden Bagynhof, inden

gevel, ten noorden, het Marquisaetschap (als) inde gemelde St. Jacobskercke, ende is gestelt int jaer 1552.

« Item, inde Borchkercke, beneffens ieders sy vande deur, ten noorden, syn met tenanten; syn ontwyffelycke veel auder als de voors. naer vuytwysen vande manier des werckx.

« Item daer eertyts de Camer gewceest is vande Smede opde Groote Merckt, inden *Beer*, het Marquisaetschap met keyzerscroon, is gedateert 1367 ende staet alzoo tweemael, te weten, oock onder de oude stadtswapen, evenwel twyffel ick Jean de Labarre schilder ende gelaessnyder, dat inpen dito datum abus is, alsoo de manier vande gelaesen daer neffens staende, een hantwerck schynt te wesen die gedateert syn: A°. 1567.

« Item, inden beuck van Onser Lieve Vrouwekerck, het derde gelas vanden thoren, inden rey ten noorden, syn met tenanten, ende desselfs gelas is 1522.

« Item, inde kerck vande Predicheeren, een glas inden gevel ter west, boven het nieu orgel, de wapen vande stadt in twee besondere deelen in scilden gehouden, het een met eenen wildeman ende het andere met cene wildevrouwe.

« Item, inde kercke vande Vrouwebroeders opde Mere, inden hoogen choor aende rechter syde vanden hoogen aultaer, een groot glas alwaer staen gescil-

dert des voors. stadts wapenen in twee besondere scilden, waarvan den eenen, synde den swarten vuytgesprayden dobbelen arent in een gouden velt, vuert eenen platten helm ofte tymbre met eene croone imperiale daerboven op.

• Item, inden choor vande kercke der Paters Minnebroeders, oock ter gelycke plaetsche ende inder maniere hiervore verhaelt.

• Item, aende oostsyde, suytsyde ende noortsyde vande Borse, de wapenen vande stadt verdeylt in twee deelen oft scilden sonder tymbre ende croone, gelyck alle dye andere van vremde koninckcrycken ende landen, waervan dye eene wort gehouden van eenen wildeman ende dandere van eene wildevrouwe.

• Item voor het innegaen vande Vierschaere, des stadts wapene met eene guirlande ende twee tenants.

• Item opde Crane opde Werf. •

In eene andere aanteekening leest men :

• De croone imperiale verthoont haer in extraordinarisse gereleverde forme in een glazen venster inde kercke van het Bagynhoff, ter noordewaerts, alwaer des stadts wapene wort gehouden ende overhelt met eenen gehelmden leeuw, hebbende boven syn hoofd eene croone imperiael, daarvan den datum is van het jaer 1552. •

Doch al deze bewijzen zijn door den loop der tijden zoek geraakt en ik beken dat ik aangenaam

werd verrast toen ik, bij het verkoopen der belangrijke bibliotheek van ons geacht medelid, Mr René della Faille, eene stadsordonnantie van het jaar 1584 ontdekte, waarop het wapen van het Markgraafschap van het H. Rijk met den gehelmden leeuw was te vinden, juist zooals hij oudtijds op eene glasraam der eerste O. L. V. Kerk was afgebeeld geweest (1).

Gemeld gebod was door Matthijs de Rische, woonende « op onser Vrouwen Kerckhof, onder den « Thoren, inden gulden Sampson, » gedrukt en droeg voor titel:

« Ordonnantie ghemaeckt by mynen Heeren den
« Schouteth, Borghemeesteren, Schepen ende Raedt
« der Stadt van Antwerpen, aengaende het Ambacht
« vanden Hoveniers, Fruyteniers ende Mandemakers
« binnen der selver Stadt. »

Hieronder vertoonde zich het wapen dat wij als fac-simile hebben laten vervaardigen:

(1) Zie onze verhandeling over de eerste O. L. V. Kerk, getiteld: *O. L. V. op 't Staeksken*, bl. 48.

Zonderling genoeg, men heeft van dit ambtelijk bewijs in het proces geen gewag gemaakt; zou men deze gravuur niet hebben gekend? In alle geval, zij is uiterst zeldzaam.

Laat mij hierbij voegen dat Matthijs de Rische, in 1564, als meester in de S. Lucasgilde, onder het dekschap van Frans Frans, *geleyspotbakker*, en Gielis Nuyts, *schilder*, werd ontvangen en dat hij tot in 1589 deel van de Rederijkkamer *de Violiere* maakte. Wellicht is hij omtrent dit tijdstip overleden.

Daar ik thans van zeldzaamheden in de druk-kunst gewaag, zij het, Mijnheeren, mij toegelaten eenen afdruk te toonen dien ik als eenig beschouw en die met eene zeer gewichtige zaak in verband staat.

Zooals gij weet, werd de befaamde drukker Willem Silvius, in het jaar 1567, vervolgd onder de beschuldiging deel genomen te hebben aan de wanorders van Augustus 1566, vooral aan den aanval der Sint Bernaardsabdij.

In mijne nasporingen op het stedelijk archief, heb ik het geluk gehad het stuk te ontdekken dat ik het genoeg heb U te toonen en dat voor titel draagt:
« Cort verhael van tghene Mr Willem Silvius drucker
« der Con. Maest. (te) Sinte Bernaerts ghesien ende tot
« dienst vanden godshuyse ghedaen heeft, als de

« beelden daer ghebroken worden, ende waerom hy
« als-doen (te) Sinte Bernaerts heeft ghevonden. »

Het stuk beslaat drie bladzijden en half klein folio en is in de gekende *civilité* letter gedrukt. Het mag als een specimen van Silvius' drukkerij worden beschouwd. Wat den inhoud der bescheede betreft, deze zal door het *Archievenblad* worden bekend gemaakt; het zij genoeg te weten dat dezelve van het hoogste belang is voor onze plaatselijke geschiedenis.

5. De heer ridder Leo de Burbure, ondervoorzitter, deelt mede dat hij in de stedelijke archieven van Antwerpen nasporingen heeft gedaan over den befaamden drukker Matthijs van der Goes, en het uit de geraadpleegde oorkonden schijnt te blijken dat deze printer wezentlijk vóór het jaar 1472 te Antwerpen werkzaam was. Spreker zal hierover verdere opzoekingen doen en den uitslag daarvan aan de maatschappij mededeelen.

6. Na den heer ridder L. de Burbure, verkrijgt de heer M. Rooses het woord om lezing te geven van het opstel : *eene bladzijde uit de geschiedenis van den boekhandel over 300 jaar*. Het voorstel van verschillende leden deze studie in het Bulletin op te nemen, wordt aangenomen.

**EENE BLADZIJD E UIT DE GESCHIEDENIS VAN DEN
BOEKHANDEL OVER DRIEHONDERD JAAR.**

Wij bezitten in het archief van het Museum Plantijn-Moretus eene lange reeks stukken, die hoogst waarschijnlijk eenig zijn in hunne soort, namelijk de prijslijsten der boeken, die in den handel voorkwamen gedurende de XVIe en de XVIIe eeuw. Niet alleen de lijsten der drukken van Plantijn en zijne opvolgers bleven ons bewaard, maar ook diegene, welke binnen en buiten Antwerpen verschenen zijn, in die eeuwen, met de prijzen, waaraan zij aan de boekhandelaars geleverd werden.

Dit is, men mag het zeggen, eene kostelijke bijdrage tot de geschiedenis der boekenmarkt.

Waar het de drukken van Plantijn en zijne opvolgers geldt, vinden wij ook voor een deel vermeld op hoeveel exemplaren zij getrokken werden; voor de jaren 1562 tot 1567 staat er aangeteekend hoeveel zij den uitgever inkostten, met vele wetenswaardige bijzonderheden van denzelfden aard.

Ik heb de hier bedoelde stukken doorbladerd en er enkele indrukken en bijzonderheden uit aangeteekend, die ik U oorlof vraag mede te deelen. Ik moet mij bepalen tot een gegeven tijdstip van eenen gegeven drukker, want, wilde ik eenigzins algemeen en volledig worden, dan schreef ik vier boekdeelen in plaats van vier bladzijden.

De drukker, over welke wij natuurlijk meest weten, is Plantijn; bepalen wij ons tot hem en zien wij wat hij zijne boeken verkocht.

Om over den prijs der boeken te oordeelen, moet men noodzakelijk rekening houden van de waarde des gelds in die dagen, en om de verhouding te leeren kennen, welke er bestaat tusschen eenen gulden van toen en eenen gulden van nu, moeten wij weten, wat toen en wat nu eene koopwaar van eerste noodzakelijkheid kost. Algemeen neemt men aan, dat de maatstaf om de waarde van het geld te berekenen de daghuur is van eenen handwerkman, van eenen timmerman of metser, bij voorbeeld. Timmeren metselwerk waren nooit artikels van weelde of mode en de menschen, die het leverden, werden eigenlijk nooit door overvloedige weelde bedorven.

Welnu in 1580 betaalde Plantijn aan den timmermansbaas, die voor hem werkte éenen gulden, zomer en winter; aan den timmermansgast 17 st. in de korte en 18 st. in de lange dagen. De metsers

wonnen hetzelfde loon, de metseldienders wonnen 40 st. in den zomer. Van de drukkers valt het moeilijk te zeggen wat men hun per dag betaalde, daar zij per stuk werkten; maar in 1580 moet hun loon toch van 10 tot 18 st. belooopen, en het verschilt dus niet merklijk van de daghuur der metsers en timmerlië.

Neemt men nu aan, dat tegenwoordig een metser, een timmerman en een drukker des zomers 50 st. winnen, dan mag men breed gerekend, de waarde van het geld in 1578, driemaal hooger schatten dan in 1878.

Tusschen de prijzen van het voedsel, toen en nu vindt men dezelfde verhoudingen.

Voor kunstzaken, zooals schilderijen, beeldhouwen en gravuren bemerkt men, volgens die schaal rekenende, dat zij toen veel goedkooper waren dan nu. Dat zich dit gereedelijk laat verklaren door de grootere gezwindheid der kunstenaars in hun werk, hoef ik voor U niet te bewijzen.

En wat kostten nu de boeken?

Laat er ons van verscheidene soorten nemen, te beginnen met die, welke het meest gevraagd werden: de Latijnsche klassieken en hunne aanverwanten.

De *Horatius* in-16°, van 1566, bevat 11 vel en kostte 2 st.; die van 1565 en 1567, bevat 10 vel, en kostte ook 2 st.

De *Ausonius* van Pulman, van 1568, bevat $12 \frac{1}{2}$ vel en kostte $2 \frac{1}{2}$ st.

De *Virgilius* in-16° bevatte $19 \frac{1}{2}$ vel en kostte 3 st.

Gemiddeld kosten dus de klassieken in zakformaat iets minder dan 1 st. de 6 vel.

De *Horatius* in-8°, van 1576 bevat 18, $\frac{1}{2}$ vel en kostte $\frac{1}{2}$ st.

Etymologia Verrepæi heeft 10 vel en werd $2 \frac{1}{2}$ st. verkocht.

Iusti Lipsii Epistolicae quaestiones, van 1576, 15 vel $\frac{1}{2}$ st.

Terentius Mureti, van 1580, $17 \frac{1}{2}$ vel, $\frac{1}{2}$ st.

Over het algemeen genomen, kostten de octavos dus iets minder dan een kwart st. het vel.

De *Horatius* in-4°, van 1578, heeft 86 vel en kostte 25 st.; *Capilupi Carmina* in-4°, van 1574, $16 \frac{1}{2}$ vel, $\frac{1}{2}$ st.

Officia Ciceronis, een schoolboek in-4°, $10 \frac{1}{2}$ vel, $2 \frac{1}{2}$ st.

De kwartos zijn dus eenigzins duurder dan de octavos.

De *Virgilius* in-8° van 1575 heeft $164 \frac{1}{2}$ vel en kostte 3 gulden en 5 st.; dus 1 st. voor $2 \frac{1}{2}$ vel.

De Grieksche schrijvers zijn wat duurder.

Aesopus Graeco-latinus, 1574, in-16°, 5 1/4 vel,
voor 2 1/2 st.; *Euripides*, in-16°, 27 1/2 vel, 7 st.;
Sophocles, in-16°, 14 vel, 6 st.

Theognidis sententiae, in-8°, 1577, 7 vel, 2 st.

Aristaeneti epistolae, in-4°, 12 vel, 4 st.

De Hebreeuwsche boeken zijn wederom iets
duurder.

Thesaurus Hebraicus S. Pagnini, in-8°, 25 vel,
12 st.

Biblia Hebraica, 124 1/4 vel, 45 st.

Wetenschappelijke werken verschillen nog al
sterk: *de Corpus juris* in-8° kost 1 st. de 3 1/2 vel;
de *Thesaurus Linguae Theutonicae*, 30 st. voor 7 vel;
Thesaurus rei antiquariae Goltzii, 12 st. voor 29 vel.

Plaatwerken zijn betrekkelijk goedkoop.

Emblemata Sambuci in-8°, 15 vel, 7 st.

„ „ in-16°, 14 1/2, 3 1/2 st.

„ *Junii* in-8°, 10 1/2 vel, 4 st.

„ „ in-16°, 4 1/2 vel, 1 1/2 st.

„ *Alciati*, in-16°, 5 vel, 1 1/4 st.

De eerste folio-uitgaaf van *Dodonaeus* van 227 vel
kostte 6 gulden.

De *Anatomie* met koperen figuren, 50 st.

Pegasides plein, 5 gulden en half voor 342 vel.

De *Monumenta humanae salutis*, 3 gulden.

Muziekwerken en Aardrijkskundige boeken met
kaarten zijn veel duurder.

De Missen van de la Hele kostten 18 gulden in de eerste uitgaaf, en 15 in de tweede.

De *Guicciardini* van 1581 kostte 7 gulden.

De *Ortelius*, kostte 18 gulden.

Alles te zamen genomen, vinden wij tusschen de prijzen van de eene zijde, en het formaat, onderwerp en uitvoering van de andere, dezelfde verhouding als tegenwoordig. Toen als nu gold de gewone in-8° voor de gemiddelde waarde. Hij kostte in 1578 een kwart st. het vel. Vermenigvuldigen wij dit met drie en voegen wij er 25 ten honderd bij voor de winst van den boekhandel, dan vinden wij, dat over driehonderd jaar een in-8° boek hoogstens 1 st. per vel, naar onze geldwaarde berekend, kostte.

Berekenen wij onze tegenwoordige octavos aan 4 centiem de bladzijde, dan kosten zij bijna eens zoo duur. Om aan denzelfden prijs als over driehonderd jaar verkrijgbaar te zijn zouden onze boeken slechts fr. 1,69 de 300 bladzijden mogen kosten, en dat zij gewoonlijk veel duurder zijn, weten wij maar al te wel. En wij veronderstellen nu, dat hetzelfde geld voor dezelfde waar betaald wordt. Maar hoe zou het stevig en taai papier der boeken van 1580, wel de vernedering verdiend hebben van vergeleken te worden bij het droevige fabrikaat, dat in den nieuwen tijd nog dien ouden naam draagt?

Dit goedkoope der boeken in de XVIe eeuw, vind

ik iets verwonderlijks en gemakkelijker zal het mij zijn die verwondering te doen deelen, dan het feit uit te leggen, dat haar verwekt.

Hoe kan men echter tot een zeker punt dezen lagen prijs verklaren?

Niet door de sobere winst van den uitgever: Plantijn won gewoonlijk ruim honderd per honderd op de boeken, die hij drukte.

De *Terentius* van 1567 bij voorbeeld kostte hem 80 gulden 11 st. in, en bracht bruto 150 gulden op; de *Historia Aromatum*, kostte fl. 94 st. 2 en bracht er 250 op; de *Miraculis naturæ* van *Livinus Lemnius*, kostte 157 gulden en bracht 375 gulden op.

Ook niet door de groote winst der boekverkoopers.

De *Virgilius* in 8° kostte 6 st. aan den boekhandel en deze verkocht hem voor 7 1/2, de *Horatius* in kalfsleer kostte 4 st. en werd 5 1/2 verkocht, de *Veeltalige Bijbel*, kostte 70 gulden en werd den boekhandel voor 60 gegeven.

Nog minder door de betere hoedanigheid van het gereedschap. De handpersen van toen zouden moeilijk concurreeren met de vuurpersen van nu.

Waaraan lag het verschil dan? Want wat er ook verandere, dit blijft altijd vaststaan, dat er wel menschen zijn, die schrijven voor de eer of voor hunne overtuiging, maar geene drukkers, of uitgevers, die werken voor dit louter zedelijke loon.

Een paar redenen, die de boeken toen goedkooper maakten, zouden wij kunnen aanhalen. Vooreerst de schrijvers wonnen toen nog minder dan nu — en dit is zeker niet weinig gezegd —; en zoo een letterkundige onzer medeleden in 1578 geleefd hadde, dan hadde hij nog hartroerender klachten over de ijdelheid der voordeelen, aan het schrijversbaantje verbonden, kunnen laten hooren dan die, welke wij in 1878 in de *Fédération Artistique* lazen.

Guicciardini krijgt voor zijne *Description des Pays-Bas* 50 exemplaren en 40 gulden; Cruquius krijgt 25 exemplaren van zijnen *Horatius*; *Adrianus Junius* voor zijn *Nomenclator* (1567) en een werk van 570 compacte bladzijden, zesellen fluweel, waard zijnde 27 gulden. Victor Giselinus, 12 gulden 4 stuivers voor het tweede deel zijner *Adagia Hovius* betaalt 300 gulden om zijne *Catena St. Thomae* te laten drukken; het is waar, dat Plantijn zich verbond hem twee jaar later die som in geld of in boeken weder te geven.

En deze waren dan nog de best bedeeden: Gewoonlijk, waar het werken gold van liefhebberij of kleiner debiet, moesten de schrijvers het papier betalen of een veertigtal exemplaren op hunne rekening nemen, zoo het gansche werk voor hunne kosten niet gedrukt werd, iets wat dikwijls het geval was.

Zij moesten al eerste letterhelden zijn, zooals een Justus Lipsius, om eenige honderden guldens van hunne werken te maken, en wij vinden wel groote rekeningen, door den schrijver aan den drukker betaald, maar heel weinig posten door den drukker aan den schrijver uitgekeerd.

De werken van groot debiet: Bijbels, Klassieken, Missalen en Brevieren betaalden natuurlijk geen schrijversloon. Als de bijzonderste en als eene ernstige reden van den lagen prijs der boeken over driehonderd jaar mag men het feit aanzien, dat de werken, die men toen drukte, veel gelezen werden. De markt was niet overstromd als nu; men drukte niet rijp en groen; de concurrentie was minder groot, en de klas, welke las, las betrekkelijk veel.

Nemen wij Plantijns werk van 1565 dan zien wij, dat hij in het Hebreeuwsch den Pentateuch in 4° drukt op 3900 exemplaren en de overige deelen op 2600; in 8°, den Pentateuch op 2600 en de overige deelen op 1300; in 16°, den ganschen Bijbel op 1300 exemplaren. Een Hebreeuwsch boek werd dus op 5200 exemplaren getrokken.

Een *Juvenalis*, een *Lucretius* en een *Epistolæ Ciceronis*, op 1250 exemplaren.

Een *Reynaerd de Vos*, op 1600.

Anatomes figurae, op 600.

Vlaemsche Bybel, op 1550.

Arestenaeti epistolae, op 800.

Emblemata Sambuci, Fransch, op 1000.

Dodonaei frumentaria, op 800.

Waar zou men ten onzent nog eene reeks werken kunnen noemen, die voor zulke aanzienlijke uitgaven aftrek vinden? En zou niet, indien men ze vinden kon, de prijs onzer boeken zeer merkkelijk verminderen, altijd onder de oude voorwaarde, dat de lezer en niet de schrijver bij die vermindering van aftrek gebaat werde?

De middelklas der XVIe eeuw, hetzij zij kwame uit de scholen der Augustijnen en Jezuïeten, of uit die der Calvinisten; de leerlingen der *Alma mater* van Leuven of van Parijs, stelden wezentlijk meer belang in de fraaie letteren en in de wetenschappen dan die onzer tegenwoordige eeuw.

Wij zijn, geloof ik, achteruit gegaan onder dit oogpunt. Laat er ons als troostreden bijvoegen, dat wij onder een ander oogpunt grooten vooruitgang gedaan hebben. Over driehonderd jaar las het volk oncindig minder dan nu: de volksliteratuur, de dagbladen, de goedkoope uitgaven, waarin *Shakespeare* voor 1 shelling, *Molière* voor 2 fr., de *Schiller* voor 4 mark te krijgen zijn, waren toen onbekend. De beoefening der fraaie letteren werd toen ieveriger betracht in ééne klas, de verspreiding der gedachten over alle klassen is tegenwoordig grooter.

Max Rooses.

Het dagorde afgedaan zijnde, verklaart de heer
voorzitter de zitting geheven.

Verplichtende Algemeene Vergadering:

**WOENSDAG 27de NOVEMBER 1878, TEN 8 UREN
'S AVONDS, IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP
HET STADHUIS.**

DAGORDE:

- 1° Verslag der vorige zitting en der werkzaamheden
van de Maatschappij.
 - 2° Voordraging van kandidaten tot werkende leden.
Kandidaten van het Bestuur: MM. Edm. Mertens, Aug.
Schoy, Aug. Thys, Den. Watlé.
 - 3° Mededeelingen.
-

**Wij laten hieronder twee artikels van het reglement
volgen:**

**Art. 15 Elk werkend lid dat afwezig is op twee achtereenvolgende
verplichtende vergaderingen verbeurt zijn recht, gedurende een
jaar, op het genummerd exemplaar der maatschappelijke uitgaven,
ten ware het eene boet van Frs. 5 betale.**

Alleen de leden buiten Antwerpen woonachtig, blijven van die boete vrij.

Art. 17 Het bestuur stelt de eereleden, werkende en briefwisselende leden voor. Het doet de lijst der kandidaten kennen in het *Bulletijn* van bijeenroeping. De werkende leden kunnen insgelijks kandidaten voorstellen, en zullen dezer namen aan het Bestuur doen kennen, ten laatste, den dag vóór de zitting. De stemming kan slechts plaats hebben op de tweede daarop volgende verplichtende algemeene vergadering.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
Ridder G. van Havre.

Verschenen:

UITGAVEN DER MAATSCHAPPIJ

Nº 1. — HET BOEK GEHOUDEN DOOR JAN MORETUS II ALS DEKEN DER ST. LUCASGILDE (1616-1617).

Nº 2. — DE ANTWERPSCHE OMMEGANGEN IN DE XIVe EN XVe EEUW NAAR GELIJKTIJDIGE HANDSCHRIFTEN UITGEGEVEN DOOR RIDDER LEO DE BURBURE.

Eenige exemplaren op gewoon papier getrokken voor den handel bestemd zijn verkrijgbaar bij M. P. Kockx, boekhandelaar der Maatschappij, Oude Koornmarkt, 28.

Nº 1 aan fr 2.50 en nº 2 aan fr 1.50.

Algemeene zitting van 27^e November 1878.

DAGORDE : 1° Lezing van het verslag der zitting van 22^e Mei 1878. —
2° Ingekomen brieven der eereleden, werkende en briefwisselende leden, in de jongste zitting benoemd. — 3° Verslag over de werkzaamheden der Maatschappij. — 4° Voordragt van werkende en briefwisselende leden. — 5° Het Referendboek van De Bruyn. —
6° Mededeelingen door MM. Ruelens en Rooses.

De zitting wordt geopend ten 8 uren 's avonds,
in de gemeenteraadszaal, ten stadhuize.

Aan het bureau zetelen :

De heeren ridder G. van Havre, voorzitter ;
ridder L. de Burbure, ondervoorzitter ; Ph. Rombouts, penningmeester ; P. Génard en Max Rooses, leden ; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig :

De heeren K. de Braey, L. Delgeur, A. Goovaerts, C. J. Hansen, J. A. Hompus, P. Kockx, E. Lombaerts, Th. Smekens, A. van Bellinghen,

Fr. van Boghout, P. van den Bossche, F. van der Taelen, L. van Ryswyck, werkende leden ; Fr. Ferd. de Meyer, X. Gheysens, L. Janssens, Ed. Mertens, J. Ph. van den Bemden, toetredende leden.

De heeren E. Rosseels, J. van Beers, E. van den Einden, J. van Havre en H. Wauwermans, in de onmogelijkheid zijnde de vergadering bij te wonen, doen zich verontschuldigen over hunne afwezigheid.

1. Nadat de heer Voorzitter de zitting open heeft verklaard, geeft de Sekretaris lezing van het verslag der algemeene vergadering van 22ⁿ Mei 1878. Dit verslag wordt goedgekeurd.

2. De heer Voorzitter geeft de vergadering kennis van de ontvangene brieven. De heeren L. Alvin, H. Conscience, L. P. Gachard, E. Eenens, C. Bormans, F. A. G. Campbell, J. G. Graesse, H. Helbig, A. Pinchart, E. Reusens, A. Scheler, A. van den Peereboom, E. van Even, J. Weale, in de jongste zitting benoemd tot eereleden, werkende en briefwisselende leden bedanken de Maatschappij.

De heer graaf X. de Theux, verzoekt de verga-

dering het niet cuvel te nemen, dat hij zijne benoeming van briefwisselend lid, om reden van gezondheid, niet aanvaardt.

3. De Sekretaris draagt het volgende verslag voor, over de werkzaamheden van de Maatschappij:

De ondersteuning, waarop wij mochten rekenen, eer wij nog iets gedaan hadden, heeft, sedert wij in werking traden, steeds toegenomen. Toen wij op 16 Maart (zie bladz. 7 van het Bulletin) ons verslag voordroegen, hadden wij het genoeg vast te stellen, dat de omzendbrief, waarbij wij de vrienden van letteren en geschiedenis opriepen om deel te maken van de Maatschappij van Antwerpsche Bibliophilen, met den besten uitslag bekroond werd. Op bovengemeld tijdstip telden wij 87 leden, zoo werkende als toetredende. Nog 9 leden hebben wij aangeworven. Het zijn de heeren :

- 88. P. Backx ;
- 89. L. Digneffe ;
- 90. J. Schæffer ;
- 91. Aug. Thys ;
- 92. Franç. van Halle ;
- 93. Ed. Ipers ;
- 94. Fl. van de Wouwere ;

95. Jos. Hellemans.

96. Karel Schoeseters.

Nog slechts weinige leden hebben wij dus noodig, om het getal van 100 te bereiken. Wij hopen die te vinden en het genoegen te hebben, toekomende jaar, het art. 16 van ons Reglement te kunnen toepassen, waardoor de jaarlijksche bijdrage van frs. 20 op frs. 15 gebracht wordt.

Op de laatste vergadering benoemden de werkende leden eenige briefwisselende leden en onder dit getal, den heer B. C. du Mortier, staatsminister. Weinige dagen na zijne benoeming heeft de dood ons den geleerden man ontrukkt.

Alhoewel wij reeds sedert een jaar bestaan, hebben wij nog slechts twee werken uitgegeven. De oorzaak daarvan is op de laatste vergadering medegedeeld. Wij zijn gelukkig te mogen zeggen, dat de moeilijkheden uit den weg geruimd en maatregelen genomen zijn, om hetgeen er dit jaar ontbreekt aan de 25 vellen, die wij volgens ons Reglement uitgeven moeten, in den loop van het volgende jaar te vergoeden. Meer nog dan dat hopen wij onze leden te kunnen leveren, daar onze drukker, M. Buschmann, beloofd heeft zich voldoende materiaal aan te schaffen om twee verschillende werken terzelfder tijd te drukken.

Een der werken, welke wij hopen uit te geven,

zonder daarom onze andere uitgaven van kronijken, letterkundige gewrochten van vroegere eeuwen, te vertragen, is de briefwisseling van onzen befaamden drukker Chr. Plantijn met een overgroot getal der voornaamste personen van zijnen tijd. Die uitgaaf zou voorzeker den geschiedschrijver zoo wel als den bibliograaf welkom zijn.

Voor de keus der overige werken, zullen wij de eer hebben in de eerstvolgende vergadering een voorstel te doen. Herinneren wij alleenlijk op dit oogenblik, dat de *Geschiedenis der gebroeders van der Voort* onder pers is en rond nieuwjaar zal verschijnen en dat het *Refereinboek van de Bruyn* en de *Kronijk van Bertrijn*, welke door U goedgekeurd zijn, in de eerste helft van 1879 zullen afgeleverd worden.

4. De heeren Edm. Mertens, Aug. Schoy, Aug. Thys, Denis Watlé, zijn als kandidaten door het Bestuur voorgesteld tot de nog openstaande plaatsen van werkende leden. De heer Jul. van Herendaal is voorgesteld als werkend lid door M. P. van den Bossche en M. Edm. de Busscher als briefwisselendlid, door M. Edm. Lombaerts. De stemming zal plaats hebben in de eerstvolgende algemeene vergadering.

5. De heer C. Ruelens legt het handschrift van het *Refereynboek* de Bruyn ter tafel. Hij geeft lezing van eenige stukken die aanstoot zouden kunnen geven door taal en inhoud en vraagt of dergelijke refereinen in de uitgave zouden opgenomen worden. Het voorstel van het Bestuur, strekkende om die stukken niet te drukken in het eerste deel van het refereynboek, en aldus tijd te winnen, om de zaak grondig te onderzoeken, wordt aangenomen.

6. Als bewijs van den vooruitgang der wetenschappen, om bij middel van scheikundige producten, zeldzame boeken en printen na te maken, toont de heer Ruelens een fac-simile van het handschrift van Thomas à Kempis, de *Imitatione Christi*, dat bijzonder goed gelukt is.

Daarna deelt de heer Rooses eenige inlichtingen mede over eene reeks van 10 koperen platen, gegraveerd door Wiericx en gekend onder den naam « Les coupeurs de têtes » (1). Tot nu toe had men in die platen slechts eene zedelijke strekking bemerkt en werden zij niet voldoende beschreven.

In het exemplaar, dat spreker vond in eenen

(1) ALVIN: *l'Oeuvre des Wiericx 1444-1453*.

bundel pamfletten der XVIe eeuw, deel makende van de bibliotheek van het Museum Plantin Moretus, vergezellen vier bladzijden druks de uiterst zeldzame plaatjes. Die bladzijden bevatten twaalf strofen, door WILLEM VAN HAECHT, (Anno 1578) onderteekeud. De verzen dragen het opschrift : *den loon der Tyrannen* en verklaren hoe dichter, graveurs en schilders hier in den vorm van historische herinneringen eene staatkundige les van bloeddorstige strekking aan de toenmalige «Tyrannen» wilden geven.

Het dagorde afgedaan zijnde, verklaart de heer Voorzitter de zitting, ten 9 1/2 uren, geheven.

EENE BLADZIJDE UIT HET VERLOREN HANDSCHRIFT
VAN: ADMIRANDA HUIJUS SÆCULI.

Ægidius Schoondonck werd geboren te Bruggé, trad op twintigjarigen leeftijd in de Jezuïeten-orde, onderwees de Humaniora en de Rhetorika te Dowaaï, werd studieprefekt te Antwerpen, Rector te Kortrijk en daarna te St.-Omaars, waar hij zijn leven eindigde in 1617. Hij vertaalde uit het Nederlandsch van Franciscus Coster: *Antwoordt op de Hollandsche sententie tegen Peeter Panne*. (Antwerpen, Trognæsius, 1598, in-8°), onder den titel: *Sica tragica comili Maurilio a Jesuitis, ut aiunt Calvinistæ, Leydæ intentata* (Trognæsius, 1599, in-8°).

Sweertius eindigt het korte levensbericht van Schoondonck met deze woorden, waarop wij vooral de aandacht vestigen wilden: „*Multa inchoata, morte præventus, reliquit, inter alia admiranda huius sæculi.*”

Pater Schoondonck had dus eene beschrijving opgesteld van de merkwaardigheden zijner eeuw; waar dit handschrift gebleven was, zouden wij gaarne kunnen zeggen, maar weten wij, zoomin als de Backer en andere levens- of boekenbeschrijvers.

Iets meer dan zij weten wij er echter van, namelijk, dat de schrijver aan goede bronnen putte bij het opstellen, en dat de inhoud zeer belangwekkend moest zijn.

Zich hier hoe wij deze zekerheid opdeden.

In eenen brief, gedagteekend van 14 September 1603, schrijft Schoondonck aan Jan Moretus I:

« Zoo Balthasar iets van de jaarmarkt (van Frankfort) of van elders heeft, dat van aard is om mijne *Admiranda* te vermeerderen, zal het hem niet berouwen een steentje bijgedragen te hebben tot een werk, waar geleerden van verscheidene streken zich mede bezighouden.»

Het jaar nadien vinden wij in eenen brief van Balth. Moretus aan Schoondonck het volgende: «Ik zend u de *Beginnelsen der Plantijnsche drukkerij* om ze te gebruiken, met het doel, welke Gij in uwe vraag opgaaf. — Wat die vraag behelsde weten wij niet, omdat de hier bedoelde brief niet is bewaard gebleven; maar geen twijfel is er mogelijk, of de «Geschiedenis van de opkomst der Plantijnsche drukkerij» werd geschreven, om ingelascht te worden in Schoondoncks «Wonderen dezer eeuw».

Gelukkiglijk is ons eene kopij bewaard gebleven van die korte Geschiedenis. Zij vormt het oudste en echtste getuigenis over de aankomst van Plantijn in onze stad en de oprichting zijner drukkerij.

Geschreven in 1604, toen Plantijn zelf nog slechts vijftien jaar gestorven was, toen Jan Moretus, die twee en dertig jaar met Plantijn werkte, nog leefde, bevat het een verhaal, om zoo te zeggen, opgeschreven uit den mond van hem, wiens lotgevallen het verhaalt.

Ziehier de vertaling der kostelijke bladzijde, door Balthasar Moretus voor Ægidius Schoondonck geschreven op 2 September 1604.

Begin der Plantijnsche drukkerij.

Toen Christoffel Plantijn zaliger, uit Frankrijk te Antwerpen aankwam, in het jaar 1549, hield hij zich bezig met het boekbinden, en bovendien met het maken van kistjes en doosjes, die hij met leder overtrok en verguldde, ofwel die hij met bonte stukjes leder wonderschoon inlegde. In het maken zulker koffertjes en in het binden van boeken, had hij zijns gelijke noch te Antwerpen, noch in de Nederlanden. Hierdoor werd hij al spoedig beroemd bij Mercurius en bij de Muzen, ik wil zeggen bij de kooplieden en bij de geleerden, die, telkens als zij naar de Beurs gingen, in wier nabijheid Plantijn woonde, of ervan terugkeerden, noodzakelijk bij hem moesten binnenkijken. De geleerden kochten er sierlijk ingebonden

boeken ; de kooplieden koffertjes of andere fraaie snuisterijen, die hij zelf vervaardigde of die hij uit Frankrijk liet komen.

Toen hij reeds eenige jaren dit ambacht en deze nering dreef, met bijval en winst, leerde Gabriël de Çayas, de secretaris van koning Philips II, den schranderen man kennen en liefhebben, en daar hij te dien tijde een edelgesteente van grooten prijs aan de koningin van Spanje verzenden wilde, bestelde hij bij Plantijn een koffertje om dit juweel in te sluiten.

Weinige dagen nadien beveelt de Çayas aan Plantijn tegen dien avond het koffertje af te maken en hem te huis te brengen, daar hij het den volgenden dag, in den vroegen morgen, met eenen bode naar Spanje moest zenden. Plantijn verzuimde den last niet en tegen den nacht ging hij uit, vergezeld door eenen knaap, die een licht vóór hem droeg : hij zelf hield het kistje onder den arm. Nauwelijks was hij uit de straat getreden, waarin hij tegen de Beurs woonde en die uitliep op de Meirebrug, en was hij op de zeer gekende plaats gekomen, waar tegenwoordig het kruisbeeld staat, of eenige dronken en vermomde mannen komen op hem af. Deze zochten eenen citherspeler, door welken zij voor den gek gehouden waren en die hun ik weet niet welk verwijt had toegestuurd. Plantijn ziende, die een kistje geladen had, dachten zij den man gevonden te hebben, dien zij

zochten en die eene cithar onder den arm droeg. Een hunner trekt terstond zijnen dezen en achtervolgt Plantijn. Deze, vol schrik, vlucht naar eenen stoep of dorpel, waar hij zijn kistje nederzet en voelt zich op hetzelfde oogenblik door den booswicht doorsteken ; en dit zoo heftig dat de moordenaar slechts met moeite zijn diep doorgedrongen zwaard uit het lichaam van zijn slachtoffer kon trekken.

Plantijn, een treffend voorbeeld van vastberadenheid en geduld, spreekt vreedzaam die mannen aan : «Mijnheeren, gij zijt mis. Wat kwaad heb ik u gedaan»? En zij, de stem hoorende van eenen vreedzamen man, begeven zich snel op de vlucht, en roepen al vluchtende, dat zij eenen verkeerde aangevallen hadden. Plantijn ging ziek en half dood naar huis terug. Een heelmeeester, die beroemd was in dien tijd, Joannes Farinalius, en een geneesheer van grooten naam, Goropius Becanus worden geroepen : beiden wanhopen van de genezing; maar de almachtige en algoede God bewaarde hem buiten ieders verwachting voor het algemeen welzijn, en langzamerhand genas hij.

Naderhand daar hij zijn lichaam niet meer kloek genoeg gevoelde voor eenen arbeid, bij denwelken men zich veel moet bukken en bewegen, kwam hij op de gedachte eene boekdrukkerij in te richten. In Frankrijk had hij overigens dikwijls zien drukken

en had het zelf gedaan. Met de schranderheid, die hem kenmerkte, begon hij ze, en met zooveel ervarenheid en verstand bestuurde en leidde hij ze, met Gods hulp, dat reeds de eerste beginsels dezer drukkerij niet alleen in de Nederlanden, maar gansch de wereld door bewonderd werden (1).

Ziedaar de bladzijde die een allergelukkigst toeval ons bewaarde, de eenige, welke wij tot hiertoe kennen uit Schoondonck's *admiranda*, maar die merkwaardig genoeg is om het verlies of de verdoling van het handschrift hartelijk te doen bejammeren.

Verloren of verdoold! Mochten wij hopen, dat niet het eerste maar het tweede woord het juiste ware en dat bij vlijtige opsporing een werk teruggevonden worde, dat over vele zaken, die ons vaderland tot eere strekken, wellicht bijzonderheden zou doen kennen in den aard van die, welke het bevatte over de Plantijnsche drukkerij.

Max. Rooses.

(1) Zooals ieder bemerken zal, hebben wij hier de historische lezing van het verhaal, dat een ander handschrift, door J. B. van der Straelen in zijnen *Geslagt-lijste der nakomelingen van Plantin*, uitgegeven, ons in legendarischen vorm doet kennen.

Vergadering van 5 Maart 1879

voor het mededeelen van bibliographische bijzonderheden

De zitting heeft plaats ten 8 uren 's avonds, op het stadhuis, in de gemcenteraadszaal.

Aan het bureel zetelen:

De heeren G. van Havre, voorzitter; L. de Burbure, ondervoorzitter; P. Génard, Max Roose en H. Wauwermans, leden; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig:

De heeren J. A. Hompus, P. Kockx, Th. Smekens, Ant. van Bellingen, Fr. van Boghout, P. van den Bossche, Felix van der Taelen, werkende leden; P. Backx, J. Hellemans, Ed. Ipers, Edm. Mertens, Fr. Mueller, J. Ph. van den Bemden, toetredende leden; James Weale, briefwisselend lid.

De heer Voorzitter zegt, na de zitting geopend te hebben, dat deze bijeenkomst belegd is op verzoek van cenige leden, en alleen voor doel heeft het

mededeelen van bibliographische bijzonderheden, en van weinig gekende feiten onzer politieke en letterkundige geschiedenis.

De heer L. de Burbure vraagt alsdan het woord om lezing te geven van een opstel over de waarde van een handschrift in de XVe eeuw.

De heer James Weale geeft eenige inlichtingen over een dichtstuk der XIIIe eeuw, voortkomende uit de abdij van Eenaeme, bij Audenaarde. Hij deelt insgelijks eenige bijzonderheden mede, over liturgieke werken, gedrukt voor kerken van Antwerpen en bijzonderlijk over een *Breviarium*, gedrukt te Aalst, door Th. Martens, dat onbekend gebleven is.

De sekretaris A. de Decker doet eenige drukkers kennen, die te Antwerpen gedrukt of aldaar hunne kunst aangeleerd hadden, en zich in den vreemde gingen vestigen.

De heer Max Rooses geeft lezing van een stuk getiteld: « Eene bladzijde uit een verloren handschrift », waarin de oorsprong van de Plantijnsche drukkerij verhaald wordt.

De heer P. Génard geeft eenige inlichtingen, getrokken uit het stedelijk archief over Chr. Plantijn en Abr. Ortelius.

De leden stellen voor de medegedeelde stukken in het Bulletin op te nemen. Aldus wordt besloten.

De zitting wordt ten 9 1/2 uren geheven.

Verplichtende Algemeene Vergadering :

WOENSDAG 18 JUNI 1879, TEN 8 UREN 'S AVONDS,
IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP HET STADHUIS.

DAGORDE :

- 1° Verslag der vorige zitting.
- 2° Gedeeltelijke vernieuwing van het Bestuur.
Aftredende leden: de heeren G. van Havre,
voorzitter ; Ph. Rombouts, penningmeester ;
P. Génard, lid. (Herkiesbaar.)
- 3° Benoeming van werkende en briefwisselende leden.

Kandidaten als werkende leden door het Bestuur voorgedragen :

- 1° Edm. Mertens.
- 2° Aug. Schoy.
- 3° Aug. Thys.
- 4° Den. Watlé.

Kandidaat als werkend lid, door M. P. van den Bossche voorgedragen:

1° Jul. van Herendael.

Kandidaat als briefwisselend lid, door M. E. Lombacrts voorgesteld:

1° Edm de Busscher, archivaris van Gent.

4° Mededeelingen.

Wij laten hieronder volgen het artikel van het Reglement, betreffende de algemeene verplichtende vergaderingen:

ART. 15. — Elk werkend lid dat afwezig is op twee achtereenvolgende verplichtende algemeene vergaderingen, verbeurt zijn recht gedurende een jaar, op het genummerd exemplaar der maatschappelijke uitgaven, ten ware het eene boet van frs. 5 betale.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
G. Ridder van Havre.

LA VALEUR VÉNALE D'UN MANUSCRIT EN 1477.

Quand on recherche dans de vieux documents une chose déterminée, on en rencontre quelquefois de très-inattendues, et bien différentes de celles qu'on s'attendait à y trouver. Cela nous est arrivé bien souvent. C'est ainsi que, fouillant dans les actes scabinaux de la seconde moitié du quinzième siècle, dans l'espoir d'y découvrir encore quelque indice de l'origine anversoise de Quentin Metsys, nous avons mis dernièrement la main sur un acte passé devant les échevins d'Anvers en 1477, dans lequel il est question de la vente d'un livre, ou plutôt d'un manuscrit, qui a droit à tout notre intérêt.

Il s'agit du *Spiegel historiae* de notre grand poète flamand, Jacob van Maerlant.

Avant que les savants de Vries et Verwijs eussent mis sous presse, en 1862, cette immense épopée, ils recherchèrent partout les textes manuscrits complets qui pouvaient en exister, afin de pouvoir les utiliser et les collationner pour leur publication.

Ces informations, prises aux meilleures sources, furent, pour ainsi dire, négatives ; car elles apprirent

qu'il n'existait aucun autre exemplaire du *Spiegel historiael* que celui que les éditeurs connaissaient et qui appartenait à la bibliothèque de l'Académie Royale d'Amsterdam. Force fut à ces deux érudits de le prendre pour base unique de leur édition, en s'aidant toutefois des fragments du même poëme, disséminés dans d'autres recueils.

Cette extrême rareté de copies manuscrites du *Spiegel historiael* aurait eu lieu de nous étonner, si, après un examen plus attentif, nous ne nous étions pas persuadés, que la cause doit en être attribuée, d'abord aux développements énormes de l'ouvrage, qui ne comprend pas moins de quarante mille vers, et ensuite, aux matières si variées qui y sont, tour à tour, traitées.

De là vient, que telles ou telles des nombreuses divisions du *Spiegel historiael* ont été transcrites séparément, mais que très-peu de manuscrits, si non l'unique d'Amsterdam, contiennent le poëme dans son entier.

En tenant compte de cette rareté, il nous a paru intéressant de rechercher la valeur vénale d'un *Spiegel historiael*, à une époque éloignée de nous de plus de quatre cents ans.

Un acte du 3 Octobre 1477 nous donne une base, sur laquelle nous allons essayer de fixer approximativement cette valeur, en comparant la taxation

monétaire de cette époque avec celle d'aujourd'hui.

Nous disons *approximativement*, car les plus savants spécialistes n'ont, jusqu'ici, pu établir une base de comparaison générale et définitive, tant on doit tenir compte, dans chaque évaluation, de circonstances particulières, par exemple, de la rareté momentanée du numéraire, de sa dépréciation, de la cherté des vivres, de la pénurie d'ouvriers, etc., etc. On doit aussi avoir égard aux temps de guerres, de troubles et de révolutions politiques, qui ont toujours eu une grande influence sur le cours et la valeur des monnaies.

Pour le cas actuel, expliquons d'abord la situation et les qualités du vendeur et de l'acheteur du manuscrit qui nous occupe.

Cet exemplaire du *Spiegel historiael* appartenait au milieu du quinzième siècle, à Jean Van Grymmersteyn, époux de noble dame Sapience Van Sompeken, issue d'une des familles les plus distinguées d'Anvers. Après la mort de son époux, Sapience Van Sompeken se remaria avec Jean Van den Wyngaerde. Désireux de conserver à sa femme ce précieux souvenir de son premier mari, Van den Wyngaerde s'accorda avec les héritiers de Van Grymmersteyn (que représentait Walrand Van Berchem, fils bâtard de Jean) et, par acte passé devant les échevins d'Anvers, il l'acquitt d'eux au prix de sept livres de gros, monnaie de Brabant.

Pour préciser quelle valeur moderne représentent les sept livres de gros données pour ce manuscrit, prenons pour base le prix d'une journée d'un ouvrier quelconque, en 1477, par exemple, le salaire d'un bon tailleur de pierres : nous savons pertinemment par les comptes de la cathédrale, qu'en ces temps, un tel ouvrier gagnait à Anvers, 9 gros par jour.

Douze gros ou deniers, en monnaie du Brabant, faisaient un escalin; vingt escalins, une livre de gros.

Nous avons dit que le manuscrit avait été vendu pour 7 livres de gros.

Or, divisant une livre de gros en escalins, puis ceux-ci en deniers, nous trouvons que 7 livres font 1680 deniers, qui, divisés par le nombre 9, représentent 186 journées d'un tailleur de pierres; lesquelles étant, à leur tour, calculées au prix actuel de 5 francs, donnent pour résultat, que le manuscrit du *Spiegel historiael* de Jean Van Grymmmersteyn a été vendu, en 1477, à Jean Van den Wyngaerde, pour une somme équivalente aujourd'hui à 930 francs de notre monnaie.

Voici l'acte authentique de la vente de ce manuscrit, accompagnée de toutes les réserves et garanties légales :

Schepenen Jan Mengiaert en Jacob Mannaert.

Walraven Van Berchem, natuerlic, vore hem selven ende in de name van der erfgenamen van wilen Janne Steynssone ende van allen anderen dier aencleven mochte die hy vervinc, bekende ende verlide dat hy mids der sommen van VII groote brabantse cens, die hy van Janne Van den Wyngaerde Janssone wilen, opgebuert ende ontfien heeft, den selven Janne Van den Wyngaerde wel ende wettelic vercocht heeft eenen duitschen boec, geheeten Den Spieghel Historiael die wilen Janne Van Grymmersteyn ende Jouffrouwen Sapiencien Van Sompeken sinen wive, die nu des voers. Jans Van den Wyngaerde wittich wyf is, toetebehooren plach. Daer op te waerne van allen commeren ende calaengien. Ende waert dat den voers. Janne Van den Wyngaerde aut suis namaels hier inne enegen stoor ofte calaengien quame, het ware vander erfgenamen van den voers. Janne Steynssone oft van yemande anders die hem rechts totten voers. boeke vermeten mochte, soe dat hem den selven boeck nyet volgen ende bliven en mochte rustelic ende vredelic, dat geloefde hem de voers. Walraven satisfacere cum se et suis.

III Octobris. 1477.

Chevalier Léon de Burbure.

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER BOEK-
DRUKKUNST IN ANTWERPEN. — MEDEDEELIN-
GEN GEDAAN IN DE ZITTING VAN 5 MAART 1879.

Mijnheeren,

De mededeelingen die ik de vrijheid zal nemen U te doen, raken enkele aantekeningen in de stedelijke archieven, tijdens nasporingen over onderwerpen van verschillenden aard, gemaakt. Zij zijn, om zoo te zeggen, uitsluitelijk van historischen aard, doch ik denk dat zij van geen belang zijn ontbloot; in alle geval zijn zij nieuw en zullen wellicht dienen om eenige duistere punten in het leven van verscheidene uitmuntende mannen op te helderen.

Allen staan in verband met onze letterkundige beweging der XVIe eeuw; wij ontmoeten daarin de namen van den drukker Christoffel Plantin (1), den geograaf Abraham Ortelius, den taalkundige Cornelis van Kiel, den drukker Gillis van Diest, den figuursnijder Silvester van Parys, enz.

(1) Zie over Plantin, de medeelingen die wij ten jare 1874 in het tijdschrift *de Vlaamsche School* hebben gedaan onder de titels van: *de Plantijnsche drukkerij te Antwerpen en te Leiden*, bl. 92, 103 en 107.

De eerste bescheede geldt den bekwamen lettergieter Frans Guyot, wiens naam, indien ik het wel voor heb, meermaals in de archieven van het huis Plantin wordt vermeld. Op 15 November 1567 bleef hij borg voor den drukker Gillis van Diest, die, naar het schijnt, bij de aankomst van den Hertog van Alba in de Nederlanden, lust had om de stad Antwerpen te verlaten. In geval van Diest niet terugkeerde, zou Frans Guyot, als boete, de som van 200 Carolus guldens hebben betaald. Zie hier de akte getrokken uit de *Scabinale Protocolen* van het jaar 1567, *sub Grapheo et Asseliers*, D. III, bl. 228:

Franchoyt Guiot, lettergieter, ende heeft (achtervolgende ende voldoende den vonnisse by mynen Heeren Burgmeesteren ende Sceponen deser stadt op heden gewesen,) geloeft ende is borghen gebleven, geloefde ende bleef borghen, midts desen, aen mynen Heere den Schouteth deser stadt, voor Gillise van Diest, boeckdruckere, vanden selven Gillise alhier in rechte te sisterene, oft ingevalle deselve Gillis hem van hier absenteerde, te betalen de somme van twee hondert Karolus guldenen eens. *Unde obtulit se et sua*. Sonder argelist.

Die XV. Novembris 1567.

Een gelijkvuldende verbintenis werd door den tiguursnijder Silvester van Parys ten voordeele zijns zoons Willem aangegaan :

Silvester van Parys, figuersnydere, ende heeft achtervolgende ende voldoende den vonnisse, *ut supra*, geloofd ende is borghe gebleven etc. aen mynen Heere den Schouteth deser stadt, Guillaume van Parys, synen sone, vanden selven alhier in rechte te sisterene, oft ingevalle etc. *ut in præcedenti*. Sonder argelist.

Eodem die.

Op den bladrand:

Et juraverunt præfatus Ægidius et Guillelmus juxta tenorem sententiæ, in manibus Domini Johannis vanden Werve, Equitis, in presentia Domini Margravii, die XV^a Novembris 1567.

Gillis van Diest wordt aangehaald gezamenlijk met de drukkers Jan de Lact, Jan Grapheus en den lettersnijder Amatus Tavernier in zekere informatie, genomen op 29 April 1566, ter gelegenheid van het printen en verspreiden van een «boexken oft cohier geintitulceert: *Vermaninghe aende Regeerders ende gemeynte vanden vier hoofsteden van Brabant, dwelck, des Saterdaegs snachts, te Bruesssele was ghesaeyt, blamerende tegens de waerheyt die geconcipieerde moderatie (in het feit van religie) (1).*» Uit dit belangrijk stuk, dat wij hier voor de eerste maal

(1) *Justificatie van het Magistraat*; zie het *Antwerpsch Archievenblad*, D. X, bl. 102.

laten verschijnen, zal men de namen der printers leeren kennen, die de gekende *Tavernierletter* hadden aangekocht.

Informatie ex officio ghenomen op het drucken, vuytgeven ende stroyen van seker seditieux billet oft quoyer gheintituleert: Vermaninghe aende Regeerders ende gemeynte vande vier hoofsteden van Brabant, overhoort de nabescreven getuygen ten dage, jare ende ter presentien hieronder verclaert.

Gielis van Diest, gesworen boeckdrucker binnen der stadt van Antwerpen, out omtrent tseyventich jaren, ghevraecht onder zynen eedt van sekere boecxken gedruct wesende sonder autheur ende date, gheintituleert: *Vermaninghe aende Regeerders ende ghemeynte vanden vier hoofsteden van Brabant*, nu onlanx alhier inder stadt tot diversche plaetsen gestroyt ofte hem nyet kennelycken en is wie de voorsyde boecxkens soude hebben moegen gedruct ende met wiens letteren hetselve gedruct mach wesen, seecht ende verclaert, onder den eedt int aencomen van zynen dienste gedaen, dat hy de letter seer wel kendt endedat die ghesneden is by sekeren boeckdruckere alhier, ghenaempt *Amettus* oft *Amatus Tavernier alias Amy*, ende dat deselve letter zeer wel kenbaer is ende oock wyt verspraeyt duerdien den

meesten hoop vanden druckers allegader deselve letter syn hebbende, gelyck hy deponent oyck deselve tsynen huysc is hebbende, behalvens de dobbel W ende sommige andere die men lichtelicken soude connen met andere letteren ghehelpen, meynende oyck wel dat deselve nyet alleene en is binnen deser stadt, maer oyck duer dese geheele landen verspreyt, soo dat hy deponent gheenssins en soude connen gesegen sekerlick, noch oyck vuyt presumptien, wie hetselve soude hebben gedruckt ofte doen drucken, noch oyck waer ofte in wat stede tselve gedruet soude moegen wesen, wel sekerlicken wetende dat met zyne matricen ofte hy syne dieneers gheenssins en is gedaen, duerdien hy daer altyt by is als syn volck is besoenigenderende.

Amatus Tavernier, gesworen boeckdrucker deser stadt, woonende in Onser Vrouwenstrate, out omtrent vierenviertich jaren, ghevraeght ter causen voors., seeght ende vercleert onder synen cedt dat hy de letter daermede het boecxken *unde quæstio* ghedruckt is, selve meestendeels heeft gesneden ende dickwils gegoten; seeght nochtans dat onder syne letteren in boecxken voors., diversche andere letteren syn ghevueght die hy nyet en heeft gesneden, noch gegoten, maer wie het boecxken soude moegen gedruckt hebben en is hem nyet kennelyken duerdien diversche persoonen deselve letteren syn hebbende,

want hy deponent de voors. letteren over de tweelff jaren gesneden hebbende, heeft die aen diverse druckers vercocht, als namentlick aenden iersten deponent, aen Jan de Laet ende Jan Grapheus ende is hy deponent oyck mede een hebbende, seggende ende verclerende dat hy deselve letter oyck vercocht heeft aen sekeren drucker tot Haerlem woonende, ghe-naempt Jan van Suren ende dat hy oick mede wel vyff oft ses druckeryen vander selver letteren gesonden heeft naer Francfort, nyet zekerlicx wetende oft hy mede eenige heeft vercocht aen die van Empden oft nyet.

Jan de Laet, boeckdrucker, woonende opde Lombaerdeveste, inden *Sayer*, out omtrent sevenveertich jaren, ghevraeght ter causen voors., tuyght ende vercleert de letter daermede het boecxken voors., gedruet is seer wel te kennen ende dat hy deponent daeraff oyck een letter heeft, segghende datter omtrent vier exemplaria ofte matricen daeraff binnen deser stadt alleenlycken syn, waeraff een heeft hy deponent, dandere dierst deponent, de derde Jan Grapheus ende de vierde Amatus Tavernier, die de letteren selve gesneden heeft, sonder te weten wie hetselve soude moegen gedruet ofte laten drucken hebben, duerdien deselve matricen tot meer steden syn als hy verstaet, verclerende oyck hy deponent dat in het boecxken voors., onder de letteren die hy

daeraff is hebbende, diversche letteren syn gevueght ende ghemenght, als namentlicken seker dobbel W dewelcke hy deponent nyet en is hebbende onder syne letteren, vercleerende oyck mede syne letteren wel bewaert gehadt te hebben.

Jan Grapheus, boeckdrucker, woonende inde Heyligeeststrate, out omtrent vierentsestich jaren, ghevraeght ter causen voors., seeght ende vercleert de letter daermede het boecxken voors., gedruckt is, hem wel bekend te syne ende dat hy van gelycke letteren oft matricen by hem is hebbende tzyne huyse, behalvens dat sommige letteren, in het voors. boecxken begrepen ende ghestelt, syn ghemenght ende ghevueght vuyt andere soerten van letteren, nyet wesende begrepen in syne voors. matricen, als namentlicken sekere K ende dobbel W dewelcke hy deponent nyet en is hebbende duerdien hy nyet en druckt dan int latyn ende nyet int duytsch; vercleerende oyck hy deponent alhier inder stadt noch te wesen diversche andere boeckdruckers diewelcke vande gelycke matricen syn hebbende, maer wie dieghene soude moegen wesen die het boecxken voors. soude moegen gedrukt oft doen drucken hebben, en is hem nyet kennelycken, maer weet wel sekerlicken dat met synre drucken oft matricen gheenssins gedaen en is noch by iemanden van synen dieneers, duerdien hy deponent dickwils mede by ende ane is

als syn dieneers drucken, so dat sy met de voors. matricen nyet en souden connen gedrucken sonder zyns deponents wete.

Getuycht ende verclert als voors.
is opten XXIX^{en} dach Aprilis anno
1566, ter presentie van Mynheer
den Mercgrave ende Meester Jan de
Pape, Scepenen.

My present wesende H. de Moy.

In onze aantekening over de vervolgingen ingesteld ter gelegenheid van het beslag in 1566 gelegd op eene verhandeling, getiteld : *Les moyens de remédier à Anvers 1566* (1), hebben wij gezegd dat de naam van Christoffel Plantin, door den opsteller van het handschrift, Francisco Pays, tusschen die der Calvinisten was aangeduid, ofschoon wij twifelen dat onze drukker ooit de leering van Geneve beleed, daar onze geachte vrienden de heeren Ruelens en Rooses, door verscheidene bescheiden, te weten zijn gekomen, dat hij veeleer een volgeling was van Hendrik Nicolaes en deel maakte van het zonderlinge geheime gezelschap, gekend onder den naam van : *het Huis van Liefde*.

Wat hiervan zij, Plantin dacht het geraadzaam, bij de aankomst van den Hertog van Alba, ten minste

(1) Zie ook het *Antwerpsch Archiefblad*, v. IX, bl. 416.

tijdelijk, onze stad te verlaten. Even als eene menigte onzer stadgenooten, beweerde hij voor het beheer zijner zaken naar Frankfort te moeten reizen en beloofde hij zoo spoedig mogelijk naar de Scheldestad te zullen terugkeeren. Hierbij het stuk, gedagteekend van 24 Maart 1568 (*nieuwe stijl*) en ontleend aan de *Scabinale Protocollen* van 1567, *sub Grapheo et Asseliers*, D. III, bl. 229:

Christoffel Plantyn, boeckvercoopere, geboren vanden lande van Touraine in Vranckryck, *juravit* dat hy wordt genece-siteert te reysene nae Franckfort, om aldaer zyne coopmanschapen ende affairen te doene, ende nyet in meyningen om hem van hier tabsenteren oft syne domicilie te veranderen, maer, ter contrarien, om terstont zyne coopmanschap ende affairen ghedaen hebbende, wederom te keeren. Sonder argelist.

Die XXIIII Martii 1567.

Eenige maanden later, op 21 November 1568, zien wij eventwel Plantin te Antwerpen terug, om aldaar voor den Notaris Severijn Cleys *alias* van Loemele, eene akte te verleiden, waardoor hij zijnen bekwamen correcteur Cornelis van Kiel met het volle beheer zijner zaken gelastte :

*XXI^a Novembris XVe jaer LXVIII vander geboorten
Ons Heeren.*

Christoffel Plantyn, geswoeren boeckdrucker, *oppidanus Antverpiensis*, constituit Cornelise van Kiele *ad petendum et*

recipiendum omnia et singula ejus debita et debenda ubicunque, ruitandum et, si opus fuerit, litiscontestandum, alle dagen, *jurandum*, *arrestandum*, *cum potestate substituendi* ende voirts gelovende van alle welke dingen voirs. *Actum Antverpiæ* voirs. etc., *domi mei Notarii subscripti* geheeten den *Swertlen Leeuwe*, staende inde strate loopende vuyter Reynderstrate nair de Vrydaichsmerct toe (1); *testes rogati*: Jan Bouwens, Janssone wylen, ende Claus Cleys *alias* van Loemele, Anthonis-sone wylen, *ambo oppidani ejusdem oppidi*.

S. VAN LOEMELE, *quoad præmissa*
Notarius (2).

Plantin verliet, volgens de aantekeningen van den heer Rooses, meermaals onze stad in den loop van het jaar 1567-1568 (3). In de toenmalige afwe-

(1) De huidige *Leeuwenstraat*.

(2) *Protocolen van Notaris* CLEYS *alias* VAN LOEMELE van het jaar 1568, ter stedelijke archieven bewaard.

(3) De heer Rooses schrijft ons desaangaande het volgende :
« Wij hebben regelmatig, haast dagelijksche briefwisseling van
« Plantyn van 22 Juni 1567 tot 30 Augustus 1567. Dan wordt zij
« onregelmatig en vinden wij niets meer dan enkele en losse brieven
« van 18 October (Anvers), 24 November, 25 Januari (1568), 29
« Januari, 5 Februari, 13 Februari.

« Op dezen laatsten dag wordt de briefwisseling weer regelma-
« tig; een brief van dezen dag begint aldus :

« *Signeur Me Arnold Berchmann*. Ceste sera pour vous supplier
« qu'il vous plaise vous recorder comment passant par Colonge pour
« aler à Francfort le quaresme passé, je m'adressay vers vous en
« vostre logis.»

« Een brief aan Cayas van 30 Augustus 1567 eindigt aldus:
« d'Anvers en baste partant pour aler à Francfort.»

zigheid van Plantin, vindt ons geacht medelid de verklaring cener bestaande leemte in de archieven van den uitmuntenden drukker.

Plantin keerde weldra naar Antwerpen terug en bleef immer een trouwe aanhanger van koning Philips II. Ook was hij in goede betrekkingen met het Magistraat dat hem meer dan eens openbare blijken van achting en toegenegenheid schonk ; onder andere in de *Collegiale Acteboecken* van het jaar 1574, lezen wij de volgende belangrijke aantekening :

Alsoe Christoffel Plantyn, opper-boeckdrucker van Syne Majesteyt binnen deser stadt, vele verschyden costelycke boecken by hem gedruet deser stadt heeft dienstelyck ende vuyt zonderlinge genegentheyt tot de Wethouderen derzelver geschoncken ende nu onlanx *Corpus juris civilis*, by hem in-folio gedruet, den Gouverneur deser stadt ende Heeren vander Weth heeft gedediceert ende daeraff aen het Collegie present gedaen, alle welcke boecken beloopē tot groote somme gelts, sonder dat de voirs. Plantyn daeraff oyt eenige recompensie byder stadt is gedaen geweest, welcke nochtans wel behoirt te geschieden in danckbaerheyt ende bekentenisse der voirs. Plantyns dienstelycke gunsticheyt ende liberaelheyt, dewelcke deser stadt oock anderssints zeer nut ende proffytelycken is met zynen grooten handel van druckerye daarmede hy dagelycx groot getal van volcke binnen deser stadt houdt werckende ende alsoe de neringe van printen seer sterckende ende doende floreren, tot lof ende vermeertheyt deser stadt over de gantsche weerelt, soe is by mynen Heeren Borgemeesteren ende Scepenen der stadt van Antwerpen, in bekentenisse vande goe-

de diensten des voirs. Plantyns ende ten eynde deselve met gelycke vlyticheyt blyve continuerende int voorderen van *rem literariam* ende gemeynen beste met synen handel van druckerye, geordonneert Joncher Gielis Happaert, Schepene, dat hy denselven Plantyn van wegen deser stadt sal beschencken met eenen vergulden cop oft schale oft ander stuck silverwerex weert synde hondert goude croonen oft daeromtrent, ordonnerende den Thresoriers ende Rentmeestere deser stadt den voirs. Happaert te remboursserene vande penningen by hem daeromme te verschietene. *Actum den XXIIII Martii anno XV^eLXXIIII stilo Brabantiæ.*

D. WAGEMAQUERS.

In 1579 werd Plantin gelast met het drukken der stadsplakkaarten of ordonnantien ; de voorwaarden die alsdan door het Magistraat, ten voordeele van den genialen man, werden aanvaard, gelijken grootendeels aan een *monopolium* en zijn onder alle opzichten lezenswaardig. Het stadsbestuur was er alsdan ook aan bedacht, om, op eene goedkoope wijze, eene boekverzameling te vormen. Vergeten wij niet te melden dat, getrouw aan de getroffen overeenkomst, 's konings aartsdrukker onzer gemeente verscheidene voortbrengselen zijner persen ten geschenke zond, welke thans nog in de stedelijke Bibliotheek voorhanden zijn ; men oordeele naar het volgende stuk getrokken uit de *Collegiale Actebooeken der Tresory* van 1578-1585, bl. 71 v°;

Wy Bourgmeesteren, Scepenen ende Raedt der stad van Antwerpen doen condit, alsoo wy, de Tresoriers ende Rentmeesters deser stadt hadden bevonden dat de ordonnantien, acten ende andere geschriften die vander stadt wegen dagelicx vielen te druckene, jaerlicx bedroegen ende costen merckelicke somme van penninghen, ende hadden daeromme goet gevonden dat men met yemant vande boeckdruckers zoude overcomen, die, voer eenen zeeckeren penninck jaerlicx te gevene, zouden gehouden zyn alle dezelve geboden, ordonnantien, acten ende andere geschriften te druckene, ende dat midlertyt Cristoffel Plantyn, boeckdrucker van Zyne Majesteyt, hadde ons requeste gepresenteert, daerby dezelve hadde te kennen gegeven de groote zware lasten ende oncosten die hy tot noch toe, om zyne druckerye bynnen deser stadt tonderhouden endete continueren, hadde gedreghen gehadt, ende dat hem nyet mogelyck en was dezelve van nu voertaene langer te verstrecken ende te draegene, midts dongelegenticheyt vanden tyde ende verdieringhe van alle dinghen, ten waere hem enich onderstandt daertoe gedaen werde, hebbende oyck verhoort dat hy wert gesolliciteert by diverssche buytenlansche potentaten, die hem merckelick voor delinghe presentatien deden teneynde hy zyne voirs. druckerye soude willen oversetten ende transporteren bynnen hueren lande, daeroppe hy tot noch toe nyet en hadde willen antwoirden, nocht oyck van meyninge en was dezelve tacnveerden, zoo verre men hem vander stadts wegghen enich redelyck onderstant zoude willen doen tot verlichtinge vande voirs. lasten ende oncosten, om bynnen deser voers. stadt de druckerye te mogen blyven continueren, ende dat, de voirs. requeste by ons gesien geweest zynde, waeren geordonneert zeeckere Commissarisen om metten voers. Plantyn zoo wel aengaende deen als het ander naerder te communiceren, ende dat dezelve dyen volgende metten zelve Plantyn gesproken ende gehandelt hebbende,

hadden van als aen ons rapport gedaen, Soo eest dat hetselve by ons verstaen zynde ende op als geloth hebbende, hebben den voers. Cristoffel Plantyn, midts nemende tot zynen laste het drucken van alle de geboden, ordonnantien ende acten die vander stads weghen telcken selen vallen te drucken, ende midts oyck telcken schenkende ende gevende der stadt een exemplair vande boecken die hy voertaen drucken sal, ende daertoe oyck overlatende insgelycx van alle boecken die hy tegens zyn gedruckte boecken wisselen sal een exemplair, ten zelven pryse als die hem costen selen, soo de voers. Plantyn heeft vercleert gehadt te vreden te zyne te doene, gegunt ende geaccordeert, gonnen ende accorderen, midts desen, een jaerlicxe pensie van dry hondert guldenen, den gulden gerekent tot twintich stuyvers, innegaende den yersten January lestleden, ordonnerende den Tresoriers ende Rentmeestere deser voers. stadt den voers. Plantyn de voers. pensie ten voers. daege jaerlicx vuyt te reyckene ende te betalen, zoo langhe denzelven Plantyn zyne voers. drukerye bynen deser stadt zal onderhouden ende continueren inder vuegen zoo hy tot noch toe gedaen heeft ende soo lange hy tgene des voers. es volbrengen zal, sonder argelist. Ende des toirconden, hebben wy den zegel ten saecken der voers. stadt van Antwerpen dese letteren doen aenhanghen opden XXVII^{en} dach January int jaer Ons Heeren als men screeff XVe negenentseventich, ende onderteeckent H. DE MOY, Secretaris.

Bij Plantin's afsterven, werd zijn schoonzoon Gillis Beys met het beheer der zaken zijner nalatenschap in Frankryk belast; de stedelijke *Certificatieboecken van 1595*, bevatten desaangaande fol. 185, eene akte die wij twifelen in het Museum-Plantin

nog te bestaan en derhalve verdient aan de verge-
telheid ontruikt te worden ; zij luidt als volgt :

Jehan Mourtorf, marchand libraire, et Martine Plantin, sa femme, Jehan Spierincq, espécier, et. . . . (sic) Plantin (1), sa femme, et Pierre Mourtorf, marchand lapidaire, et Henriette Plantin, sa femme, lesquelz comparans les dictes femmes, sœurs et filles et héritières, avec Magdalaine Plantin, leur sœur, de feu Christoffle Plantin, du gré et par autorisation de leurs dicts marys, recogneurent avoir faict, commis, constitué et estably, et par ces présentes firent, constituèrent et établirent leur Procureur général et messaiger de Gilles Beys, bail et mary de la dicte Magdalaine Plantin, leur beau-frère, en luy donnans plain pouvoir et mandement absolu et espécial de poursuyr, pourchasser, demander, recepvoir, recouvrer et faire venir ens toutes et quelconques les debtes, restes et sommes de derniers qu'à Paris, Rouan, Lyon et partout aultre-part au royaume de France sont deues à la maison mortuaire du dict feu Christoffle Plantin et à eulx constituans ses héritiers comme dessus, par qui et à quelque cause que ce soit.

Quitandum si opus fuerit etc. plaict ou plaictz contester tous jours jurandes, arrestz, exécutions, *comparandum et transigendum, cum potestate substituendi* et généralement etc. Jà fut-il. etc. Promectans etc. *cum ratificatione actorum*.

IX Martii 1595.

Plantin was, zooals men weet, een boezemvriend van Abraham Ortelius, en deze laatste moet, volgens de door den heer Rooses onlangs gerangschikte

(1) Namentlijk Catharina Plantin.

archieven van het Muscum-Plantin, korten tijd in stilte deel van het socialistisch *Huis van Liefde* hebben gemaakt. Evenals de groote drukker, vond hij het geraadzaam voor eenigèn tijd de stad te verlaten, en ook eene omreize in Duitschland te doen, onder de gewone belofte, zoo spoedig mogelijk naar Antwerpen terug te keeren. Wij schrijven hier eene verklaring af, welke in de *Scabinale Protocolen* der stadt Antwerpen van het jaar 1568, *sub Graphico et Asseliers*, vol. 2, fol. 431 v°, is te vinden :

Abraham Ortels, *oppidanus*, *juravit* dat hy wordt benooidicht te reysene nae Coelen, Franckfort ende alomme elders daert hem nootelyck wesen sal, om aldaer syne zaken ende affairen te doene, ende dat hy deselve reysene niet en doet in meyninge om Zyner Majesteyts placaten opt vertreck vuyt deser Nederlanden, onlanx geleden gepubliceert, te prejudiceren of andersins syn domicilie oft residentie te veranderen, maer ter contrarien syne affairen gedaen wesende, terstont wederom te keere ende alhier syn gewoonlycke residentie te blyven houdende. Sonder argelist.

Dat Ortelius spoedig terugkeerde is door verscheidene bescheeden bewezen en wij zien niet dat hij zich ooit met geloofszaken heeft bezig gehouden. Ortelius bewoonde nog onze stad in 1595 (1), wanneer

(1) Volgens de archieven van het huis Plantin, bewoonde hij een huis genaamd *den Lauwertak* in de omstreken van St. Michielsabdij gelegen.

het Magistraat, als hulde aan zijne kennissen en zijn talent, hem eene zilveren vergulde schaal ten geschenke hood ; zulks blijkt uit de volgende aantekening in de stadsrekening van 1595, bl. 328 :

Cornelis Pruynen, de somme van hondert dryendertich ponden vier schellingen Artois voor een silveren vergulden coupe-tasse wegende sevenendertich oncen *à raison* van twelf schellingen Vlems doncce, waarmede myne Heeren vereert ende beschoncken hebben Mr Abraham Ortelius voor ende in recompence van seker caertboeck by hem deser stadt geschonken ende ander diensten, volgende dacte data IIII Octobris XCV, ordonancie ende quitancie.... CXXXIII².

Ten opzichte van Ortelius, ben ik gelukkig hier te kunnen herhalen, wat ik in de zitting van 13 November 1878 aan de leden van het Antwerpsch aardrijkskundig genootschap heb gezegd over den door mij gedanen aankoop van een handschrift des grooten geograafs. Dit handschrift 't welk ik de eer heb, Mijnheeren, U voor te leggen, en der stad Antwerpen toeheert, is het alomgekend *Thesaurus geographicus*, voor de eerste maal ten jare 1578, bij Coppens van Diest, onder den titel van : *Synonymia geographica* verschenen en dat in 1587 en in 1598, ter Plantijnsche drukkerij werd heruit gegeven.

Het handschrift draagt de dagteekening van 1581 en werd voor de uitgave van 1587 benuttigd ; deze laatste inderdaad bevat een aantal namen, die

ter proeflezing bij het werk moeten zijn gevoegd geweest. Het boek is gansch van de hand van Ortelius geschreven op het papier met de letters F gemerkt, waarvan in de Plantijnsche drukkerij een bestendig gebruik werd gemaakt.

Te dezer gelegenheid, Mijnheeren, kan ik mij niet wederhouden den wensch te herinneren welken ik in het aardrijkskundig genootschap heb uitgedrukt, namentlijk dat onze bevolking er eenmaal aan denke aan haren genialen inboorling, een gedenkteeken op te richten, waardoor men bewijzen kan dat Antwerpen niet alleen de stad der kunsten, maar ook die der wetenschappen is.

P. Génard.

ERRATA. Bij misverstand zijn de bl. 72-81 afgedrukt vóór dat de laatste proef gelezen was. Enkele drukfeilen zijn er aldus ingeslopen. Wij stippen ze hier aan :

Bl. 73	—	Regel 8	—	Lees <i>welken</i>	voor <i>welke</i>
— 75	—	5	—	<i>kostten</i>	— <i>kosten</i>
— 79	—	42	—	<i>van</i>	— <i>voor</i>
— 79	—	17	—	<i>Adagia.</i>	— <i>Adagia</i>
— 80	—	2	—	<i>Lypsius</i>	— <i>Lipsius</i>
— 80	—	28	—	<i>Arestenaeti</i>	— <i>Aristaeneti</i>
— 81	—	22	—	<i>de Schiller</i>	— <i>Schiller</i>

Enkele malen is œ gedrukt voor æ, eenige komma's zijn willekeurig geplaatst.

Algemeene vergadering van 18ⁿ Juni 1879.

DAGORDE : 1° Lezing van het verslag der zitting van 27ⁿ November 1878. — 2° Verslag over den staet der kas door den penningmeester, M. Ph. Rombouts. — 3° Herkiezing van drie bestuurleden. — 4° Benoeming van vier werkende leden en een briefwisselend lid.

De zitting heeft plaats ten 8 uren 's avonds, in de gemeenteraadszaal, ten stadhuize.

Aan het bureel zetelen :

De heeren ridder G. van Havre, voorzitter ; Ph. Rombouts, penningmeester ; P. Génard, Max Rooses en H. Wauwermans, bestuurleden ; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig :

De heeren K. de Braey, L. Delgeur, J. A. Hompus, P. Kockx, Edm. Lombaerts, L. Theunissen, A. van Bellinghen, F. van Boghout, P. van den Bossche, Félix van der Taelen en L. van Ryswyck, werkende leden ; J. Hellemans, Ed. Ipers, Edm. Mertens en F. Vingerhoets, toetredende leden.

De heeren ridder L. de Burbure, Eloï Castélet, A. Goovaerts, E. Rosseels, E. van den Einden, doen zich over hunne afwezigheid verontschuldigen.

1° Na dat de Voorzitter de vergadering heeft open verklaard, geeft de sekretaris lezing van het verslag der vorige zitting, dat goedgekeurd wordt.

2° De heer Ph. Rombouts, penningmeester, geeft rekening der inkomsten en uitgaven der Maatschappij en legt de bewijsstukken tot nader onderzoek ter tafel. Deze stukken worden nagezien en den staat der kas wordt juist bevonden.

3° De vergadering gaat over tot het derde punt van het dagorde, de gedeeltelijke hernieuwing van het Bestuur.

De heer L. van Ryswyck stelt voor de aftredende heeren: ridder G. van Havre, voorzitter; Ph. Rombouts, penningmeester en P. Génard, bestuurlid met handgeklap te herkiezen.

Dit voorstel wordt aangenomen; doch de Voorzitter, na de vergadering bedankt te hebben voor dien openbaren blijk van vertrouwen in het Bestuur, vraagt nochtans de geheime stemming om aan het reglement te voldoen en geen voorgaande van inbreuk daar te stellen.

De werkende leden voldoen aan dit verzoek en herkiezen met algemeene stemmen de heeren ridder G. van Havre, als voorzitter; Ph. Rombouts, als penningmeester en P. Génard, als bestuurlid.

Deze bedanken de vergadering en beloven al hunne pogingen aan te wenden en niets te verzuimen om aan de Maatschappij nog meer leven en aan hare werkzaamheden nog meer kracht bij te zetten.

4° De heeren Aug. Schoy, Aug. Thys en Den. Watlé, kandidaten van het Bestuur en den heer Jul. van Herendael, kandidaat voorgedragen door den heer P. van den Bossche, worden door de vergadering met meerderheid van stemmen, tot werkende leden benoemd.

Den titel van briefwisselend lid onzer Maatschappij, wordt verleend aan den heer Edmond de Busscher, archivaris der stad Gent.

Het dagorde afgedaan zijnde, verklaart de
Voorzitter, rond 9 uren, de zitting geheven.

Verplichtende Algemeene Vergadering:

DONDERDAG 18^d DECEMBER 1879, TEN 8 UREN
'S AVONDS, IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP
HET STADHUIS.

DAGORDE:

- 1° Verslag der vorige zitting.
- 2° Lezing der verslagen over *Carmina latina C. Kiliani*.
- 3° Verslag over de werkzaamheden van het afgelopen jaar.
- 4° Voordracht van werkende leden.

Kandidaten door het bestuur voorgesteld:

- 1° M. Edm. Mertens.
 - 2° M. Karel Ooms.
-

Wij denken het noodig hieronder het art. 14 van het Reglement te laten volgen, betrekkelijk het voordragen van kandidaten :

ART. 14. Het Bestuur stelt de eereleden, werkende en briefwisselende leden voor. Het doet de lijst der kandidaten kennen in het Bulletin van bijeenroeping. De werkende leden kunnen insgelijks kandidaten voorstellen en zullen dezès namen aan het Bestuur doen kennen, ten laatste, den dag vóór de zitting. De stemming kan slechts plaats hebben op de tweede daarop volgende algemeene vergadering.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
Ridder G. van Havre.

VERSLAG OVER CARMINA LATINI C. KILIANI.

Mijne Heeren,

Gij hebt ons de taak opgedragen te onderzoeken of de latijnsche gedichten van Kilianus, al of niet geschikt zijn, om door de Antwerpsche Bibliophilen te worden uitgegeven. Wij hebben dien ten gevolge deze stukken doorloopen, en stellen u voor ze te laten drukken.

Het zijn voor het grootste deel bijschriften op prenten, of verzen van didaktischen aard; groote dichterlijke waarde moet men er niet in zoeken; maar zij vloeiden uit de pen van eenen man, dien wij allen hoog achten, om de onschatbare diensten, die hij aan onze moedertaal bewees. Hij had zelf het boek voor de pers gereed gemaakt en klaar is het bij het zien van het handschrift, toehoorende aan het Muscum Plantin-Moretus, dat het zijn wensch was de verzameling zijner verzen, de vruchten van zijne uitspanningsuren in druk te zien verschijnen. Hij mocht die

voldoening niet genieten; zijne verspreide stukjes bleven onverzameld.

Wij aanzien het als de vervulling van den laatsten wil des verdienstelijken taalgeleerde en als eene hulde hem gebracht, het boekje dat slechts ongeveer 120 bladzijden beslaan zal, uit te geven. .

De commissie tot onderzoek :
Ridder Leo de Burbure,
Ph. Rombouts,
Max Roose.

Algemeene vergadering van 18ⁿ December 1880.

DAGORDE: 1° Lezing der ingezonden brieven. — 2° Lezing van het verslag der zitting van 18ⁿ Juni 1879. — 3° Verslag en stemming over de uitgaaf der *Carmina latina C. Kiliani*. — 4° Voordracht van kandidaten werkende leden. — 5° Lezing eener iconographische schets: *les frères Wierix à l'imprimerie Plantinienne*, door den heer Max Rooses. — 6° Mededeeling door den heer ridder L. de Burbure.

De zitting wordt geopend ten 8 uren 's avonds in de Gemeenteraadszaal ten stadhuisse.

Aan het bureel nemen plaats:

De heeren, ridder L. de Burbure, ondervoorzitter; Ph. Rombouts, penningmeester; Max Rooses, bestuurlid; A. de Decker, Sekretaris.

Zijn aanwezig:

De heeren A. Goovaerts, J. A. Hompus, P. Kockx, Edm. Lombaerts, H. Sermon, Th. Smekens, J. van Beers, A. van Bellinghen, Fr. van Boghout, P. van den Bossche, Felix van der Taelen, J. van Herendael, L. van Ryswyck, werkende leden; J. de Meyer, Jos. Hellemans, Ed. Ipers, toetredende leden.

1° De Heeren ridder G. van Havre, voorzitter, P. Génard en H. Wauwermans bestuurleden, L. Delgeur, C. J. Hansen en Denis Watlé doen zich verontschuldigen.

M. Aug. Thys bedankt de werkende leden voor zijne benoeming tot werkend lid.

2° De Sekretaris geeft lezing van het verslag der algemeene zitting van 18e Juni 1879, hetwelk wordt goedgekeurd.

3° Na de lezing der verslagen over de *Carmina latina C. Kiliani*, beslissen de werkende leden dit werk, onmiddellijk na het verschijnen der kronijk van Bertrijn, ter perse te leggen, om de maatschappelijke uitgaven van het jaar 1879 daarmede te eindigen.

4° Het Bestuur draagt voor als kandidaat werkend lid den heer:

Karel Ooms, kunstschilder.

5° De heer Max Rooses leest eene verhandeling «*Les frères Wierix à l'imprimerie Plantinienne*» waarin hij vele bijzonderheden aanhaalt, welke tot nu toe onbekend waren gebleven, over onze drie groote plaat-

snijders. De vergadering beslist, dat het stuk in het Bulletin zal opgenomen worden.

6° De heer ridder L. de Burbure deelt mede, dat het huis, eertijds bewoond door eenen onzer eerste drukkers, Mathijs van der Goes, afgebroken werd, daar het in de verbreeding valt der boeksteeg en aanpalende straten. Het vormde den hoek van de Kammestraat en van de Steenhouwersvest. De heer ondervoorzitter belooft op eene aanstaande vergadering eenige bijzonderheden mede te deelen over Mathijs van der Goes, getrokken uit het archief der stad Antwerpen.

De Sekretaris verzoekt de werkende leden voor de toekomende zitting de eene of andere bijdrage over bibliographie of geschiedenis op te stellen. Het bestuur heeft besloten aan den schrijver van de bijdragen die plaats vinden in het bulletin, 50 exemplaren te schenken.

Het dagorde afgedaan zijnde, verklaart de Voorzitter rond 9 1/2 de zitting geheven.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
Ridder L. de Burbure.

Verplichtende Algemeene Vergadering.

WOENSDAG 23ⁿ JUNI 1880, TEN 8 UREN'S AVONDS,
IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP HET STADHUIS.

DAGORDE:

- 1° Verslag der zitting van 18ⁿ Juni 1879.
 - 2° Verslag over een handschrift van wijlen Th. van Lerijs.
 - 3° Gedeeltelijke vernieuwing van het Bestuur.
Aftredende leden, herkiesbaar:
 - 1° Ridder L. de Burbure, ondervoorzitter;
 - 2° Max Rooses, bestuurlid.
 - 4° Benoeming van een werkend lid. Kandidaat voorgedragen door het Bestuur:
Karel Ooms, Kunstschilder.
 - 5° Mededeelingen.
-

EENIGE
ANTWERPSCHE DRUKKERS
IN DEN
VREEMDE.

BIO-BIBLIOGRAPHISCHE SCHETSEN.

De boekdrukkunst had, ongeveer een kwart eeuws na hare uitvinding, in Antwerpens muren burgerrecht verkregen, had er zich sterk ontwikkeld en de verschillende takken van handel, waarmede zij in verband staat, tot zoovele gewichtige nijverheden gemaakt.

Vóór het jaar 1500 waren hier reeds vijftien drukkers werkzaam geweest of nog werkzaam. In geene enkele stad der Nederlanden vinden wij er op dat tijdstip zulk een groot getal: te Leuven, waarheen de beroemde hoogeschool zooveel geleerden van alle kanten gelokt had, tellen wij negen drukkerijen; Delft, Gouda, Zwolle en Utrecht volgen daarop met hoogstens een vijftal drukkersnamen.

De persen van verscheidene onzer Antwerpsche printers zonden talrijke werken van grooten omvang in 't licht, soms versierd met belangrijke hout-sneden, in elk geval keurig van vorm en van aard om steeds den goeden naam onzer drukkers te vermeerderen. Op enkele jaren was Antwerpen de eerste hoofdplaats geworden van den boekhandel in noordelijk Europa.

Toen men de XVIe eeuw intrad, waren hier nog werkzaam: Godfried Bac, voor merk voerende de op zijnen naam zinspelende vogelenkooi, Adriaan van Berghen, wonende op de groote markt, in den grooten Mortier, Roland van den Dorpe en Henrick die Lettersnider, uitgevers, deze van den *Wapene Martyn* en van 't *Boeck van den Houte*, door Jakob van Maerlant, gene der befaamde *Cronike van Brabant* en der allerezelzaamste *Hystorye van der destrucyen van Troyen*; dan Hendrik Eckert van Homberch en Michiel Hillen van Hoogstraeten. Geeraard en Niklaas Leeu, Mathijs van der Goes, Niklaas Kessler en Diederik Martens waren overleden of hadden zich, zooals laatstgenoemde, in eene andere plaats gevestigd.

Was de welvaart in ons vaderland algemeen onder de regeering van keizer Karel, verbazend groot was zij alsdan te Antwerpen, waar zich de groote wereldmarkt tusschen het noordelijk en zuidelijk Europa gevestigd had. Die welvaart was de uitbrei-

ding van den boekhandel bijzonder gunstig en verzekerde het bestaan aan de talrijke drukkers, die hunne kunst hier kwamen uitoefenen. In dit tijdstip bereikten de Antwerpsche persen het toppunt van bloei. Jan van Doesborch, die verscheiden Engelsche werken in 't licht gaf, Jan van Ghelen, de stamvader van een aanzienlijk drukkersgeslacht, waarover wij breedvoerig zullen handelen, dan Jan Grapheus, Marten de Keyser, en de ongelukkige Jakob van Liesveldt, verder Jan Steelsius en Marten Nutius, stichters van twee beroemde boekhandelshuizen, en meer anderen nog, hebben het hunne bijgedragen om de Antwerpsche persen eene zoo groote als welverdiende vermaardheid te doen verkrijgen.

Die goede overleveringen werden voortgezet tot in de helft der XVIIe eeuw, wanneer ons vaderland, ontzenuwd door langdurige oorlogen, zijne nijverheid zag kwijnen en verdwijnen door het noodlottig vredestraktaat van Munster.

Die vermaardheid, welke drukkers uit vreemde landen, zooals Christoffel Plantijn en meer anderen naar Antwerpen lokte, was, wij hebben het reeds gezegd, niet onverdiend. De uitgaven van onze printers onderscheidden zich door de grootste nauwgezetheid, waarmede de drukproeven gelezen werden en door de sierlijkheid van vorm, waartoe niet zelden de plaatsnijder zijne kunst leende; in een woord, er

werd evenveel zorg gewijd aan het innerlijke als aan het uiterlijke. Kwamen er in die tijden vreemde drukkers naar Antwerpen, anderen waren er ook, die, alhoewel zij hier geboren werden of er hunne kunst aangeleerd hadden, de zware mededinging der talrijke heroemde Antwerpsche boekhandelshuizen niet durfden beproeven en naar vreemde landen trokken, alwaar zij zulks niet te vreezen hadden.

Het is over eenigen dezer, dat wij in onze schetsen zullen handelen.

I

ANTONIUS MATHIAS DE ANTVERPIA. — DANIEL
VAN BOMBERGHEN.

De oudste drukker afkomstig van Antwerpen, welken wij in den vreemde aantreffen, is Antonius Mathias de Antverpia, die zich te Mondovi vestigde en aldaar het allereerst de drukkunst invoerde.

Het is niet onwaarschijnlijk, zoo als M. P. C. van

der Meersch (1) vermoedt, dat Antonius Mathias de nieuwe kunst in Mainz aanleerde, en zich, na de belegering en inneming dier stad, door Adolf van Nassau in 1462, naar Italiën begaf, evenals zijne landgenooten Arnold van Brussel en Geeraard de Flandria. Wij weten, dat er ten jare 1472, te Mondovi in Piëmont, een vennootschap tusschen twee drukkers bestond, Antonius Mathias de Antverpia en eenen Franschman Balthasar Corderus of Cordier.

Wij kunnen niet zeggen hoelang dit vennootschap bestaan heeft. De bibliographen geven de titels op van twee werkjes, aldaar door hen gedrukt; het een draagt de dagteekening van 18 Februari 1473 en het andere van 24 October 1472. Beide zijn uiterst zeldzaam en worden door de verzamelaars van inkunabelen zeer gezocht :

1° *Juvenalis satyræ. Ovidii epistolæ heroides. — In Monte Regali: in plano valis. Per Antonium Mathiæ quondam Andreæ de Antverpia. Et Baldisalem Corderiumque socium. Anno Dni MCCCC.LXXIII. die XVIII mensis Februarii.*

In-4° van 136 ongenummerde bladen in Romeinsche letteren.

(1) *Recherches sur la vie et les travaux de quelques imprimeurs établis à l'étranger, pendant les XVe et XVIe siècles. Gand, 1844, livr. II.*

2° *Anthonini Archiepiscopi Florentini ordinis predicatorum de institutione confessorum. — Finita in Monte Regali anno Domini MCCCC.LXXII. die XXIII mensis Octobris.*

In-4°.

Het boek eindigt met deze verzen :

Quem genuit quondam germana Antwerpia potens
Mathiæ Antonius virtute insignis et arte
Baldasar et socius Corderius omnia supra
Utile opus cunctis finxerunt Antonianum
Arte nova formæ: quæ correctissima certe
Ordine cuncta suo nos crimina nostra fateri
Instruit: et lepram inter lepram noscere quanque
Hoc opus, hoc nostrum sic continet ecce salutem.

In het klassieke land der schoone letteren en kunsten, vinden wij, ongeveer eene halve eeuw later, nog een landgenoot, die aldaar eene beroemde drukkerij bestuurde: Daniel van Bomberghen.

De familie van Bomberghen werd onder de grootste en meestvermogende Antwerpsche handelshuizen gerekend.

Daniel van Bomberghen, in de tweede helft der XV° eeuw geboren, verliet den koophandel en begaf zich omtrent het jaar 1515 naar Venetië, alwaar hij in 1549 overleed, om aldaar eene drukkerij in te richten,

bijzonderlijk tot het uitgeven van Hebreeuwsche boeken. Hij had zijne instelling op zulken grooten voet gebracht, dat hij werk verleende aan een paar honderd Israëlitén als letterzetters, en aan een groot getal Rabbijnen en geleerden als correcteurs.

Het grootste boek, dat hij liet verschijnen, beslaat 12 boekdeelen in-folio; het is de *Talmud babilonicum integrum, ex sapientium scriptis et responsis compositum a Rab. Aser, additis comment. R. Salomonis Jarchi et R. Mosis Maimonidis, hebraica. Venetiis, Daniel Bomberg, 280-282 (1520-1522)*.

Zijne levensbeschrijvers zeggen, dat hij dit verbazend werk driemaal herdrukte, en dat elke uitgaaf hem telkens honderd duizend kronen kostte.

Hij was een man, die gansch zijn overgroot vermogen besteedde om de geleerde wereld met degelijke, prachtige werken te verrijken. Hij verrijkte er zich echter niet mede, want bij zijn overlijden was zijne fortuin zeer verminderd. Scaliger, misschien wel wat overdreven in zijne loftuiging, schat de onkosten der verschillende werken, door Daniël van Bomberghen uitgegeven, op drie millioen kronen.

Wij denken ook eenige woorden te moeten zeggen over zijne zonen, welke in het midden der XVIe eeuw naar Antwerpen weergekeerd waren.

Cornelius en Carolus van Bomberghen, hadden met Goropius Becanus, Scotti en Christoffel Plantijn

een vennootschap aangegaan voor het drukken van allerhande soorten van boeken. Plantijn was aan het hoofd dier vereeniging, gedurende de vier jaar dat zij bestond, van 1563 tot 1567; alsdan werd zij ontbonden.

De gebroeders van Bomberghen brachten als aandeel in het vennootschap de Hebreeuwsche letters, welke hun vader in Venetië gebruikt had. Later bezigde Plantijn deze letters voor de Chaldeeuwsche paraphrasis in zijnen veeltalligen bijbel, en drukte den Hebreeuwschen tekst met de letter van den vermaarden Guillaume Le Bé van Parijs (1).

In hetzelfde tijdstip had onze aartsdrukker Plantijn nog al betrekking met eenen Daniel Bomberg, welke te Keulen verbleef. Deze was waarschijnlijk een zoon van den drukker van Venetië en de broeder van zijne aandeelhouders.

(1) Archief Museum Plantijn-Moretus.

II

ADRIAN DE ANVERS. — ARTUS TABERNIEL. —
PEDRO CRAESBEECK.

Toen Isabella de Katholieke, in 1474, haren vader op den troon van Spanje opvolgde, nam die wijze vorstin de zedelijke belangen harer onderdanen zeer ter harte. De drukkunst vond in haar eene beschermster; zij riep goede drukkers uit vreemde landen naar Spanje en ondersteunde ze mildelijk door het verleenen van burgerlijke vrijheden en voorrechten. De universiteit van Alcalá welke zij oprichtte, en die weldra eenen hoogen trap van bloei bereikte, lokte insgelijks vele drukkers herwaarts.

Zij, die zich daar vestigden, hadden nochtans zorg te dragen, dat hunne uitgaven niet beneden de gewrochten waren der uitheemsche personen; de boeken, in vreemde landen gedrukt, hadden vrijen toegang in Spanje en mochten aldaar verkocht worden. Dit was een prikkel om de drukkunst in dit land met eere

te doen beoefenen door de inboorlingen of door de vreemden, die er zich gevestigd hadden.

Toen wij door politieke omstandigheden in de XVIe eeuw met Spanje onder den scepter gebracht waren van éénen vorst, werden de handelsbetrekkingen van dit land met de Nederlanden en bijzonder met Antwerpen zeer druk. De Spaansche werken hïér ter stede gedrukt, zijn zoo talrijk, dat zij eene geheele bibliotheek uitmaken. Wanneer wij die werken vergelijken met de voortbrengsels der Spaansche persen, vinden wij in die vergelijking de oorzaak van den grooten bijval, dien onze drukkers hier en in Spanje behaalden. De uitgaven van onze drukkers stonden in dien tijd, wanneer de drukkunst in Spanje niet meer aangemoedigd, maar integendeel in hare ontwikkeling belemmerd werd, verre boven die der Spaansche, zoo wel onder het oogpunt van vorm als van sierlijkheid.

Eenige onzer printers, wellicht zich steunende op hunne grondige kennis der drukkunst, zijn dan naar Spanje getrokken om er hunne kunst uit te oefenen.

Een Adrian de Anvers, dien wij voor een stadgenoot houden, alhoewel wij geene enkele biographische bijzonderheid over hem kennen, drukte in 't jaar 1564, twee werken, die door hunne uitstekende zeldzaamheid aan al de Spaansche bibliographen onbekend

zijn gebleven; zij komen voor in den kataloog der boekenverzameling van Don Miro (1). Wij schrijven de titels af :

1° *Lisvarte de Grecia. El septimo libro de Amadis en el qual se trata de los grandes hechos en armas de Lisvarte de Grecia, hijo de Espladian, y de los grandes hechos de Perion de Gaula: en el qual se hallara el estrano nascimiento del cavallero del ardiente espada.*

En Estella por Adrian de Anuers, 1564. — In-folio.

2° *Cronica de los muys notables cavalleros Tablante de Recamonte y de Jofre, hijo del conde Donason. — Fue impressa la presenta cronica. . . en la ciudad de Estella en casa de Adrian de Anuers impressor de libros en el ano de mil y quingientos y sesenta y quatro anos (1564). — In-4, van 48 bladen (2).*

Estella of Stella, is een stedeken gelegen op de rivier Ega. Toen Adrian de Anvers er zich vestigde, had nog geen enkele drukker de fortuin aldaar beproefd. Wij denken, dat hij aldaar gelukte en er eenen voorspoedigen handel dreef. Wij kunnen tot staving

(1) De prachtige verzameling van Spaansche werken, toevoegende aan Don Miro, werd in Juni 1878 openbaarlijk te Parijs verkocht.

(2) Dit klein boekje bracht op in de verkooping Don Miro 595 franks, zonder de verdere onkosten.

van onze zienswijze de twee werken aanhalen, die wij van hem kennen. De ridderromans waren alsdan de geliefkoosde lektuur van alle standen in alle landen, doch, dit was een wezentlijke drift in het ridderlijke Spanje; dergelijke gewrochten maakten de fortuin van een uitgever; zij werden gemakkelijk verkocht en om zoo te zeggen verslonden door de talrijke lezers.

Ongeveer eene eeuw later en in eenen anderen kring van werkzaamheden, vinden wij Artus Taberniel, als drukker der vermaarde universiteit van Salamanca. Na zijne dood werden zijne zaken voortgezet door zijnen zoon. Beide verwierven zich eenen welverdienden naam, door het uitgeven van verdienstelijke en voor de wetenschappen nuttige werken.

Wij denken niet beter te kunnen doen, om een gedacht te geven der werken, die zij drukten, dan den titel van een dezer af te schrijven :

Joannis de Solorzano Pereira J. C. Hispani in Salmanticenci Academia Proprimarii Cæsarei Juris Antecessoris, Diligens et accurata de Paricidii crimine disputatio, duobus libris comprehensa: Quorum Prior pœnas huic sceleri constitutas exactissimè explicat; Posterior, qui eis subdantur non minori curâ pertractat. — Salmanticæ, Excudebat Artus Taberniel Antverpianus Joanni Commanno Bibliopolæ, 1603. — In-4°.

Wij hebben nog te vermelden eene Antwerpsche familie, die aan het hoofd stond van den boekhandel in het koninkrijk van Portugal. Pedro Craesbeeck had het zooverre gebracht, dat de beroemdheden der Spaansche letterkunde de verspreiding hunner gewrochten aan zijne personen toevertrouwden. Zijne afstammelingen hebben gedurende eene eeuw den roem van het Antwerpsch boekhandelshuis staande gehouden. Een groot getal werken lieten zij verschijnen, die hedendaags of om hunne groote zeldzaamheid of om hunne letterkundige waarde zeer gezocht worden.

Een zeer belangrijk werk, gekend onder den naam van *Cancionero de D. Manuel de Portugal*, waarvan Salva, de Spaansche bibliograaf slechts twee exemplaren kent, verscheen bij Pedro Craesbeeck :

Obras de Don Manuel de Portugal. En Lisboa, por Pedro Craesbeeck, 1605. — Klein in-8°.

Op de eerste uitgaaf van het tweede deel van den beroemden roman Guzman d'Alfarache, prijkt insgelijks de naam van onzen stadgenoot :

Segunda parte de la vida de Guzman de Alfarache, Atalaya de la vida umana, por Mateo Aleman su verdadero autor. En Lisboa, impresso por Pedro Craesbeeck, 1604. — In-4°, versierd met een portret van den schrijver.

Om den handel der van Craesbeecken onder de verschillende oogpunten te beschouwen, zullen wij nog den titel aanhalen van een gewichtig werk voor de geschiedenis der aardrijkskunde :

Primera parte de los commentarios reales, que tratan del origen de los Yncas, reyes que fueron del Peru, de su idolatria, leyes y gobierno en paz y en guerra: de sus vidas y conquistas, y de todo lo que fue aquel imperio y su republica antes que los Espanoles passaron a el, escritos por el Ynca Garcillasso de la Vega, natural del Cozco. En Lisboa, en la officina de Pedro Crasbeeck, 1609. — In-folio.

Het tweede deel van dit boek, onder den titel van *Historia general del Peru*, verscheen eerst in 1617 te Cordova por la viuda de Andres Barrera.

III

GILLIS BEYS EN ADRIAAN PERIER, ECHTGENOTEN
VAN MAGDALENA PLANTIJN.

Christoffel Plantijn, die in de XVIe eeuw het grootste boekhandelshuis in de Nederlanden bestuurde, wiens vruchtbare persen aanhoudend werken voortbrachten, die onder opzicht zoowel van sierlijkheid als van innerlijke waarde, niet moeten onderdoen voor de uitgaven van de Aldi, de Estienne en Froben, had bij Jeanne de la Rivière, zijne huisvrouw, slechts eenen zoon verwekt, welke dan nog in jeugdigen ouderdom overleed. Onze Antwerpsche uitgever had dus geenen opvolger, die zijnen naam zou dragen, maar integendeel zag hij met genoegen, dat drij zijner vijf dochters in huwelijk traden met drukkers of correcteurs, welke bij hem werkzaam waren; Margaretha met Franciscus Raphelingen, Martina met Jan Moretus en Magdalena met Gillis Beys (1).

(1) Jan Moretus en Gillis Beys, staan in Plantijns rekeningboeken vermeld als *garçons bouticliers*.

Vroeg reeds had Plantijn de noodzakelijkheid gevoeld te Parijs eenen bijwinkel te hebben, om aldaar zijne boeken te koop te stellen; zijn trouwe vriend, de apotheker Porret, dien hij altijd zijn broeder noemt, hield het toezicht over dien winkel. De handel, welke aldaar gedreven werden, was nog al aanzienlijk, zooals blijkt uit den staat van zaken, opgemaakt den 30 Januari 1567. Porret bekend schuldig te zijn, de voor dien tijd zeer belangrijke somme van 2919 guldens Fransche munt of 2433-10 guldens in Brabantsch geld. De boeken, welke in den winkel nog aanwezig waren, beliepen tot de waarde van 12875 guldens, 18 stuivers, 4 deniers.

Misschien was het uit oorzake van de groote uitgebreidheid van den Parijschen winkel dat Porret zich gedwongen vond, de taak, die hij tot dan toe vervuld had, neer te leggen. Christoffel Plantijn stuurde Gillis Beys naar Parijs om er den winkel open te houden.

Deze Gillis Beys, welke voor de eerste maal voorkomt in de Plantijnsche rekeningboeken op 16 October 1564, om 12 guldens en 10 stuivers te ontvangen als loon van drie maanden arbeid, werd te Haghe nabij Breda geboren. Hij was slechts drie jaren bij Plantijn werkzaam, toen deze hem het bestuur van zijn huis in de Fransche hoofdstad toever-

trouwde. Gillis Beys vertrok in de eerste dagen der maand Januari 1567 (1).

Korten tijd nadien ontving hij de naturalisatiebrieven, zooals blijkt, uit een brief van Plantijn aan Porret, waarin hij zegt veel betrouwen te hebben in den bloei van den bijwinkel, die hem toelaten zal voorzien in de talrijke en zware uitgaven, welke verscheidene groote werken, die onder pers waren, vorderden.

Onder de talrijke bescheeden, die in het archief van het Museum Plantijn-Moretus berusten, hebben wij het afschrift gevonden van eenen brief over persoonlijke zaken, door Gillis Beys geschreven aan zijnen makker Jan Moerentorf. Hoe Plantijn een afschrift heeft bekomen van dien brief, niettegenstaande het uitdrukkelijk verzoek van den schrijver, zijn wij niet ter weet gekomen. Ziehier den inhoud van den brief, welke de dagteekening draagt van 2 Mei 1569.

(1) Het dagboek van Plantijn, meldt op den 14ⁿ Januari 1567, den huisraad, dien hij aan Gilles Beys stuurde:

Ung petit pannier avec ses mouchoirs, bonnet et ung paire de chausse de cuir dudit avec ung faux fons de toile noire, ung pourpoint dudit de toile, ung paquet de chemises dudit avec ung paquet de souliers, 1 collet de cuir dudit et sa robe de nuit. — Item encore audit coffre les vesailles suivantes

2 grands plats destain.	2 moyens plats destain.
2 petits plats destain.	6 assiettes destain.
2 pots destain.	1 salière destain.
2 chandeliers de cuivre.	1 pispot destain.
2 essieux à mains.	1 seau de cuivre.

Gillis had pogingen aangewend om van eenen oom, die te Santvliet woonde, *«een hondert croonen twee of dreie»* te krijgen, ten einde *«niet in de bouverie te vallen soomen gemeynlick segt.»* Hij had misschien dat geld noodig om in buitengewoone uitgaven te voorzien, welke hij deed met het vooruitzicht een huwelijk aan te gaan, want hij zegt, dat het hem niet mocilijk zou wezen *«goeden en rycken huwlyck te doen,»* wel te verstaan, wanneer zijn oom en zijne moeder hem eene bereidwillige hand toestaken.

Misschien had hij van dien tijd reeds betrekking aangeknoopt met Magdalena Plantijn, de dochter van zijnen meester, om zoo uitdrukkelijk aan Jan Moretus te zeggen: *«hout dit secret en maect toch boven al dat mynen bacs t'Antwerpen daer af niet en verneemt.»*

Gillis Beys liet de gedachte aan die Parijsche, rijke en goede huwelijken varen, om op 7 October 1572 in echt te treden met Magdalena Plantijn.

Hij verwekte bij haar negen kinderen, vier zonen en vijf dochters. Zijne fortuin vermeerderde niet, naarmate zijn huisgezin grooter werd, wel integendeel. Alhoewel wij het mogen betwijfelen, of Gillis Beys aan de zaken, die hij toen voor eigene rekening dreef, wel de noodige zorgen besteedde, ontkennen wij eventwel niet, dat hij tegen vele mocilijkheden te kampen had, daar de politieke omstandigheden van dien tijd de welvaart in 't algemeen

en den boekhandel in 't bijzonder, groote schade toebrachten. Beys had geen mangel aan grondige kennis zijner kunst; ook was hij geen ongeletterde; hij sprak en schreef fransch, vlaamsch en latijn en later toen hij trouwde, vroeg hij aan zijnen schoonbroeder Moerentorf de toelating om met dezen soms brieven te wisselen in het italiaansch, ten einde zich in die taal, welke hij bij zich zelve aangeleerd had, te oefenen.

Er was een tijdstip, dat Christoffel Plantijn en Gillis Beys, schoonvader en schoonzoon, zich beiden in neteligen, geldelijken toestand bevonden. De drukker des konings had groote uitgaven moeten doen voor het drukken van den veeltaligen Bijbel en andere werken van grooten omvang, waarmede hij meer roem en vermaardheid dan geldelijke winsten inoogstte; om hierin te voorzien vond hij zich gedwongen van Gillis Beys, aan wien hij den Parijschen bijwinkel had overgelaten, de betaling te eischen van hetgeen hij hem schuldig was.

Beys worstelde alsdan reeds tegen de ellende, waartegen hij vruchteloos tot aan zijnen dood worstelen zou. Zijn schoonvader beurde hem op in talrijke brieven, hield hem voor oogen, wat hij niet had moeten doen en nog doen moest om zijne zaken staande te houden; hij wees op zijne spreuk *labore et constantia*, die nu reeds helder blonk en bevestigde dat het

slechts door aanhoudend zwoegen is, dat hij zijnen stand kon verbeteren; hij ried hem aan het werk met nieuwen moed te hernemen en beloofde hem bezigheid te geven, indien hij er geen had.

Hij ondernam niet, zooals zijn schoonvader werken van grooten omvang, het waren veelal Latijnsche klassieken of Fransche gedichten. De klassieken, die hij uitgaf, zijn zeer netjes gedrukt en getuigen van de goede zorgen die hij er aan besteedde. Onder de Fransche gedichten, die hij waarschijnlijk drukte op kosten der schrijvers, dienen wij vooral aan te merken, de gewrochten van *Olenix du Mont-Sacré, gentil-homme du Maine*, van wien Beys, drij werkjes heeft laten verschijnen :

Les premières œuvres poetiques Chrestiennes et spirituelles de Olenix du Mont-Sacré, gentilhomme du Maine. Divisées en sonnets en forme d'Oraisons, en plaintes chrestiennes et sonnets moraux. A Paris, chez Gilles Beys, rue S. Jacques, au Lis blanc. M.D.LXXXVII. — In-12°.

Dezelfde schrijver vertrouwde aan Beys' persen een nieuw werk toe :

Le premier livre des bergeries de Juliette. Auquel par les amours de Bergers et Bergères, l'on void les effets différents de l'amour, avec cinq histoires comiques, racontées en cinq Journées par cinq Bergères et plusieurs

Echcz, Enigmes, Chansons, Sonnets, Elegies et Stances. Ensemble une Pastorale en vers François à l'imitation des Italiens. Seconde édition. A très-illustre et vertueux Prince Monseigneur François de Bourbon, Prince de Conty. De l'invention d'Ollenix du Mont-Sacré, Gentilhomme du Maine. A Paris, chez Gilles Beys, rue S. Jacques, au Lis blanc. M.D. LXXXVII. Avec Priuilege du Roy. — In-12°.

De Pastorale bevindt zich achter het hierboven gemeld werk, doch met eenen afzonderlijken titel:

Athlette, pastourelle, ou fable Bocagère par Ollenix du Mont-Sacré, gentil-homme du Maine. A Paris, chez Gilles Beys, rue S. Jacques, au Lis blanc, M.D. LXXXVIII. Avec priuilege du Roy. — In-12°.

De schoonzoon had de hoedanigheden niet van Plantijn, die zijn geheel leven, om zoo te zeggen, kampte tegen de grilligheden der fortuin, en die er toch in gelukte door noeste vlijt en geduldige volharding de grootste moeilijkheden te boven te komen, en er zelfs nog profijt uit te trekken. De zaken van Beys gingen hoe langer hoe meer achteruit en weldra was de nood zoo dringend, dat zijne vrouw, Magdalena Plantijn, zich gedwongen zag onderstand aan haren vader te verzoeken. «Wij zullen den hongerdood sterven,» schrijft zij. «ik, mijne acht en weldra negen kinderen, indien Gij ons niet ter hulp komt

«*wekelijks hebben wij voor vier francs brood noodig en wij verkoopen voor geen penning*» (1).

Een vader kan zulken brief niet onbeantwoord laten. Weinige dagen na onderstand ontvangen te hebben, kreeg Magdalena Plantijn de droeve tijding dat haar goede vader overleden was. Daar zij als dan ziekelijk was, gaf zij aan haren echtgenoot volmacht om de zaken der vaderlijke erfenis in Antwerpen te gaan regelen. Hoe vond zich deze niet bedrogen! Hij, die altijd gehoopt had, eens aan het hoofd te komen van de Plantijnsche drukkerij in Antwerpen, vernam aldaar, dat de stichter er anders over gedacht had, en de drukkerij als prelegaat toegestaan had aan Jan Moerentorf *alias* Moretus.

(1) Ziehier den merkwaardigen brief :

Mon tres chier et tres honoré Père. Je suis par la tres grande necessité du temps contraincte de vous requerir mon Pain de moy et de mes huit enfans et tantost neuf, car je suis grosse de six mois, et fault necessairement que nous mourrions de ragie de fain, si nous navons secours de vous et bien tost, nous n'auons rien ceans de quoy nous puissions faire de l'argeant, non pas un liart, car de la marchandise aultant comme de rien, tellement s'il vous plaist de nous secourir, je vous prie que ce soit pour le pain, il nous en fault toutes les semaines pour quatre francs. S'il vous plaisoit de nous les assigner quelque part je les iroy querir moymesme, à faulte de quoy mon Père nous demeurons sans substance de rien, et prieray Dieu pour vous et pour ma treschiere et treshonorée Mère, car cest un estrange cas de ne vendre pas pour un liart, croyés fermement que nous sommes en un très-grand désastre qui sera à la presente après vous avoir présenté les tres-humbles recommandations (sur ce que dessus) à votre bonne grâce et à celle de ma treschiere et tres honorée Mère. Escrit de Paris ce 8e jour de Juny 1589. La toute votre tres humble et obeysante fille Magdelaine.

Hieruit ontstond er eene groote misnoegdheid tusschen de erfgenamen. Intusschentijd was de echtgenoot Beys nog altijd te Parijs, veel zieker, schrijft zij, dan mijn gemaal het weet, en zij ontving daar steeds onderstand van haren schoonbroeder Jan Moretus. Door bemiddeling der weduwe van Chr. Plantijn, zag deze af van het voorrecht hem door zijnen schoonvader toegekend en ruimde alzoo de grootste moeilijkheid om tot eene goede overeenkomst te geraken, uit den weg. Zij werd gesloten den 16 Maart 1590; Beys werd dan ook begrepen in de verdeeling onder de erfgenamen.

Om een gedacht te geven van de belangrijkheid der Plantijnsche drukkerij, en van 't materiaal dat er aanwezig was, schrijven wij hier neer al hetgeen Jan Moretus overnam :

10 persen, aan 50 gulden het stuk. Gl. 500 —
 647 stempels, aan 15 stuivers het
 stuk » 485 — st. 5.
 36 matrijzen aan 30 gulden het
 stuk » 1080 —
 26 matrijzen aan 15 gulden het
 stuk » 390 —
 1928 in koper gesneden platen, zoo
 oude als nieuwe, te zamen voor. » 3747 — » 14.
 5952 houtsneëplaten, groote en
 kleine, waaronder ook gerekend

- waren de gesneden letters en
drukkersmerken, aan 10 stuivers
het stuk » 2976 —
44159 ponden gegoten letters, gere-
kend voor 44000 ponden, aan 4
stuivers het pond » 8800 —

De letterkassen, vormen, bibliotheek, en pers voor het drukken van koperen platen, werden niet gerekend. Jan Moretus kwam in bezit van de geheele inrichting, mits achttien duizend guldens aan de erfgenamen uit te keeren. Deze kenden hem toe, twee vijfden der te verdcelen somme, omdat hij afgezien had van het voorrecht, hem door Plantijn bij testament verleend; dus eene vermindering van zeven duizend guldens en twee stuivers op de koopsom van achttien duizend guldens.

De vrouw van Gillis Beys hersteld zijnde was naar Antwerpen gekomen en betrok met haren ge-
maal een huis in de Kammerstraat, waar hij als uit-
hangbord boven zijne deur plaatste den opengespreiden
passer van Chr. Plantijn, met de spreuk: *labore et
constantia*, waartusschen eene ontluikende witte
lelie, zijnde het merk, dat hij te Parijs aangenomen
had, met de woorden: *casta placent superis*.

Door de overeenkomst zelve met de erfgenamen,
waardoor hij in bezit kwam der Plantijnsche drukkerij,
had Jan Moretus alleen recht op het gebruik van het

drukkersmerk van Plantijn. Hij kon dus die overtreding, of beter gezegd, die dubbelzinnige verkrachting van de overeenkomst niet onopgemerkt laten voorbij gaan. Hieruit ontsproot een langdurig proces, uit wiens talrijke bescheeden wij het best de in alles verschillende karakters der twee schoonzonen van Plantijn leeren kennen.

Jan Moerentorf had eenen verdraagzamen aard, en toonde gedurende den ganschen loop van het proces, de grootste inschikkelijkheid. Gillis Beys, integendeel, vond behagen de zaken in te wikkelen om ze op de lange baan te schuiven, ten einde altijd nieuwe moeilijkheden te doen ontstaan. Zulke karakters vindt men gewoonlijk bij menschen die, door hunne schuld, in bekrompen, geldelijken toestand leven. Het hof van Brussel, bij hetwelk Moerentorf was in beroep gegaan, gaf op 15 November 1591, een vonnis, waarbij het aan Gillis Beys en aan een iegelijk verboden werd, het merk te gebruiken, dat Chr. Plantijn in zijn leven bezigde, en dat volgens de gesloten overeenkomst, met de drukkerij en alles daar aanwezig, het eigendom geworden was van den opvolger, Jan Moerentorf gezegd Moretus.

Het vonnis was klaar en duidelijk, doch niettemin verklaarde Beys aan den deurwaarder P. van Bossuyt, die het hem beteevende op 28 November 1591, dat hij dit alles vond *onseker, onclere ende niet en can daer*

«wt verstaen worden van wat teecken of marke den
«voors. Moerentorf pretendeert te hebben privilegie.»

Gillis Beys drukte in 1592 hier ter stede een
gebedenboekje, dat uiterst zeldzaam is; het wordt
nergens aangetroffen dan in de boekerij van M. ridder
G. van Havre en in het Museum Plantijn-Moretus:

*Petit Pourmain dévotieux contenant plusieurs oraisons
appropriées aux jours solennels de l'année, par da-
moiselle Barbe de Porquin, épouse du Sr de Roly.
Anvers, chez Gilles Beys, en la petite imprimerie de
Plantin, 1592. — In-12°.*

Nog gaf hij eene nieuwe uitgaaf van :

*Psalmi Davidis vulgata editione, calendario Hebraeo,
Syro, Graeco, Latino, Hymnus Argumentis et commen-
tariis genuinum et primarium Psalmorum sensum.*

*Antverpiae, apud Ægidium Beysium, Generum et
Cohaeredem Christophori Plantini, sub signi Liliæ albi,
in Circino aureo, 1592. — In-8°.*

Dit boek verscheen in de eerste dagen van 't jaar
1592, was netjes gedrukt en getuigde van eene zekere
zorg. Een zeer schoon koper gesneden plaatje, voor-
stellende het uithangbord van den drukker, zijnde
de passer en de witte lelie, prijkte op den titel.
Niettegenstaande het vonnis door het hof van Brussel
gegeven in zake van het merk op 15 November 1591,

deed Gillis Beys nogmaals inbreuk op de rechten van Jan Moerentorf, welke andermaal tegen beroep aantekende. De vrouw van den plaatsnijder had het merkje, waaraan haar man werkte, getoond aan Jan Moerentorf, die het in beslag nam als bewijsstuk der aanklacht, die hij tegen zijnen schoonbroeder bij het gerecht ging indienen. De plaatsteker, waarschijnlijk bevreemd, zal een nieuw merk gesneden hebben, waarmede het bovengemeld boek kon verschijnen. Die zaak werd opgeroepen *«inden rade van Brabant opten IX January 1592.»* Natuurlijk zag Jan Moerentorf zijne rechten jegens het gebruik van het Plantijnsch drukkersmerk op nieuw bevestigen.

In den loop van dit proces maakte Gillis Beys, ook nog aanspraak op de privilegiën van 82 werken. Plantijn had die privilegiën uitsluitelijk verkregen voor hem en zijne opvolgers, en ten gevolge van de overeenkomst, gesloten tusschen de erfgenamen, waren zij de eenige eigendom geworden van Jan Moerentorf.

Beys beweerde het recht te hebben de boeken te mogen drukken voor het gebruik der kerk, 't geen Jan Moerentorf hem betwistte.

Door bemiddeling van een ander uitgever Jan Bellerus, stond Jan Moerentorf het drukken van eenige dezer werken toe aan Gillis Beys. De Raad van Brabant op 8 Augusti 1592, kreeg kennis der overeen-

komst, die hij door een vonnis, waarin hij hulde brengt aan het rechtschapen karakter en aan de vredelievende gevoelens van den opvolger van Plantijn, bekrachtigde.

Gillis Beys verkreeg dan van Jan Moerentorf de toelating te drukken en uit te geven, de volgende werken: *Antiphonarium*, in drie formaten, te weten: in-folio, in-4° en in-8°; *Graduale*, alleenlijk in-folio; *Missale episcopale*, ook in-folio; *Pontificale romanum*, in groot en klein formaat, evenals de *Sacerdotale*, *Baptismale*, *Ceremoniale*, *Pastorale*, en *Processionale*. Jan Moerentorf en zijne opvolgers behielden het algemeen privilege der: *Missale*, *Breviarium*, *Officium B. Mariae* en van het *Officium hebdomadae sanctae*.

De tijden waren in de Fransche hoofdstad wat rustig geworden en Beys besloot er weêr te keeren, na met zijnen schoonbroeder eene mondelingsche overeenkomst getroffen te hebben over den verkoop van de Plantijnsche uitgaven in Frankrijk, welke overeenkomst den 1^{en} Maart 1595 schriftelijk bevestigd werd door Jan Moerentorf en Magdalena Plantijn, handelende in naam van haren echtgenoot. Gillis betrok zijn oud huis, dat stond in de St. Jacobsstraat, zooals blijkt uit een brief van 16^{en} October 1594, en ging een nieuw huurceel aan voor 4 jaren.

De overeenkomst door de twee schoonbroeders gesloten, bestond uit eenige bepalingen over den

verkoop der boeken, die zij zouden drukken. Eens dat Jan Moerentorf de somme van ongeveer twee duizend guldens, die hij aan Michel Sonnius, vermaarden boekverkooper te Parijs, schuldig was, zou betaald hebben, verkreeg Gillis Beys het monopolium van verkoop in Frankrijk der Plantijnsche uitgaven. Op den verkoopprijs zou hij eene mindering hebben van 40 %/, indien hij ten minste 100 exemplaren nam en slechts 25 %/, indien hij minder exemplaren kocht.

Aanstands sloeg Gillis Beys de hand aan 't werk, en zond aldaar in 't licht:

Explication de la généalogie du très-invincible et très-puissant monarque Henri IIIe de ce nom.

A Paris, chez Gilles Beys, libraire juré, gendré de feu Chr. Plantin, rue St. Jaques, à la boutique de Plantin. M.DXCV. — In-8°.

Alles was in der minne geregeld, maar misschien nog niet in uitvoering gebracht, toen in Antwerpen de tijding uit Parijs kwam, dat Gillis Beys aldaar den 19ⁿ April 1595 overleden was. Dit smartvolle nieuws werd aan zijne huisvrouw Magdalena Plantijn, die alsdan te Leiden door eene gevaarlijke ziekte bedlegerig was, niet medegedeeld, ten einde haren toestand niet te verergeren. Om de zaken van het sterfhuys in orde te brengen, vertrok Christoffel Beys, zijn oudste zoon, naar Parijs alwaar hij den 25ⁿ Mei (1595) aankwam. Hij vond het ouderlijk huis

gesloten en driemaal verzegeld, — eerst op verzoek van de geestelijkheid der kerk van den H. Benediktus, ten einde de onkosten der begraafing te dekken, dan in naam van het Parlement, en eindelijk door de koninklijke schatkist, daar men Gillis Beys als een vreemdeling aanzag. Na zijne rechten door eenige stukken bewezen te hebben werden de zegels gelicht en Christoffel verkreeg de toelating intrek te nemen in het huis zijns vaders. Hij heropende den winkel en zette de zaken voort, tot dat zijne moeder genezen zijnde, vernam wat groot ongeluk haar getroffen had. De weduwe verlangde oogenblikkelijk naar Parijs te vertrekken, doch in die tijden, beantwoordden de vervoermiddelen volstrekt niet aan haar brandend ongeduld. Op 2 September (1595) was zij reeds vijf weken te Rotterdam, eenen gunstigen wind afwach- tende om onder zeil te gaan. De onvoorziene tegen- spoed dwong haar bij den boekhandelaar Jan van Waesberghe, die eene oude Antwerpsche kennis was, honderd en vijftig guldens te leenen, die Jan Moeren- torf hem zou wedergeven, zooals het dan ook ge- beurde.

Na hare dochter Magdalena Beys (1) ten huwelijk gegeven te hebben aan Jeremias Perier; boekverkoo- per uit de St. Jacobsstraat te Parijs, trad zij in den loop van het volgende jaar andermaal in den echt met

(1) Brief van 22 Januari 1596.

den broeder van haren schoonzoon, Adriaan Perier. De redenen van dit zonderling huwelijk denken wij te vinden in het ongeregeld leven, dat haar oudste zoon Christoffel leidde en in de noodzakelijkheid, die zij had om aan een rechtschapen man de belangen van hare minderjarige kinderen toe te vertrouwen.

Zij vond zich in haren keus niet bedrogen. Adriaan Perier was een oppassend man, reeds vele jaren in den boekhandel werkzaam en die de zaken met wijs beleid bestuurde; hij bracht verscheiden werken in 't licht, die van zijne kunde en van zijnen goeden smaak getuigen.

Drie jaren nadien stierf Magdalena Plantijn op 27 December 1599. Uit dit ongeluk zocht Christoffel Beys voordeel te trekken, ten einde in de noodwendigheden van een kwistend en ongeregeld leven te voorzien. Hij viel zijnen stiefvader lastig en hoopte aan dezen de voogdij over de minderjarige kinderen van Gillis Beys te ontnemen, doch het gerechtshof stond hem die vraag niet toe.

Daar Adriaan Perier bij zijne echtgenote geene kinderen verwekt had, aanzag hij de kinderen van Gillis Beys, als de zijne, werkte voor hen en bezorgde hun goede huwelijken. Door zijnen rechtschapen handel en wandel, verwierf hij de genegenheid der familie Moerentorf. Hij onderhield met haar eene groote briefwisseling, die eindigt in 1604, waarschijnlijk het tijdstip zijner dood.

IV

DE KINDEREN VAN GILLIS BEYS EN MAGDALENA
PLANTIJN.

Wij hebben gezien, dat het huwelijk van Gillis Beys en Magdalena Plantijn gezegend werd met een kroost van negen kinderen, vijf dochters en vier zonen. Een der dochters, Johanna genaamd, stierf ongehuwd; Catharina Beys huwde een tinnenpotgieter Pierre Dantan. De drij andere verbonden zich elk met een drukker: Margaretha trad in huwelijk met Willem Morel, zoon van 's konings drukker van Grieksche letters, Maria Beys met een welbefaamd boekverkooper Olivier de Varennes en Magdalena met Jeremias Perier, boekdrukker, wonende in de St. Jakobsstraat, wiens broeder eenige maanden later de echtgenoot werd zijner schoonmoeder.

Als bruidschat ontvingen Jeremias Perier en Magdalena Beys van de weduwe van Gillis Beys, boven het deel der nalatenschap van haren vader, waar-

toe zij recht had, eene kamer met de noodige meubelen, ter waarde van honderd kronen en dan nog twee honderd kronen in munt.

Wij zullen ons met de dochters niet inlaten, en ons alleenlijk bezighouden met de zoons (1). Een dezer, Johannes Beys, overleed op 22-jarigen ouderdom in het gasthuis te Parijs. Adriaan, Gillis en Christoffel zijn als drukkers werkzaam geweest. Daarom zijn wij hun eenige woorden schuldig; niet zoo zeer omdat zij de kleinzonen zijn van den vermaardsten onzer Antwerpsche drukkers, dan wel omdat zij hier bij hem, de opleiding in hun vak ontvangen hebben.

Het was in handen van Adriaan Beys, dat, na den dood van Adriaan Perier, den tweeden echtgenoot zijner moeder, het huis overging door Plantijn gesticht, en door Gillis Beys en Adriaan Perier voortgezet. Adriaan Beys nam zijne belangen ter harte en zorgde voor zijne uitgaven, die getuigen dat hij een drukker was van verdiensten en met kennis van zaken. Zonder twijfel zou hij zijn huis tot eenen zekeren welstand gebracht hebben, had de dood hem niet zoo vroegtijdig, in 1615, van de wereld gerukt. Zijne drukkerij

(1) Wij vinden hier gelegenheid om eene drukfeil te verbeteren, die voorkomt op bladzijde 168. Margareta Beys, trouwde niet, zoo als wij ten onrechte zegden, met Willem Morel, maar met Pierre Poutonnier *«jeune homme maître imprimeur qui est de fort bonne famille, et sa mère estoit fille de feu Guillaume Morel, qui a imprimé tant de livres en grec;»* de bruidegom telde *«22 ans au plus.»* Brief van Olivier de Varennes. *«Paris, ce dernier de Juin 1601.»*

ging dan, na meer dan eene halve eeuw in handen te zijn geweest van Plantijns bloedverwanten, in die van een vreemde, Abraham Pacard, over.

De familie Moerentorf of Moretus, zooals zij dan reeds algemeen genoemd werd, droeg aan Adriaan Beys eene ware genegenheid toe, waarvan hij zich weerdig toonde door het geregeld leven dat hij leidde. Ook hij liet geene gelegenheid voorbijgaan om haar dienst te bewijzen. In de geschiedenis van het huis Plantijn-Moretus treffen wij eene gebeurtenis aan, te welker gelegenheid Adriaan Beys aan Jan Moretus eene bereidwillige hand toestak.

Bij het uitgeven der *Annales Ecclesiastici* van den kardinaal Baronius, stootte Moretus tegen een groot bezwaar. Een edikt van den koning van Spanje, Philips III, verbood de uitgaaf van eene verhandeling, in bovengemeld werk voorkomende, over de heerschappij van Siciliën, waarin de schrijver de rechten van den koning van Spanje op dit eiland betwistte. De drukker moest zich aan de wetten van zijnen vorst gedragen; doch de kardinaal wilde geen reden verstaan en eischte de opneming van dit traktaat in de volledige verzameling zijner werken. De toestand werd onverdragelijk; langs welken kant hij zich wendde, overal vond Moretus moeilijkheden. Het was om beiden voldoening te geven, vorst en kardinaal, dat hij de hulp van Adriaan Beys inriep. Hij liet aan dezen, die buiten het bereik der spaansche wetten was, het

boekje drukken door den koning van Spanje verboden en dat Baronius nogtans gedrukt wilde hebben. Zij die de volledige verzameling der gewrochten van kardinaal Baronius bezaten, konden het zich bij Adriaan Beys aanschaffen.

Het werkje beslaat slechts eenige bladzijden in-8° en verscheen onder den volgende titel:

Cæsaris Cardinalis Baronii tractatus de monarchia Siciliae. Accessit Ascanii Cardinalis Columnæ de eodem tractatu judicium. Cum ejusdem Cardinalis Baronii Responsione Apologetica adversus Cardinalem Columnam, et Epistola ad Philippum III. Regem Hispaniæ. Nunc primum editi.

Parisiis, apud Hadrianum Beys, via Jacobæa MDC.IX.

Over den anderen kleinzoon van Plantijn, die denzelfden naam draagt als zijn vader, Gillis Beys, kunnen wij weinige bijzonderheden mededeelen; de brieven van hem in het Museum-Plantijn aanwezig, rollen slechts over handelszaken. Hij was de jongste der negen kinderen van Gillis Beys en Magdalena Plantijn. Het bericht zijner aanstaande geboorte vinden wij in den merkwaardigen brief van 8 Juni 1589, waarin de bedroefde vrouw haren vader hulp en bijstand afsmeekt voor haar en voor hare kinderen *«mes huict enfans et bientost neuf, car je suis grosse de six mois.»*

Gillis Beys de jonge, verbleef beurtelings bij zijne oomen Jan Moretus te Antwerpen en Franciscus van Raphelighen te Leiden, bij wien hij grondige kennissen van drukkunst en boekhandel opdeed. Hij vestigde zich later te Bordeaux, alwaar hij door vlijt en oppassenheid aan het hoofd kwam van een zeer aanzienlijk boekhandelshuis.

Biographische bijzonderheden over het avontuurlijk leven van Christoffel, den oudsten der kinderen van Gillis Beys, zijn zoo schaarsch niet. Ongeukkiglijk zijn zij van aard om ons cene bedroevende gedachte te geven over de zedelijkheid van dezen kleinzoon van Plantijn.

Wij zullen de feiten kortbondig vertellen; eenige zijn reeds medegedeeld door M. Jules Houdoy, in zijn werk: *Les imprimeurs Lillois. Bibliographie des impressions Lilloises 1595-1700*. Eerst dachten wij dat het voldoende was onze lezers, die meer verlangden te weten, naar dit boek te verzenden; doch, na nauwkeurige vergelijking met de dokumenten, die het Museum-Plantijn-Moretus bezit, hebben wij bevonden, dat M. Houdoy op sommige plaatsen niet zeer nauwgezet is.

Christoffel Beys werd omtrent het jaar 1574 te Parijs geboren. Reeds vroegtijdig was hij in het huis van zijn grootvader Christoffel Plantijn, die mogelijk ook zijn peter was, alhier ter stede woonachtig. Het onderwijs ontving hij bij de paters Jesuiten; op der-

tienjarigen ouderdom schreef hij reeds tamelijk goed Latijn.

Eene bladzijde, die hij op dien ouderdom vervaardigde, is in het Museum-Plantijn-Moretus bewaard gebleven. Gezien de omstandigheden waarin hij het schreef en drukte, is het zeer waarschijnlijk, dat er maar een enkel exemplaar van getrokken werd. Het is daarboven nog een belangrijk dokument voor de kennis van het karakter van den zonderlingen drukker.

De kleine Christoffel verhaalt hoe hij den dag van 21 Februari 1587 overbracht; tegen den avond, koppig zijnde, weigerde hij een verlangen van grootvader te voldoen en toonde zich boos, hoovaardig en moedwillig jegens hen die hem over zijn slecht gedrag berispten. Tot inkeer gekomen, drukte hij op een klein blaadje papier, misschien wel als straf hem door grootvader opgelegd, het volgende:

ACTA

Christophori Beisii,

diei xxi Febr. Anno 1587.

A *D medium septimæ surrexi: inde salutavi Auum et Aviam. postea ientavi, Ante septimam ad scholas iui: et lectionem Syntaxeos bene recitavi. Hora octava sacrum audiui. Ad medium nonæ*

lectionem Ciceronianam didici, et bene recitavi. Hora vndecima, domum reuersus, lectionem Phrasium didici. Post prandium ad scholas redij, et lectionem bene recitavi. Ad medium tertiæ lectionem Ciceronianam bene recitavi. Hora quarta ad concionem iui. Ante sextam domum reuersus probam in libello Sodalitatis cum cognato meo Francisco legi. difficilcm verò me præbui in legenda proba Bibliorum. Ante cænam cum Auus me vocaret ad se, vt ipsi aliquid de concione recitarem, nec venire nec recitare volui: imò cum alij monerent vt veniam ab Auo peterem, nolui respondere, denique me erga omnes superbum, pertinacem, obstinatumque præbui. Post cænam Acta scripsi, inde eadem coram Auo legi.

Finis coronat opus.

De slechte hoedanigheden waaraan Christoffel Beys, 'nog kind zijnde, zich schuldig herkende, hebben zijne loopbaan met vele doornen bezaaid en misschien vele ontkiemende goede hoedanigheden versmacht. «*Ce n'est pas,*» schreef eens Adriaan Perier, «*qu'il ait saute d'esprit, mais il a trop d'ambition; il ne veut conseil de personne et se mocque de tout le monde.*» Niet alleen aan den hoogmoed had hij zijne

ongelukken te wijden, maar ook nog aan het misbruik van drank en bovenal aan den grooten drift die hem bezielde in het najagen der vermaken.

Het was omtrent het jaar 1587, dat de vader van Christoffel Beys er aan dacht zijnen zoon naar Leuven te zenden, om hem aldaar in de universiteit zijne studiën te laten eindigen. Gillis Beys kon onmogelijk die groote onkosten dragen. Hij dacht het middel gevonden te hebben om daarin te voorzien; een lid zijner familie, Rolandus Beys van Breda, had destijds eene beurze gesticht ten voordeele zijner bloedverwanten, die de lessen der Leuvensche hoogeschool bijwoonden. Gillis schreef hierover aan zijnen schoonvader Chr. Plantijn, die door iemand ter plaatse deed onderzoeken in hoe verre de brief waarheid bevatte. Beys scheen zoodanig overtuigd van zijn recht, dat hij zijnen schoonvader trachtte over te halen om desnoods die beurze te eischen, bij middel van het gerecht. Plantijn was zoo lichtzinnig niet als zijn schoonzoon in het inspannen van gerechtelijke gedingen, maar verkoos eene slechte overeenkomst boven een gunstig vonnis der rechtbank. Hij wilde slechts tot dat middel zijnen toevlucht nemen wanneer hij afdoende bewijzen kon invoeren, tot staving van het recht waarop hij aanspraak maakte, en dan nog niet, tenzij Beys het geld zond om de onkosten van het proces te dekken. De zaak had geen verder

gevolg en Christoffel werd werkzaam in de Plantijnsche drukkerij.

Toen de dood aan Magdalena Plantijn haren gemaal ontrukte, met wien zij vele rampen geleden en tegen een droevig noodlot had geworsteld, zag de weduwe, door ziekte in de Nederlanden weerhouden, zich gedwongen de leiding harer zaken, hare broodwinning toe te vertrouwen aan haren oudsten zoon, den wispelturigen en onervaren Christoffel Beys.

Wij hebben in het vorig hoofdstuk gezegd, dat wij het zonderling huwelijk der weduwe van Gillis Beys met Adriaan Perier, broeder van haren schoonzoon, toeschrijven aan de noodzakelijkheid waarin de moeder zich bevond, het bestuur van haren handel aan haren zoon te ontnemen, die niets zocht dan vermaken in gezelschappen, die in hem den laatsten sprankel van werkzaamheid uitdoofden.

Het was om zijne driften vrijen teugel te kunnen geven dat hij, meerderjarig geworden zijnde, niet langer bij zijne moeder wilde blijven, het deel der vaderlijke erfenis, dat hem toekwam, eischte en zaken ging drijven voor eigen rekening. Hij, die uit hoogmoed het ouderlijk huis verliet om zich aan welverdiende opmerkingen te onttrekken, had geen wilskracht genoeg om dien hoogmoed te gebruiken tot uitbreiding van zijnen handel. Integendeel, op korten tijd was

zijn klein vermogen in vermaken en braspartijen verzwolgen en hij was diep in schulden gezonken. De dood zijner moeder (27 December 1599), scheen op hem eenen goeden indruk te maken, en hem tot betere gevoelens te brengen. Met het geld, dat hij ontving van de moederlijke nalatenschap, richtte hij eene nieuwe drukkerij op, waarin hij geholpen werd door zijnen stiefvader Adriaan Perier, die hem zelf werk verschafte. De goede indruk en de betere gevoelens waren ongelukkiglijk weldra uitgewischt en vergeten, en hij herbegon zijn ongeregeld leven met meer drift nog dan vroeger.

In het jaar 1600, vond Adriaan Perier zich gedwongen hem voor de rechtbank te dagen, ten einde de betaling te bekomen van 't geen hij hem schuldig was; hij deed zulks maar, schrijft hij aan Moretus, om aan het verloren schaap schrik in te boezemen en het tegen te houden op den gevaarlijken weg.

Andere schuldeischers stonden op, met minder zachte gevoelens bezielde, die zich tot het gerecht wendden om de betaling hunner rekeningen te bekomen. De rechtbank nam de drukkerij in beslag en deed ze openbaarlijk verkoopen. De kleinzoon van Plantijn, die op zulke welwillende ondersteuning zijner Antwerpsche bloedverwanten kon rekenen en zelfs van zijne eigene krachten veel mocht verhoplen, indien hij ze wel gebruikte, zag zich dan gedwongen in eene

vreemde drukkerij te gaan werken, ten einde in zijn bestaan te voorzien.

Gedurende een tijdverloop van vier jaren, verliezen wij hem uit het oog. Wij vinden hem eindelijk weer, in 1608, gevestigd in de stad Rennes in Bretagne, en gehuwd met eene vrouw wier naam ons onbekend is gebleven; hij bezat andermaal eene drukkerij waarmede hij aldaar in het licht liet verschijnen het volgende werkje: (1)

Actii Synceri Sannazarii Neapolitani, viri patricii opera omnia. Ab omni obscaenilate expurgata.

Rhedonis. Ex officina Christophori Beys Plantiniani e regione Collegii San-Thomani, Societatis Jesu, 1608. — In-16°.

Dit is waarschijnlijk het eenige boekje dat Christoffel Beys aldaar drukte; geen ander is ons bekend. Ten gevolge van een zeer zonderling feit verliet hij het volgende jaar schielijk die stad.

In zijnen brief van 28 Januari 1610, verhaalt Christoffel zijne vlucht in al hare omstandigheden, welke bevestigd werden door eenen edelman van Rennes. Hij dacht die getuigenis te moeten inroepen, daar hij in eenen voorgaanden brief, die onbeantwoord was gebleven, aan Moretus alles verteld en

(1) Aanwezig in de boekerij van het Museum-Plantijn-Moretus.

geld verzocht had om zich uit zijnen moeilijken toestand te redden. Wellicht twijfelde Moretus aan de echtheid van het verhaal dat Christoffel hem deed van een feit, dat zeer weinig geschikt was om vertrouwen in te boezemen.

Op zekeren avond werd Christoffel Beys verzocht op een kasteel nabij de stad Rennes. Die uitnoodiging beantwoordende, vond hij aldaar vergaderd eenige personen, welke hem uitleggingen vroegen over sommige woorden voorkomende in Agrippa (1). Begrijpende, schrijft hij, waartoe, hetgeen zij van mij wilden weten, dienen moest, zoo heb ik ze bij het gerecht aangeklaagd, dat de beschuldigten, waaronder vier priesters, plichtig bevond en ter dood deed brengen. Woedend over de aanklacht door Christoffel Beys tegen hen ingediend, beschuldigden zij hem deel genomen te hebben in hunne misdaad. Eenige andere personen ook nog in die zaak betrokken, werden in hechtenis genomen. Middelerwijl beraadslaagden de rechters gedurende twee uren of Beys plichtig was of niet. Allen, de voorzitter der rechtbank uitgenomen, met wien Beys sedert lang in geene vriendschappelijke betrekkingen verkeerde, waren het eens dat er niets ten zijnen laste was. De voorzitter nogtans eischte

(1) Het werk waarvan gesproken wordt is waarschijnlijk : *Henr. Cornelii Agrippæ..... de occulta philosophia*. De eerste uitgaaf verscheen te Antwerpen, in 1531, bij Grapheus, in-4°.

de aanhouding, ten einde den beschuldigde een nieuw verhoor te doen ondergaan. Dit gebeurde misschien wel op aandringen van de bloedverwanten der tot den doodveroordeelden, die over een grooten invloed beschikten en tegen Beys een grooten haat voedden: zij wendden zelfs pogingen aan, toen deze zich reeds te Rijssel bevond, om hem door vergif om het leven te brengen. De rechter-verslaggever verliet de zaal en onthood aanstonds Beys, om hem kennis te geven van hetgeen waarmede men hem betichtte. Hij raadde hem aan op staanden voet te vluchten om zich aan de wraak van den voorzitter van het gerechtshof te onttrekken. Onze drukker vond dien raad zeer wijs en was dan ook wel besloten hem stipt na te komen, toen hij bij het verlaten zijner woning een deurwaarder ontmoette die hem mededeelde, dat hij last ontvangen had zijne acht ambtgenoten te gaan roepen om hem, Christoffel Beys, op bevel van den voorzitter M. de la Tournelle, in hechtenis te nemen. De man had zijne plichten te kwijten, maar verzocht Beys, hem die ongenaamheden te besparen, door zich oogenblikkelijk uit de stad te verwijderen. De toestand werd netelig: eenige oogenblikken van besluiteloosheid en ik kon, zegt Christoffel, in de gevangenis gaan zuchten over het gevaar hooggeplaatste en veelvermogende personen, tot vijand te hebben! Hij nam onmiddellijk intrek bij

den edelman op wiens getuigenis der waarheid hij zich beroept bij zijnen neef Moretus. Zich eventwel daar niet veilig genoeg achtende, vluchtte hij te peerd en met nog drij andere mannen in die mysterieuse zaak betrokken naar Dinan, op tien mijlen afstand van Rennes.

De drukkerij werd op bevel van den voorzitter M. de la Tournelle in beslag genomen; de vrouw van Beys teekende beroep aan, en kwam dan ook terug in bezit van haren eigendom. Hoe meer de zaak vorderde, hoe meer Christoffel de onmogelijkheid gevoelde nog ooit naar Rennes weer te keeren. Hij vertrok naar Parijs en verzocht zijne vrouw, de drukkerij in te schepen voor Kales. Hij verliet Parijs om te Amiens werk te zoeken, ten einde in zijne noodwendigheden te voorzien; hij vond er niet hetgeen hij zocht maar werd er gevaarlijk ziek. Twee weken verliepen eer hij van daar naar St. Omaars kon gaan; hij dacht er in te gelukken werk te bekomen in de drukkerij van Bellet, ook een neef der Moretussen; deze had zich juist eenige dagen te voren naar Yperen verplaatst; hij zette zijne reis naar die stad voort, doch vond zich ongelukkiglijk andermaal in zijne verwachting bedrogen. Ontmoedigd keerde hij naar St. Omaars weer; de Jesuiten bezaten aldaar een groot collegie en eene bijzondere drukkerij, waarmede zij eenige Engelsche boeken in het licht zonden.

Zij konden hem als drukker niet bezigen, doch uit medelijden, vergemakkelijkten zij zijne aanneming in het boekbindersatelier van *Jean Foulcr* wonende *devant le S. Sépulcre*.

Weken en weken waren verlopen en zijne vrouw met hare twee kinderen, noch zijne twee dienstboden, die hij met zulk groot ongeduld verwachtte, waren aangekomen. Een groot tempeest woedde aanhoudend sedert eene maand en vele schepen waren vergaan. De arme man dacht dat alles waar aan hij hield, kroost en drukkerij, in zee waren verloren gegaan. Zijne neerslachtigheid grenst aan wanhoop, toen hij op 28 Januari 1640, in een brief van 4 bladzijden in-folio aan zijnen neef Moretus, de ongelukken verhaalt die hij te verduren heeft, en waarvan hij het einde niet ziet. Daarbij vreesde hij nog dat de boekbinder hem zou wegzenden, daar hij weinig of beter niets van den stiel kende. Hij vroeg dan de toelating naar Antwerpen te komen om in de Plantijnsche drukkerij te werken en smeekte geldelijken onderstand af, want hij was ziekelijk en verkeerde ook in de grootste onthoring van kleederen; in een woord, hij leed aan alles gebrek. Wij denken dat Jan Moretus den gevraagden onderstand niet geweigerd zal hebben aan hem dien hij later zoo dikwijls nog ter hulpe kwam.

Eenige dagen later was hij uit zijne kommernis-

sen gered: zijn huisgezin en zijne drukkerij waren eindelijk in veilige haven aangekomen. Eenige weken later vinden wij hem reeds als drukker werkzaam te Rijssel, in de Sleutelstraat, à l'image de Saint-Luc. In dit huis drukte hij in 1611 een werk van den kanonnik der St. Peeterskerk, Floris van der Haer, dat niet zonder geschiedkundige waarde, bijzonder wel geschikt was voor het proefstuk van onzen drukker in zijne nieuwe woonplaats:

Les chastelains de Lille, leur ancien estat, office et famille; ensemble estat des anciens comtes de la république et empire romain, des Goths, Lombards, Bourguignons, François et au règne d'iceux des Forestiers et comtes anciens de Flandre, avec une particulière description de l'ancien estat de la ville de Lille en Flandre, les trois changements signalez tant d'icelle ville que du pays, par Floris van der Haer, trésorier et chanoine de Saint-Pierre, à Lille.

Lille, de l'imprimerie de Christophe Beys, imprimeur et libraire, rue de la Clef, à l'image de Saint-Luc, MDCXI. — In-4°.

Het volgende jaar bracht hij zijn winkel en werkhuis over naar de *rue de Notre-Dame*. Aldaar gebruikte hij als uithangbord en drukkersmerk de witte lelie, door zijnen vader Gilles Beys te Parijs aangenomen. Hij drukte aldaar verscheidene werkjes

over Vlaanderen van den oudheidkundige J. B. Grammaye, versierd met zijn merk en daar onder het leugenachtig opschrift: *ex officina prototypographi Insulensis* (1):

J. B. Gramaye propositi Arnhemensis decani Bergensis principis consilio et Belgicæ ab historia rerum Flandricarum primitivæ. Id est urbium, municipiorum, castellaniarum, dominiorum, cœnobiorum, aliorumque locorum Flandriæ illustratio, ex archivis et monumentis publicis, et ipsius authoris perigrinatione concinnata. Ad nobilissimos, amplissimosque DD^{os} Praesidem, magistros auditoresque orationum Flandriæ comitalis in curia Insulensi.

Insulis et officina Christophori Beys, Plantiniani, prototypographi Insulensis, via Mariana, sub signo lilii albi, 1612. — In-4°,

Soms ook drukt Christoffel Beys werken, die hij zelf schreef. Hij is niet gierig op latijnsche hexameters; zijne muze is steeds bereid de eene of andere voor het vaderland of voor de stad Rijsel belangrijke gebeurtenis, met vreugdetonen of met smartklanken te bezingen. Deze vonden weerklank in den raad van het stadsbestuur, dat altijd met

(1) Reeds vroeger had meer dan een drukker de kans te Rijsel beproefd. Zie M. Houdoy: *Les imprimeurs Lillois. Bibliographie des impressions lilloises*, 1595-1700.

eenige muntstukken den dichter beloonde; hij vervaardigde gelegenheidsdichten, zoo over den dood van prins Albert en van zijne gemalin de Infanta Isabella, als op de blijde intrede van Ferdinand van Oostenrijk. Het was vooral in de laatste jaren zijns levens, dat hij meer en meer de lier tokkelde, om de vruchten zijner verzen te gebruiken in de prozaische behoeften van het dagelijksch huishouden.

Onze drukker trok nut uit de lessen hem door het ongeluk gegeven. Hij nam de belangen van zijnen handel ter harte, die dan gedurende twintig jaren min of meer bloeide. Hij had geen mangel aan kennis van boekhandel; een der eersten wist hij voordeel te trekken door het uitgeven van die kleine verhalen van voorvallen, gekend onder den naam van *nieuwe tydinghen*, welke Abraham Verhoeven in voege bracht, en de oorsprong zijn der hedendaagsche dagbladen. Beys vertaalde eenigen dier stukjes uit 't vlaamsch en 't spaansch, welke hem belangrijk genoeg schenen. Onder dit opzicht eerlijker dan vele onzer hedendaagsche uitgevers, liet hij nooit na op den titel deze woorden te drukken: *Jouxté la copie imprimée à Anvers, chez Abraham Verhoeven, au Soleil dor of jouxté la copie imprimée à Madrid, par Pedro de Craesbecke.*

Er bestaat ook een werk van grooteren omvang, dat hij vertaalde naar den latijnschen tekst

welken overzien en in 't licht gegeven was door den geleerde Aubertus Miræus, en dat deze getrokken had uit de Latijnsche geschiedenis van Luik, door Gillis van Luik. Hij ontving van het magistraat van Rijssel, aan wien hij de vertaling opdroeg, 80 ponden belooning. De stadsrekeningen van 1613 vermelden het werk onder den volgenden titel :

La vie, martyre, eslevation, translation et miracles du Seigneur Albert, cardinal et évêque de Liège, fils de Goddefroid, duc de Brabant, traduit du latin en français, par Christofle Beys.

Wij naken het einde van het treurspel. Simon Le Francq, van eene welstellende familie, die bij Christoffel Beys de drukkunst had aangeleerd, trouwde in 1628 met Georgina, het eenig kind van zijnen meester. Het jonge paar richtte eene drukkerij op; van dien tijd af, begonnen de zaken van den schoonvader te verslechteren, naarmate ook zijne oude driften, die uitgedoofd schenen, opvlamden en in hevigheid toenamen. De ellende is weer daar. Het waren nogmaals de Antwerpsche bloedverwanten, die hem ter hulpe moesten komen. Beys, in plaats van die ongelukken aan zich zelven en aan niemand anders toe te schrijven, legt de schuld altijd op anderen; hij klaagt over zijne vrouw, lastert zijn schoonzoon en schaamt zich niet op het gedrag zijner dochter de slechtste en schandelijkste verdenking te doen wegen.

Dan weer beweert hij, dat zijn schoonzoon hem letteren en houtsnêeplaten ontvreemde, en eindelijk dat hij hem al het werk onttrok, waardoor hij niet meer in de noodwendigheden van zijn bestaan kon voorzien. Daarbij, zijne vrouw was ziek geworden en haar onderhoud eischte geld, veel geld. Dit was voor hem eene gelukkige reden, zoo niet altijd waar, dan toch in schijn gegrond, om aan de Antwerpsche bloedverwanten onderstand te verzoeken. De familie Moretus weigerde nooit wanneer hij het afsmeekte, doch hardnekkig wanneer hij eenen eischenden toon aansloeg, zooals het wel eens gebeurde.

Wij kunnen onmogelijk al de zonderlinge bijzonderheden mededeelen die in de brieven van Christoffel Beys voorkomen; wij verzenden den lezer die er behagen zou in vinden, den onaangenen bloedverwant te volgen in alle zijne ongelukken, welke soms toestanden aanbieden dat de lachspieren in beweging komen, naar het werk *Les imprimeurs lillois*, van

M. Houdoy, die aan de zelfde bron als wij geput heeft. Die bijzonderheden vielen meer in het bestek van zijn werk. Eenige woorden hebben wij nog over onzen drukker te zeggen, enkel om een feit aan te halen, dat Gilles Beys heel en al doet kennen.

Zijne vrouw, schrijft hij, den 18^e Mei 1637, was dien dag overleden; — verzoek van onderstand voor het betalen der onkosten van den lijkdienst en van

den rouw. Zes weken nadien, — dus na de ontvangst van het geld dat Moretus hem gezonden had, vond hij het geraadzaam, ten einde zijne vraag te kunnen hernieuwen, aan zijne weldoeners te laten weten, dat hij te vroegtijdig den dood zijner vrouw gemeld had, daar zij niet dood was, zoo als men het hem stellig verzekerd had. Zij had gedurende vier uren in bezwijming gelegen !

Indien wij geloof mochten hechten aan de woorden van Christoffel Beys, zou er geen man gevonden worden, zelfs Job niet, de voorbeeldige en verduldige echtgenoot van het H. Schrift, die zoo veel van zijne wederhelft te lijden had als hij. Wij moeten het bekennen, Beys is een ondankbare, die geene de minste rekening hield van de groote diensten welke zijne huisvrouw hem bewees. Het was immers door hare ziekte dat hij al verkreeg wat hij aan Moretus vroeg.

«Nu ben ik,» — dit was de lofrede, die hij op 20sten Februari 1638, zijne echtgenote wijdde, toen de ijsskoude hand des doods de levenswarmte misschien nog niet verdreven had, — «vrij en ontslagen van «mijne vrouw en God zal mij de gunst verleen en «soberlijk mijn leven te slijten, nu ik verlost ben van «al hetgeen zij mij toegebracht heeft gedurende «30 jaren.»

Bij hem werden goede voornemens spoedig ge-

maakt doch even gemakkelijk vergeten. Twee maanden na den dood zijner vrouw, ontving men te Antwerpen de tijding, dat hij zich aan de eenzaamheid van het weduwschap niet gewennen kon en hij besloten had andermaal in het huwelijksbootje te stappen met een meisje van goede familie, doch zonder geldelijke middelen, en op nieuw storm en orkaan ging trotsen, indien, alhoewel hij het niet verhoopte, hen nog orkaan en storm stonden te wachten. Daar zij geen tijd willen verliezen, hebben zij de zeilen al gespannen en alles tot het vertrek gereed gemaakt om met den eersten gunstigen wind zee te kiezen. In andere woorden, hij had reeds ondertrouw gedaan! Aan zulke gekheid kon de familie Moretus niet gelooven. Christoffel Beys, op zijn bericht van uitvaren geen antwoord bekomende, schreef brief op brief, en meldde eindelijk dat hij, na verscheiden malen zijn huwelijk verschoven te hebben, niet langer meer had kunnen wachten en getrouwd was op 6 Mei 1638, met Isabella Robelet. Zij telde 30 en hij 65 jaren.

Dit bespottelijk huwelijk werd nergens goedgekeurd. Simon Le Francq en zijne huisvrouw Georgina Beys hadden er geen vrede mée en verplichtten hunnen vader en schoonvader het huis, dat hij bewoonde, te verlaten. Balthazar Moretus, die er zulk geen groot belang bij had, zond hem wel een bruids-

geschenk, doch drukte niet te min zijne groote verwondering en ontevredenheid uit.

Christoffel Beys vond het noodig op zekeren dag dat zijne bloedverwanten Moretus hem een blijk gaven van genegenheid en dat om eenige gezegden van Simon Le Francq te wederleggen; deze beweerde zeer goed ontvangen te worden door de Antwerpsche familie, die hem met den besten wijn vereerde, terwijl zij Christoffel Beys, zijnen schoonvader, slechts op eenige teugen bier vergastte. Die taal kon de liefhebber van het druivensap niet hooren; hij zou bier drinken en Le Francq wijn, onmogelijk! De gelegenheid was daar om openbaarlijk die valsche geruchten te logenstraffen; triomfantelijk kondigt hij aan dat zijne vrouw zwanger is, sedert zeven maanden, van *een of twee* kinderen. Balthazar Moretus werd gevraagd het peterschap te willen aanvaarden, waarin hij dan ook toestemde; doch hij verzocht een ander boekdrukker, Pierre de la Rache, hem bij de plechtigheid te willen vertegenwoordigen en eenige guldens aan het belangwekkend paar te schenken. De oude vrijer vond zich ongelukkiglijk zeer bedrogen, want zijne gade, in plaats van een of twee frissche telgen ter wereld te brengen, beviel van een dood wichtje!

Ellendig sleet Christoffel Beys zijn leven, en stierf omtrent het jaar 1645. Waarschijnlijk ware hij van honger en gebrek omgekomen, had de familie

Moretus, uit eerbied voor den naam van Christoffel Plantijn, wiens kleinzoon hij was, hem geen wekelijks pensioen verleend van 30 stuivers, die hem door Pierre de la Rache betaald werden. Het Magistraat van Rijssel schonk hem soms ook nog eenige guldens wanneer hij in groot gebrek verkeerde.

Dit is in breede trekken het leven van een man, die, met grondige kennissen begaafd, roem en fortuin zou ingeoost hebben, hadde hij zijne slechte driften kunnen beteugelen. De spreuk, die hij op dertienjarigen ouderdom schreef en drukte, *finis coronat opus*, zag hij, zeventigjarige grijsaard, bevestigd. Zoó was zijn leven, zoó zijn einde.

IV

FRANS VAN RAVELINGEN.

Door staatkundige moeilijkheden zag Chr. Plantijn zich verplicht Antwerpen te verlaten en ging Leiden bewonen. Willem Silvius, ook een Antwerpenaar, was aldaar drukker geworden der onlangs ingerichte universiteit. Na dezes dood gingen de zaken over tot zijn zoon Karel, die slechts korten tijd aan het hoofd hiervan stond. Hij verkocht zijns vaders huis, in November 1582 (1) aan den Antwerpschen aartsdrukker Chr. Plantijn, die zich als burger van Leiden, den 15ⁿ December 1582, liet opschrijven en den 1 Mei van het volgend jaar drukker der universiteit benoemd werd met een pensioen van 200 gulden. Te oordeelen naar de eigendommen die hij aankocht, moet zijn handel voordeelig geweest

(1) P. A. Tiele. *Les premiers imprimeurs de l'université de Leiden*, (Bibliophile belge, 1869, p. 112).

zijn; den 30^a April 1585 werd hij eigenaar der huizing van Louis Elzevier, nabij de hoogeschool en later van nog andere huizen en eigendommen, voortkomende van de nalatenschap der edele weduwwrouw van Hendrik van Assendelft (1). Na het ontzet van Antwerpen — alwaar hij zich den 1^a Februari als *buitenpoorter* had doen opschrijven, — dat aan den politieken toestand eene andere wending bracht, en op het aandringen van goede vrienden, waaronder Livinus Torrentius, keerde hij in Augusti 1585 naar laatsgenoemde stad terug.

Hij verkocht dan aan zijnen schoonzoon Frans Ravelingen zijne drukkerij van Leiden *«met al tgene derselver is aenclevende, metten winkel, boecken, papieren ende alle andere dingen den voorschreven huysse behoorende»* (2). Den 19^a Augusti 1586, werd nog eene andere overeenkomst getroffen, waarbij van Ravelingen in het bezit kwam van al de eigendommen, waaronder niet min dan vijf huizen, die zijn schoonvader te Leiden bezat (3).

Frans van Ravelingen, eerst drukker en later leeraar der Oostersche talen bij de universiteit van Leiden, zag het levenslicht te Lannoy, in Vlaanderen, op 27^a Februari 1539. Hij deed zijne studiën

(1) P. Génard. *Vlaamsche School*, 1874, p. 92.

(2) Archieven van het Museum-Plantijn-Moretus.

(3) P. Tiele: *Bibliophile belge*, 1869, p. 143.

te Gent. Na den dood zijns vaders, dacht zijne moeder hem voor den koophandel op te leiden en zond hem met dat inzicht naar Nuremberg. In plaats van zich toe te leggen op bureelwerk, besteedde hij zijnen tijd tot het aanleeren van talen. In het vaderland weêrgekeerd zijnde, kreeg hij toelating naar Parijs te gaan om er de grieksche en hebreeuw-sche talen grondig te bestuderen; hij verbleef ook nog te Cambridge, in Engeland, waar hij bijzonderlijk het grieksch beoefende. Naar zijne geboorteplaats terugkomende, vertoefde hij eenige dagen te Antwerpen; door het aankopen van boeken, leerde hij Plantijn kennen, bij wien hij als proeflezer in dienst trad en wiens schoonzoon hij later werd.

Den 23^e Juni 1565, werd in de hoofdkerk van Antwerpen het huwelijk ingezegend van Frans van Ravelingen met Margareta Plantijn. In het huwelijkskontrakt vinden wij eenige bijzonderheden, die niet zonder belang zijn (1).

Plantijn droeg de onkosten van het feestmaal, waarop de magen en vrienden van beider kanten zouden uitgenoodigd worden, en bezorgde de noodige meubelen aan de jonggehuwden. Zij bleven onder het vaderlijk dak wonen, en Frans van Ravelingen ging de verbintenis aan, gedurende drij jaar of tot aan de voltooiing van den koninklijken Bijbel, bij Christof-

(1) Het stuk is in zijn geheel opgenomen door J. B. van Straelen: *Geslachtlijste der nakomelingen van Plantijn*, bl. 247.

fel Plantijn, als proeflezer werkzaam te blijven. Als loon hiervoor zou de schoonvader hem jaarlijks betalen, buiten het onderhoud dat ook ten zijnen laste viel, honderd guldens of honderd zestig guldens, indien zij eene andere woning moesten betrekken.

Voor Plantijn was het nakomen der voorwaarde in het huwelijkskontrakt opgenomen, geene zaak van gering aanbelang. De koninklijke Bijbel was de droom van 's konings drukker, en moest het meesterstuk wezen van den talentvollen man. Een ander drukker had eens de kans berekend, doch zich achteruitgetrokken voor de moeilijkheden waarmede dergelijke onderneming gepaard ging. Plantijn ondernam dit werk en bracht het, niettegenstaande de bezwaren van uitvoering, niettegenstaande vele geldelijke moeilijkheden, waarin hij zich meermalen bevond en de onrust waarin het land verkeerde, niettegenstaande dat alles, tot goed einde. Het eerste gedacht was enkel het herdrukken der Polyglotta van Kardinaal Ximenes, die, op zeer weinige exemplaren getrokken, eene uiterste zeldzaamheid was geworden. Aan het werk zijnde, deed Plantijn aan den koning een voorstel, om er de Syriaaksche vertaling van het Nieuw Testament bij te voegen, waarin deze toestemde. Toen het werk voltrokken was, bestond het uit acht zwaarlijvige boekdeelen in-folio. Arias Montanus, door Philips II met de algemeene leiding gelast, werd in zijne moeilijke taak bijgestaan door vijf cor-

rectoren der Plantijnsche drukkerij. Twee dezer, Niklaas Fabricius (Lefevre) (1) en Frans van Ravelingen waren al de talen der Polyglotta machtig (2).

De laatste hand aan Plantijns koninklijken Bijbel werd in December 1571 gelegd. Van Ravelingen was nog alsdan bij zijnen schoonvader woonachtig, gelijk blijkt uit eene mededeeling van M. Rooses, die zegt, dat hij «won in 1565 honderd, in 1570 honderd «zestig en in 1572 twee honderd guldens 's jaars en den kost» (3). In 1575 werd van Ravelingen vrijmeester-drukker in de St. Lucasgilde en den 10^{en} Februari 1576 poorter van Antwerpen. Hij betrok dan het huis op de Lijnwaadmarkt, nevens de deur der hoofdkerk, opende een boekwinkel en stelde aldaar eenige werkjes te koop. Het oudste dat wij kennen is een los blaadje van *J. Portantius, physicus et mathematicus*, dat in November 1577 van de pers kwam, versierd met eene houtsneêplaat en voorzien van eene kerkelijke goedkeuring. Het werd door M. Tiele nauwkeurig beschreven : (4).

(1) Guido Lefevre (de la Boderie) broeder van Niklaas, was met dezen aan de Polyglotta werkzaam, en gaf in 1570 bij Christoffel Plantijn uit: *L'Encyclic des secrets de l'Éternité*, waarin een aardig *Sonnet à François van Ravelinghien* te lezen is.

(2) Max Rooses, *Plantijns Koninklijke Bijbel*. — In de «Gids» 1880, n° 8, p. 18.

(3) *Idem*, p. 19.

(4) *Les premiers imprimeurs de l'université de Leiden*. (Bibliophile Belge, 1869), bl. 143.

Beschryvinghe der nieuwer Cometen met aenwysinge ende vermaninge wat zy bedieden ende voortbrenghen sal.

— *T^e Antwerpen, by François van Ravelinghien, naest onser L. Vrouwen kerckdeure aen de Noortzyde.*

Kornelis van Kiel (Kilianus) bezorgde voor zijnen makker de vertaling van een boek van Philips van Commines :

Historie van Coninck Lodouick van Vranckrijck den elfsten dies naems: ende van Hertogh Carle van Borgondien: inhoudende veelderhande geschiedenissen aengaende Vranck-rijck, Borgondien, Ouerlandt, Neder-landt, Enghel-landt, Italien, Spanien ende meer andere landen: met menigherleye goede, orborlicke ende nootsaeckelicke onderwysinghen voor alle Vorsten, Landen, Steden ende Ghemeynten: Beschreuen in de Fransoissche taele door Mijn-heer Philips van Commines, Ridder, Heer van Argenton. Ouergheset in de Neder-duydsche spraecke door Cornelis Kiel.

— *T^e Antwerpen, by François van Raelenghien, naest onser L. Vrouwen kerckdeure, aen de noordt-zijde. M.DLXXVIII. — In-8°.*

Een boekje van Jean de Marconville, dat in het fransch verscheidene uitgaven beleefde, scheen Frans van Ravelingen belangrijk genoeg om er eene vertaling

van te geven. Hij bewerkte die zelf en zond ze de wereld in, met dezen titel :

Van het gheluck ende ongheluck des houwelicks: seer orborlick te lesen allen menschen, so wel den onghehouweden als den ghehouweden. Ouergheset wt 't Fransoysch int Nederduytsch.

— *T'Antwerpen, by François van Ravelenghien, naest onser L. Vrouwen kerckduere, aen de Noortzijde. M.D.LXXVIII. — In-16°.*

Toen Christoffel Plantijn naar Leiden was gevlucht, bestuurde van Ravelingen met zijnen schoonbroeder Jan Moerentorf de Plantijnsche drukkerij hier ter stede. Wannecr hij terugkeerde (Augusti 1585), ging van Ravelingen hem ginder vervangen. De drukkerij werd zijn persoonlijken eigendom, en schonk tal van degelijke werken aan de geleerde wereld. Hij volgde zijn schoonvader op als drukker der universiteit van Leiden, met de vastgestelde jaarwedde van 200 guldens. De kurators dezer instelling, die een leeraar der Hebreeuwsche taal te benoemen hadden, sloegen de oogen op Frans van Ravelingen, welke dit ambt aanvaardde, waarvoor hij 300 en later 400 guldens trok.

Na den dood van Frans van Ravelingen (20 Juli 1597), verzochten de vier kinderen, die hij bij Margareta Plantijn verwekt had, en die heetten Chris-

toffel, Frans, Justus en Elisabeth, den titel van drukker der hoogeschool, met de daaraan vastgehechte voordeelen te mogen behouden. Christoffel, als oudste der familie, legde dusdanig den 9^a November 1597, den vereischten eed af en kwam aan het hoofd der zaken, die eene groote uitbreiding hadden genomen, ware hij niet zoo vroegtijdig van de wereld gerukt (10 Februari 1611). Frans van Raphelinghen de jonge volgde zijnen broeder Christoffel op; hij was een geleerde, doch miste de noodige bedrijvigheid. In 1619 verkocht hij de boeken in zijnen winkel aanwezig, om bij zijnen broeder Justus, die doktor was en huishoude met hunne zuster Elisabeth, zijne overige dagen in stille rust over te brengen. Dat zelfde jaar nog, verscheen bij J. Maire eene Hebreeuwsche spraakkunst met dit opschrift: *typis Raphelengianis*.

V

**WILLEM DE LA RIVIÈRE TE ATRECHT. — FRANS
BELLET TE ST. OMAARS EN TE YPEREN.**

Willem de la Rivière, die bij Plantijn de druk-kunst aanleerde, was waarschijnlijk een bloedverwant van dezes vrouw, Jeanne de la Rivière. Hij werd te Caen in Normandie geboren, kwam naar Antwerpen, werd poorter dezer stad, den 6e April 1576 en hetzelfde jaar vrijmeester in de St. Lukasgilde. Slechts enkele werkjes liet hij hier verschijnen. Een dezer was een gelegenheidsstukje, waaraan de XVIe eeuw zoo rijk is :

*Lettres interceptes de quelques Patriotes masqués. Af-
gheworpene brieven van sommige vermommde ende
valsche Patriotten.*

— A Anvers, imprimé par Guillaume Rivière, 1580.

— In-4°.

Het zou ons moeilijk zijn te zeggen omtrent wat

tijdstip hij Antwerpen verliet. In 1591 was hij te Atrecht en bezat aldaar eene drukkerij, die weldra door hare keurige werken, verre boven de andere aangeschreven stond. Zijn zoon Jan Baptist, verbleef eenigen tijd te Kamerrijk, doch werd in het jaar 1629, door zijnen vader naar huis geroepen en zij drukten alsdan eenige werken, waarop beider naam vermeld staat. De vader stierf waarschijnlijk rond het jaar 1634, want eenige boeken in dat jaar verschenen, dragen nog enkel den naam van den zoon.

De Antwerpsche drukkunst mag met fierheid op het huis van de la Rivière wijzen.

Een neef van Jan Moerentorf, Frans Bellet, na ook in de Plantijnsche drukkerij zijnen stiel aangeleerd te hebben ging zich te St. Omaars vestigen. Het bloeiend onderwijsgesticht dat de Jesuïeten aldaar bestuurden, en waar vele jonge edellieden van Engeland en Ierland hunne opleiding genoten, bezat de eenige drukkerij waarmede in 1601 een werkje van den overste in het licht kwam.

Frans Bellet ging in 1602 St. Omaars bewonen, en ontving van de inwoners vele blijken van belangstelling; uit erkentenis droeg hij aan het magistraat het eerste werkje op dat van zijne persen kwam en voor titel heeft:

Epistres dorées de Saint Hiérosme, traduites de latin en françois, avec une table très-ample.

— *St. Omer, imprimerie de François Bellet, 1602.* —
Kl. in-12°.

Yperen, was sedert een kwart eeuws zonder drukker. Het gemeentebestuur dier stad gelukte er in Frans Bellet te bewegen, zijne persen van St. Omaars naar Yperen over te brengen. De voordeelen die men hem schonk zijn te lezen in de overeenkomst, die den 15^e October 1609 gesloten werd (1). Hij ontving 200 guldens voor het dekken der onkosten van verhuizing, en 1000 guldens in leen, waarop hij na een vierjarig verblijf, 100 gulden jaarlijks moest uitkeeren; gedurende zes jaren ontving hij nog eene jaarwedde van 50 gulden, was vrij van dienstplicht en moest geene soldaten ten zijnent herbergen.

Frans Bellet werd door de regering, met het regelen der feesten belast, die op den *tuyndag* plaats hadden. Het eerste boekje dat hij aldaar liet verschijnen, heeft betrek op dat zonderling gebruik:

Den oorspronck ende cause vande jaerlicwsche feeste der stede van Ipre, ghenaemt des Tuyndach, met de geschiedenissen in Vlaendren inde iaeren XIIIe LXXXII. XIIIe.LXXXIII. ende daerontrent.

(1) Het oorspronkelijk bescheed is medegedeeld door M. Alph. Diegerick in t. VII, bl. 90-92 der *Annales de la société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre. Ypres, 1876.*

— *T'Ypre, by Franssois Bellet, boeck-drucker ende boeck-vercooper, 1610. — Kl. in-8°, met 4 koper-platen.*

Het hierbovenstaande stukje is geschreven door Adriaan van Schrieck, die later ook nog een zeer uitgebreid en zonderling werk aan de persen van onzen drukker toevertrouwde:

Van 't beghin der eerster volcken van European, insonderheyt vanden oorspronck ende saecken der Nederlandren, XXIII boecken, met betoon vande dwalinghen der Griecken ende Latinen op 't selue Beghin ende den ghemeynen Oorspronck. Ende dat de Nederlandren metten Ga-halen ende Tuytschen t'samen in d'eerste tijden ghenamt Kelten, ghecomen uuten Hebre'en op t'Norden ofte den Kelteghen cant des weerelts, ghelijck de Calde'en op t'Oosten, ende andere na t'Heet'op der Sonnen; verre te boven gaen den Griecken ende Romainen in ouderdom ende spraecke. Af-beleet vanden Beghinne, totten tijd van Carolus Magnus; ende beschuytende ouer de 4900 iaeren. Beschreven door Adriaen van Schrieck, heere van Rodorne.

— *T'Ypre, by François Bellet, Boeckdrucker, anno CIC.ICC.XIV. — In-fol,*

Waarschijnlijk overleed Frans Bellet in 1624, of in het begin van 1625. Zijn zoon Jan volgde hem op als drukker en als inrichter der vermakelijk-

heden van den *thuyndag*. Vele jaren droeg het gemeentebestuur van Yperen hem ook de taak op het tooneelstuk te vervaardigen dat men alsdan vertoonde.

Jan Bellet, die meester was der rederijkskamer « *De Rosieren*, » bracht openbare hulde aan zijns vaders nagedachtenis. Het eerste werk waarop zijn naam als drukker voorkomt, was eene dichterlijke overzetting van hetgeen zijn vader uit het latijn in vlaamsche proza had overgebracht:

De wel-voeghinghe ofte beleeftheydt in den ghemeynen handel onder de menschen. Met het lof der stede Belle ende haerder casselrye. In dicht beschreven door Jan Bellet.

— *Tot Ypre, wyt syne druckerye inde Zuydt-strate by de groote markt. M.DC.XXV. Met gratie ende privilegie (sic.). — Kl. in-8°.*

M. Alfons Diegerick, schrijver van het *Essai de bibliographie Yproise* (1), denkt dat Jan Bellet om-trent het jaar 1642 overleed, daar geene boeken na dit tijdst.p. zijnen naam nog dragen. M. J. van de Putte integendeel (2), meent zijn overlijden tot in

(1) *Annales de la société historique d'Ypres*, t. VII.

(2) *Biographie nationale, publiée par l'Académie royale de Belgique*, t. II, bl. 140.

1664 te moeten verschuiven, daar zijn opvolger als meester der *Rosieren*, Willem Seys, slechts alsdan in bediening trad.

VI

BELLERUS TE DOWAI. — WILLEM STROOBANT TE RIJSSEL. — JAN VERVLIET TE VALENCIJN.

De Beelaerts, Bellère of Bellerus maken met Plantijn, Steelsius en Nutius, een kring uit van drukkers en uitgevers, die door hare sierlijke gewrochten in den loop der XVIe eeuw, van Antwerpen het middenpunt maakten van den boekhandel der noordergewesten. De Bellerussen waren reeds werkzaam, toen Christoffel Plantijn zich hier neêrzette. De eerste werken, waarop Plantijns naam prijkt, waren ook verkrijgbaar bij Bellerus, daar zij de onkosten der uitgaaf samen droegen.

Deze beroemde drukkersfamilie is oorspronkelijk van Luik. Jan Bellerus, zoon van Lukas, kwam op zeven-en-twintigjaren ouderdom naar Antwerpen, alwaar hij poorter werd den 20ⁿ October 1558 en vrijmeester in de St. Lukasgilde in 1559. Een grafsteen door zijne kinderen tot zijner nagedachtenis in de O. L. V. Kerk geplaatst, meldt ons dat hij bij zijnen dood, 15ⁿ October 1595, oud-deken was der gilde van den jongen voetboog en tot vrouw had Elisabeth Commers, die overleed, den 23ⁿ September 1616, in den ouderdom van 81 jaren.

Jan Bellerus, de stamvader van het Antwerpsch boekhandelhuis, liet drie zonen na, Peter, Lukas en Balthazar; de twee eerstgenoemden bleven te Antwerpen, doch Balthazar vond het beter die stad te verlaten en elders eene drukkerij op te richten. Hij begaf zich naar Dowai, waar eene vermaarde hoogeschool met tal van leerlingen, hem de kans verzekerde van welgelukken en er waren daar slechts twee drukkers: Boscard en J. Bogaerd, die van Leuven gekomen was.

In 1590 verscheen te Dowai zijn eerste werk. Hij bewoonde alsdan een huis, dat hij den *gulden passer* noemde, in de *rue des écoles*. Na zijnen dood gingen de zaken over tot zijn zoon Balthasar, die het vaderlijk huis bleef bewonen zoolang hij leefde,

tot omtrent 1690. Zijne weduwe drukte nog voort tot in het jaar 1705.

Eene drukkerij, die genoemd werd *typographia Belleriana*, werkte gedurende eenige jaren (1721-1722). Meer dan honderd en vijftig jaren waren de Bellerussen aan het hoofd der aanzienlijkste drukkerij van Dowai.

In het midden der XVIIe eeuw, had zich een Peter Bellerus insgelijks te Dowai gevestigd en in 1645 aldaar uitgegeven een zeer zonderling boekje, van groote zeldzaamheid, beschreven door M. Duthil-lœul: (1)

Le précieux diadème et couronne d'or tissu de belles pierres précieuses des louanges des Saints, qui fut présenté au triomphe qui se passa en la disposition des saintes Reliques de St. Mauraud, patron de Douai et St. Amé. Par R. P. André Willart, licencié en théologie, de l'ordre de Saint Dominique et Jubilé.

— Douai, Pierre Bellère, 1645. — In-4°.

Deze Peter Bellerus was niet, zoo als M. Duthil-lœul ten onrechte denkt, zoon van een Balthasar Bellerus, maar werd te Antwerpen geboren en vrij-meester der St. Lukasgilde in 1645, alvorens onze stad te verlaten. Hij was zoon van Peter Bellerus (II), die

(1) *Bibliographie Douaisienne. Paris, 1835, in-8, bl. 161.*

vrijmeester was ten jare 1613, en kleinzoon van Peter (I), welke overleed in 1608, en van Johanna Steelsius, dochter van den vermaarden uitgever. Onze Peter Bellerus (III), keerde naar zijne geboorteplaats terug; den 6^a November 1651, herkreeg hij zijne rechten als poorter van Antwerpen.

Een drukker waarover wij weinige bijzonderheden kennen is Willem Stroobant, zoon van Pauwel, die eerst zijn vader opvolgde in de drukkerij, welke deze bezat en gelegen was op de Lombaardevest, in het huis genaamd «*den witten hasewindt*,» en er in 1594 en 1595 eenige werken drukte alvorens onze stad te verlaten om zich te Rijssel te vestigen. Zijn broeder Pauwel nam de zaken over en bleef het vaderlijk huis bewonen dat den 29^a November 1606 zijn eigendom werd, en hij den 29^a October 1637 weêr verkocht aan een ander drukker, Godtgaf Verhulst.

Slechts eenige maanden vroeger was de drukkunst te Rijssel ingevoerd door een zekeren Antoon Task. De bibliograaf dezer stad, M. Jules Houdoy (1), geeft de titels op van vier werken door hem gedrukt in 1595 en 1596; na dit jaar komt zijn naam nergens meer voor. Het is dus zeer waarschijnlijk dat Willem

(1) *Les imprimeurs Lillois. Bibliographie des impressions Lilloises 1595-1700.* Paris, 1879, gr. in-8°.

Stroobant zijn opvolger was. Het eerste boek dat dezes naam draagt, heeft voor titel :

Briefve Relation de la guerre d'Irlande entre ceuls de la ligue de cestuy royaume et Isabelle, royne d'Angleterre. Contenant les progrès et advancements merveilleux de la dicte ligue contre les hérétiques du commencement de l'année 1595 jusques au mois d'Octobre. Le tout prins hors d'une copie naguerris mis en Italien par Bernardino Bercare alla Minerva, présent ausdicts services, imprimés à Milan, par Francisco Poganelli.

— A Lille, chez Guillaume Stroobant, M.DXCVI. — Juxte la copie imprimée à Bruxelles, avec permission, 4 bl. in-12°.

De drukker moet niet in zijne verwachting bedrogen zijn geweest, want hij liet zich den 3e April 1598, als poorter van Rijssel opschrijven, Hierdoor weten wij dat hij alsdan gehuwd was met Catharina Bouillet, van wie hij een dochterken had, dat zich Margareta noemde. Verder mist men elke bijzonderheid over hem. Hij gaf ook nog in 't licht :

Discours touchant la prise admirable de la grande et puissante ville d'Amiens, capitale de Picardie, saisi par les Espagnolz le XIe jour de Mars, l'an 1597.

— A Lille, de l'imprimerie de Guillaume Stroobant, imprimeur juré, l'an MDXCVII. — In-8° van 4 bl.

M. Jules Houdoy, kent geene andere gewrochten van Willem Stroobant. Heeft hij die stad verlaten — en waar is hij dan verbleven, — of is hij omtrent dien tijd gestorven? — De navorscher in de stedelijke archieven van Rijssel, zal er wellicht eens in gelukken deze vraagpunten op te lossen.

Nog een Antwerpsche boekdrukker, doch niet de minste verdienstelijke, in Fransch-Vlaanderen, hebben wij te noemen.

Het fabriek der O. L. Vrouwekerk, verkocht den 22e Mei 1583, aan Daniel Vervliet en zijne echtgenote Maria van den Martere het welbekend huis «*de schilt van Artoys*» in de *Corte Cammerstraete*, of *Cammerpoortbrugghen*, waar de beroemde Jacob Liesveldt, dezès vrouw Maria Ancxt en hunne zoons Hans en Joachim Liesveldt, bijna eene hálve eeuw gewerkt hadden.

Jan Vervliet, zoon van Daniel die in het jaar 1564 als vrijmeester in de St. Lucasgilde werd aanvaard, werkte hier nog in 1609, doch verliet zijn geboorteplaats, en ging Valencijn bewonen. Als drukker en uitgever verwierf hij zich een welverdienden naam en kwam aan het hoofd van een uitgebreid en zeer aanzienlijk boekhandelhuis.

VII

STEVEN MIERDMAN TE LONDEN EN TE EMBDEN.

— J. VAN WAESBERGHE TE ROTTERDAM.

— G. EN ABR. VAN DEN RADE TE FRANEKER
EN TE LEEUWAARDEN. — W. EN K. SILVIUS
TE LEIDEN.

Keizer Karel V en zijn zoon Philips II, de macht ziende, waarover de hervormers door de drukpers beschikten, hadden door edikten en plakkaarten op hare onbekommerde vrijheid, waardoor zij bloeide, verscheidenmaal aanslag gemaakt. De strengheid waarmede de wetten werden uitgevoerd en toegepast op de drukkers die ze overtraden, boezemde schrik in, en velen trokken uit voorzichtigheid naar andere gewesten, waar zij in vrijheid hunne kunst konden gebruiken tot voortplanting en ontwikkeling hunner geloofsbegrippen.

Engeland was onder de regering van koning Eduard VI, het toevluchtsoord der vlaamsche banne-

lingen. Steven Mierdman, een Antwerpsche drukker, vaarde naar Londen, om zich aan de vervolgingen te onttrekken. Jacob Liesveldt had de overtreding der plakkaarten met den dood vereffend. Steven Mierdmans was misschien nog meer plichtig. In 1543, drukte hij voor Mathias Crom: *Der siecken troost. Onderwijsinghe om ghewillichlyck te sterven*; in 1544 de *Spreuken van Salomon*, dan *Een schoon sermooon van Christus rycke, heerlicheyt ende macht*, en het volgend jaar, twee verschillende uitgaven van het *Nieuwe Testament*, die allen op den lijst staan der verboden boeken.

Tot verspreiding der hervormingsleer onder de Vlamingen die te Londen verbleven, drukte Steven Mierdman aldaar in de jaren 1551-1553 verscheiden werkjes zoo als het volgende en die uitermate zeldzaam zijn geworden :

Den val der Roomscher Kercken, met alle haer afgoderie waer by een yegelyck mach kennen ende mercken het onderscheet tusschen de yerste kercke, vande welcke ons ouerste Heere ende Coninck het ouerste hoofd is: ende vermalendydende kercke. Anno 1553.

— *Gedruct tot Londen, by Stierven Mierdmans, Anno 1553. — Kl. in-8°.*

De koninginne Maria, die Eduard VI op den Engelschen troon opvolgde, begon den katholieken

Godsdienst in hare staten te herstellen. Onze drukker achtte zich niet meer veilig genoeg, scheepte in met meer andere Vlamingen «en quam na veel sukkelens tot Embden, de Moeder-Kerk en Herberge «der Vlughtelingen om de religie.» (1) Aldaar bezorgde hij aan de Vlaamsche hervormde gemeenten, die tot dan toe den Bijbel gebruikten, door Jacob van Liesveldt in 1542 uitgegeven, eene nieuwe overzetting van het H. Schrift. De vertaler Jan Gheylliaert, was waarschijnlijk ook een drukker, want hij teekende aldus met Steven Mierdman het werk dat in 1556 voor de eerste maal verscheen en reeds in 1558 een herdruk beleefde.

Meer bijzonderheden over Steven Mierdman ontbreken ons; hij stierf waarschijnlijk te Embden, alwaar hij den 26^a April 1554 het poorterschap verkregen had.

Voor zoo verre wij weten, had Steven Mierdman geene opvolgers in zijn vak.

Anders is het gesteld met de familie van Jan van Waesberghe, die uit onze stad trok, ook ten gevolge der godsdienstige geschillen, naar Rotterdam; tot heden toe vind men er zijne afstammelingen aan het hoofd van eene op grooten voet ingerichte drukkerij, die van vader tot zoon overging.

(1) Lelong. *Boekzaal der nederduitsche Bijbels. Hoorn*, 1764, in-4, bl. 708.

den Rade. Hij werd geboren te Gent, en verkreeg den 1^{en} Juni 1571 het poorterschap van Antwerpen en werd het volgend jaar vrijmeester in de St. Lucasgilde. Zijne persen brachten eenige werken voort, die hedendaags door de boekliefhebbers zeer gezocht worden; onder dezen zijn zonder twijfel de gedichten van Jan van der Noot, *patricius van Antwerpen*, verre uit de belangrijkste.

Hij vluchtte uit onze stad, ongeveer ten zelfden tijde als Chr. Plantijn, toen de prins van Parma ze belegerde. Een zijner laatste voortbrengsels alhier is:

J. Drusii Observationum libri XII. In quibus variorum auctorum loca partim corriguntur, partim explicantur.

— Antverpiæ, Excudebat Ægidius Radæus, CIC.IC. LXXXIV. — In-8°.

Twée jaren nadien vinden wij hem te Franeker gevestigd als drukker der Staten van Friesland. Hij teekende als dusdanig een ander werk van den Audenaardschen taalkundige Jan van den Driessche, die den 10^{en} Juni 1585 leeraar geworden was der Hebreeuwse taal, bij de nieuwe opgerichte hogeschool van Franeker:

J. Drusii Miscellanea locutionum sacrarum Tributa in centurias duas, in quibus, præter Scripturas, varia Theologorum loca, Augustini præcipuè, illustratur, aut

emendantur. Augustinus lib. 2. de doctrina Christiana in extremo. Admonendi sunt studiosi venerabilium litterarum, ut in Scripturis sanctis genera locutionum sciant, et quomodo apud eas aliquid dici soleat vigilantiter advertant memoriterq; retineant.

— *Franckeræ, Excudebat Ægidius Radæus Ordinum Frisiæ Typographus. CIC. IO. LXXXVI. — In-8°.*

Abraham van den Rade, zoon van Gillis, volgde zijn vader op als drukker der Staten van Friesland, doch had zijne drukkerij naar Leeuwaarden overgebracht. Hij herdrukte een werkje, dat zijn vader in 1595 te Francker in het licht zond:

Trium Linguarum Dictionar. Teutonicæ, Latinæ, Gallicæ. Omnibus alijs, hujus formæ Dictionarijs, multò locupletius, et majori quàm hactenus diligentia castigatum et correctum.

— *Leovardiæ, Excudebat Abrahamus Radæus, Typog. Ord. 1619. Met Privilegie. — In-8°.*

Gilles van den Rade, Jan van Waesberghe en Steven Mierdman verlieten onze stad, om elders vrij en vrunk hunnengodsdiens te beleden, doch schijnen in geene staatkundige gevallen betrokken te zijn geweest zooals Willem Silvius, die hierin een grooten rol speelde.

Willem Silvius, treffen wij aan onder de huurders der kerkfabriek van O. L. V. In de rekening-

boeken van 1559-1560 en van 1560-1561 wordt hij boekverkooper en in die van het jaar 1561-1562 boekdrukker genoemd. Hij zag het levenslicht te 's Hertogenbosch. Zijne gewrochten, die voor sierlijkheid van uitvoering en degelijkheid van inhoud niet moeten onderdoen voor de uitgaven van Christoffel Plantijn, verwierven hem den titel van «*Drucker der Conincklijke Majesteyt*».

Niettegenstaande de vorst zijne verdiensten herkende, nam Willem Silvius een werkzaam deel aan de onlusten die te Antwerpen voorvielen. Hij werd beschuldigd, in het jaar 1567, deel genomen te hebben aan de wanorders van Augusti 1566 en vooral aan de plundering der Sinte Bernaardsabdij. Zijne plichtigheid werd niet genoegzaam bewezen en hij kwam weer in vrijheid.

Alsdan werd hij een hevige aanhanger van Willem van Oranje, en drukte meer dan een vlugschrift tegen koning Philips II. Bij de *Spaansche furie* had hij veel te lijden en werd aangeslagen voor eene som van 500 marken. Hij ging dan een vennootschap aan met een zekeren Markus Hane-graefs, dat weldra in geldelijke moeilijkheden geraakte, die de ontbinding te weeg brachten.

Hem is ook de overgaaf der stad Breda (4te Oktober 1577) te danken. De prins van Oranje was te Geertruidenberg aangekomen, alwaar Willem Silvius

hem een bezoek bracht. Een man, die eenen gecijferden brief van Don Juan op zich droeg, waarin deze den bevelhebber der stad verzocht de verdediging nog gedurende twee maanden vol te houden, daar hij hem alsdan ter hulpe kon komen, was juist aangehouden. Willem van Oranje stelde een gansch tegenovergesteld bericht op, waarin hij den bevelvoerder Fronsbergen aanrade Breda over te geven aan de gunstige voorwaarden, daar het eene onmogelijkheid was hem te redden. Silvius, die zeer behendig was in het schrijven, maakte het handteeken van Don Juan na; de valsche brief werd in Breda gebracht, de list gelukte en de stad ging tot den Prins van Oranje over.

Toen reeds had Silvius besloten Antwerpen te verlaten. Den 8^e Juni 1577, was hij drukker benoemd der jonge Universiteit van Leiden, en legde den 28^e der zelfder maand den vereischten eed af. Later kreeg hij ook nog — misschien wel tot belooning zijner daad van Geertruidenberg — den titel van drukker der Staten van Holland.

Nauwelijks waren zijne zaken te Leiden in orde, toen hij in Augusti of September 1580 stierf. De Staten van Holland hadden hem 2000 gulden gegeven om zijnen handel op grooten voet interichten; van de Hoogeschool ontving hij 400 gulden, om de onkosten te dekken van de overbrenging zijner

drukkerij en genoot daarenboven nog eens jaarwedde van 300 gulden.

De weduwe van Willem Silvius, Catharina Jaquet, overleefde haren echtgenoot. Haar zoon Karel, de oudste harer zes kinderen, legde den 28^{en} Oktober 1580 den eed af als drukker der Universiteit. Reeds op het einde van het jaar 1582 liet de weduwe Silvius hare zaken aan Christoffel Plantijn over.

VIII

JAN VAN GHELEN EN ZIJNE AFSTAMMELINGEN.

Eene antwerpsche drukkersfamilie, die jaren en jaren, zelfs twee eeuwen, met fierheid haar merk gebruikte, hier en overal waar zich afstammelingen nêêrzetten, is de familie van Ghelen. Het merk dat zij steeds bezigt en er mede prijkt als ware het een adelijk blazoën, is een schild, waarin de naamcijfers van Jan van Ghelen, dat vastgehouden wordt door twee hazewinden.

Jan van Ghelen (II) die in 1544 als vrijmeester in de St. Lukasgilde aangenomen werd en dat merk het eerst gebruikte, was waarschijnlijk zoon van Jan van Ghelen, die in de *Beghynestraet* drukte van 1549 tot 1582. Het oudste boek van Jan van Ghelen (II) dat wij kennen, dat teekent van 1550; hij woonde aldaar op de *Lombaerde veste noordzijde*, in het huis dat hij den witten *Hazewindt* noemde en thans n° 4

gemerkt is. Zijn zoon, die den zelfden naam draagt, werd in 1577 *«vrymeester in de St. Lukas Gilde ont-
«vangen, Jan van Geele (III) den jonge, boeckvercoop-
«per meestersone.»* Deze werkte in 1584 op de *Camerpoortbrugghe in den schilt van Basel*, dat zijn eigendom geworden was den 8ⁿ Mei 1584 en den 29ⁿ November 1583 overging tot Jan van Diest. Hij had een zoon Jeremias, wiens weduwe woonde in de *Israelstraet aen de nieuwe borse* en er in 1650 een vlaamsch-spaansch woordenboek uitgaf. Hun zoon Jacob werd ook drukker. Wij kennen het volgende gelegenheidstukje dat zijne persen voortbrachten:

*Congratulatio ofte gheluck-wenschinghe aen syne
Keyserlycke Hoogheyt den Aerts-Hartogh Leopoldus
Wilhelmus, door J. Wisscherum, Batavum.*

— *T'Antwerpen, by Jacob van Ghelen, op de Eyer-
merckt, in den Voghel-heyn, 1652. — In-folio.*

Hij was de laatste der van Ghelen die hier ter stede als drukker werkten. Hij overleed in den loop van het jaar 1653-1654.

De van Ghelen drukten meestal volksboekjes, kluchten en vertellingen. Een Jan van Ghelen liet in het begin der XVIIe eeuw te Rotterdam eenige werkjes verschijnen, versierd met het voorvaderlijk merk. Hij verbleef er niet lang, want in 1604 woonde hij reeds te Maestricht in de *Swolfstraet, in de witte*

Hasewinden. Zijn bestaan aldaar kennen wij door twee ordonnancien die hij herdrukte en welke voorkomen in den kataloog der boekenverzameling van den heer René della Faille (n° 1584 en 1585).

In het midden der verleden eeuw was een Jan Peeter van Ghelen als boekdrukker in de hoofstad van Oostenrijk, te Weenen werkzaam. Op de vraag van den heer C. P. Serrure (1), of deze van Ghelen een afstammeling was van den welbekenden antwerpschen volksdrukker, is tot nu toe geen antwoord gegeven. De heer C. P. Serrure heeft later nog een werkje gevonden dat bij een Jan van Ghelen, drukker der Hoogeschool van Weenen, in 1689 verscheen.

Deze is waarschijnlijk een zoon van den Maestrichtschen boekdrukker en vader van Jan Peeter van Ghelen.

Door gebrek aan de noodige bewijsstukken is het ons niet gegeven de van Ghelen verder te volgen, noch hun verwantschap met elkander bepaalder vast te stellen.

ALFONS DE DECKER.

Antwerpen, 31 December 1880.

(1) *Vaderlandsch museum voor nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*. Gent, 1859-1861, t. III, bl. 436 en t. IV, bl. 440.

Verplichtende Algemeene Vergadering.

**MAANDAG 24de JANUARI 1881, TEN 8 UREN
'S AVONDS, IN DE GEMEENTERAADSZAAL OP
HET STADHUIS.**

DAGORDE :

- 1° Verslag der zitting van 23de Juni 1880.**
- 2° Verslag van den Sekretaris over de werkzaamheden der Maatschappij.**
- 3° Verslag van den Penningmeester.**
- 4° Mededeelingen van geschiedkundigen, biographischen en bibliographischen aard.**

**De Sekretaris,
Alfons de Decker.**

**De Voorzitter,
Ridder G. van Havre.**

LES FRÈRES WIERICX A L'IMPRIMERIE PLANTINIENNE

Parmi les nombreux graveurs qui ont travaillé pour l'officine plantinienne, du vivant de son fondateur et des premiers successeurs de celui-ci, il n'en est pas de plus illustres que les frères Wiericx. Si, de préférence à tous leurs collègues, nous les choisissons pour sujet de ce court aperçu, ce n'est pas uniquement en raison de la supériorité de leur talent, c'est moins encore parce qu'ils ont fourni à la célèbre imprimerie anversoise un nombre plus grand de travaux, ou que les détails biographiques révélés par les archives plantiniennes sont plus abondants pour eux que pour d'autres artistes ; non, c'est bien plutôt parce que chaque renseignement, fourni sur leur compte, vient s'ajouter à un ensemble consciencieusement élaboré et s'éclaire ainsi de toute la lumière que l'excellent livre de Mr Alvin a répandue sur les œuvres des trois graveurs anversois, frères par la naissance et frères par le style.

Les Wiericx n'occupent point dans les registres de Plantin la place que d'autres graveurs y prennent, tels que, au XVIe siècle, Arnold Nicolaï, Antoine van Leest, Corneille Muller, Pierre Huys, Pierre van der Borch, et au XVIIe siècle, les Galle et Christophe Jegher. Ceux-ci ont, comme les ouvriers et les fournisseurs ordinaires de la maison, leur compte régulièrement et complètement tenu, où viennent s'inscrire les prix qui leur sont payés et les travaux qu'ils ont exécutés. Les annotations sur les Wiericx, par contre, ont un caractère essentiellement accidentel et incomplet. Tantôt c'est le Livre de Caisse qui nous dit les acomptes qu'ils reçoivent et les planches auxquelles ils ont travaillé; tantôt c'est le Livre des Ouvriers qui fournit un bout de facture; tantôt c'est un Grand Livre où nous rencontrons le détail d'une fourniture de gravures, ou un Inventaire qui cite leurs planches comme faisant partie de la collection de l'officine; tantôt enfin ce sont les lettres de Plantin qui contiennent sur nos graveurs des renseignements envoyés par l'imprimeur à ses correspondants.

Les lacunes, dans l'énumération des planches gravées, sont nombreuses dans cet ensemble de documents, mais les détails sur les mœurs des trois artistes ne manquent pas de piquant et rachètent, jusqu'à un certain point, l'insuffisance des renseignements sur leurs travaux.

Quelque rares que soient ces mentions, nous serions entraîné trop loin, si nous voulions discuter chacune des annotations que contiennent sur les Wiericx les comptes plantiniens. Comme elles sont en général très vagues elles laissent le champ largement ouvert à des suppositions et à des explications divergentes. Nous nous contentons d'en déduire les faits les plus certains ou les plus probables, et nous reproduisons à la fin de ces pages le texte des documents que nous avons utilisés.

C'est au mois d'Octobre 1569, lorsque, suivant son biographe, Jean Wiericx accomplissait sa vingtième année, que nous voyons apparaître pour la première fois le nom de l'aîné des trois frères dans les comptes plantiniens.

Le 22 de ce mois, «Hans Wiericx, engraveur en cuivre, sur la Lombarde Veste, reçoit à bon compte la somme de 10 florins». Le 4 Novembre suivant, il reçoit encore 10 florins et 8 patars, «pour reste des 4 évangélistes qu'il a taillés, à 10 fl. la pièce, qui sont fl. 40, et il avait reçu pardevant du maître le reste».

Les Évangélistes dont il s'agit ici sont ceux qui figurent dans les *Horæ Beatissimæ Virginis Mariæ* que Plantin publia en 1570 (1).

(1) Ce volume a échappé aux investigations de M. Alvin. Dans la suite nous marquerons de A, suivi du numéro que porte chaque pièce dans le catalogue de M. Alvin, les gravures que nous mentionnons. L'absence de cette indication signifiera que la pièce est inconnue à l'auteur du catalogue.

Suivant Alvin (A 663 et 1613) le St. Luc et le St. Jean de la première édition des *Humanæ salutis monumenta* d'Arias Montanus portent le monogramme de Jean Wiericx. Les quatre évangélistes de notre exemplaire de cette édition sont signés de J. Sadeler (Saeyler ou Saeylery).

Le 14 Mars 1570, «Jeronymus Wiericx apporte deux figures taillées en cuivre dont il dit avoir du maître six florins la pièce». Le 4 Avril suivant, il reçoit encore six florins et Plantin lui donne à faire une figure de *Dominica palmarum*.

Les deux premières figures sont peut-être «le Crucifiement» et «la Résurrection» des *Horæ* de 1570 qui portent le monogramme de Jean Wiericx. Le *Dimanche des Rameaux* pourrait être une des planches que grava Wiericx pour les *Humanæ salutis monumenta*, celle qui suit la *Ode Sapphica* LI (A 1624).

Les planches des *Horæ* passèrent dans les éditions successives de l'*Officium B. M. V.* La première édition de cet ouvrage date de 1573 (A 1830bis, Supplément I, p. 7), la seconde de 1575. Wiericx copia pour l'*Officium* quelques planches qui, dans les *Horæ* de 1570, étaient gravées par Pierre Huys. La copie d'une des planches de l'*Officium* signée par Pierre Huys, «la Résurrection de Lazare» (A 180, 1620, 1830bis n° 11, Suppl. I, p. 9), passa dans Laur. Gambara *Rerum sacrarum liber* (Plantin 1577) avec la signature de Jean Wiericx.

Le 15 Mars 1578, Jean Wiericx avait fourni à Plantin onze figures à 3 1/2 florins et une marque de 5 florins. La marque est celle qui figure sur le titre des *Horæ*; quant aux onze figures nous ne saurions indiquer quelles sont les planches désignées sous ce nom. Il est clair toutefois qu'elles devaient être de peu d'importance, et ne sauraient désigner les planches que Jean Wiericx grava pour les *Humanæ salutis monumenta* d'Arias Montanus, publiés par Plantin en 1571 (A 1585-1638).

Nous trouvons, signées par lui, treize planches dans ce dernier livre. Comme il s'en faut de beaucoup que les paiements de toutes les gravures soient annotés dans les registres de Plantin, nous ne saurions dire exactement ce qu'elles lui furent payées. Parmi les sommes inscrites au compte des Wiericx, les suivantes nous semblent pouvoir se rapporter au travail en question.

Le 3 Octobre 1570, Jérôme Wiericx reçoit 10 florins pour une «baptisation de St. Jehan et une de l'apôtre». Le 20 Octobre, Jean reçoit 8 florins pour «unes nopses en cuivre». Le 31 du même mois, son frère reçoit 5 florins pour un «Helias». Le 16 Juin 1571, Jean reçoit 8 florins pour une «Cène» et, le 26 Juillet, il lui est encore payé 24 florins pour trois autres planches. Nous avons déjà parlé du «Dimanche des Rameaux.» Comme on le voit par ces chiffres, les plan-

ches de Jean furent payées à raison de 8 et celles de Jérôme à raison de 5 florins.

Le troisième livre auquel nous voyons collaborer Jean Wiericx est la célèbre *Bible Polyglotte*, pour laquelle il grava au moins deux planches: le frontispice du second volume et le «Camp d'Israël» dans le huitième (A 89 et 1643).

Le 24 Mars 1570 nous trouvons inscrit un acompte de 12 florins sur la grande planche que Jean Wiericx a taillée pour la Bible, et, le premier Avril suivant, un autre acompte de 11 florins et 14 sous. Cette dernière somme fut payée à Frederick van den Hove, tonnelier et cabaretier, dont la femme fut blessée grièvement, en 1578, par Jérôme Wiericx et mourut six semaines après. Notre artiste dut, à la suite de ce méfait, se réfugier en Hollande pour échapper aux conséquences d'une condamnation pour homicide (1).

En 1573, Jean Wiericx signa une «Cène» ornant le frontispice du *Missale Romanum*, publié par Plantin (A 1639). Le Missel de 1574 a sur le frontispice un «St. Pierre et St. Paul», également signé par lui. Ces deux planches furent reproduites dans mainte édition postérieure.

Le premier Janvier 1576, Jean Moretus offrit à son beau-père un recueil de frontispices et de plan-

(1) PINCHART. *Archives des arts, sciences et lettres*. II. 2.

ches gravées, employées jusqu'alors dans l'officine plantinienne. Nous rencontrons dans cette collection six grandes et belles planches l'«Annonciation», l'«Adoration des bergers», la «Résurrection du Christ», la «Descente du St. Esprit», la «Toussaint» et «St. Jérôme». La première et la quatrième portent le monogramme de Jean Wiericx. Ces pièces doivent avoir servi à l'illustration du Missel in-folio de 1574, le «St. Jérôme» avait paru dans l'édition de 1573, suivant les comptes de Plantin. Nous n'avons pu vérifier ces données sur un exemplaire du livre. Dans le même recueil, offert par Moretus à son beau-père, nous rencontrons deux «Annonciations» signées par Jean Wiericx, l'une sans date, l'autre datée de 1570, et une «Ascension», signée par le même; ces planches doivent avoir servi pour le Missel in-4° de 1574. Elles sont entourées d'une bordure formée par des sujets religieux ou par des animaux et des fruits, signée I. S. (Josse Sadeler) ou P. V. W.

Les Wiericx gravèrent encore pour Plantin les planches de FURMERUS; *de Rerum usu et abusu* (Plantin 1575) qui passèrent plus tard dans la traduction par COORNHERT: *Recht gebruyck ende Misbruyck van tydelijcke have*. Plantin, Leyde, 1585. (A 1649.)

En 1580, Jean grava le portrait de Goropius Becanus (A 1861) pour les œuvres posthumes de cet écrivain. On dirait qu'avec l'âge la réputation du gra-

veur et ses prix étaient allés en croissant, car cette pièce lui fut payée 24 florins.

Le portrait de Jean de la Jessée pour ses œuvres poétiques (Plantin 1582) fut payée à Jean Wiercx la moitié de cette somme.

Les planches de : J. B. HAUWAERT, *Pegasides Pleyu* (Plantin, 1582), furent faites pour le compte de ce poète, les dessins en sont conservés au Musée Plantin. Le portrait de Houwaert dans les *Vier Wierste*, livre imprimé par Plantin en 1583 (A1932), et un autre du même auteur qui paraît ne pas avoir été employé, mais dont la planche s'est conservée au Musée Plantin-Moretus (A 1849), furent également gravés par nos artistes. Nous savons que le premier leur fut payé 18 florins. Les paiements des planches de *Pegasides Plein* (A 1650-1666) se firent de Janvier à Septembre 1582.

Dans la grande et belle bible latine de 1583, reparurent les planches des *Humanæ salutis monumenta* avec plusieurs gravures nouvelles des Wiericx et d'Abraham de Bruyn.

Citons encore comme gravés par les Wiericx pour l'officine plantinienne : 12 planches pour un Bréviaire in-8° de l'invention et de la taille de Jean Wiericx, et 10 des Heures in-24° de l'invention et de la taille du même; un portrait de Thomas à Kempis dans l'édition plantinienne de 1617 par Jérôme (A 2045); une planche dans les «Exercicios de Devocion

de la Infante Soror Margareta de la Cruz» (Plantin 1622); 4 planches dans les «Officia propria sanctorum Ecclesiæ Toletanæ (Plantin 1616.): la «Sainte croix, St. Ildephonse recevant la chasuble, Ste. Léocadie parlant à St. Ildephonse et le même saint sur le frontispice». Ces quatre dernières pièces furent portées en compte par les frères Moretus au père Peralta pour la somme de 246 florins; Alvin (1815) n'en mentionne que trois.

Jean Wiericx grava, après la mort de Plantin, le portrait du célèbre typographe.

Nous avons retrouvé dans les collections du Musée Plantin-Moretus deux marques de l'imprimerie, supérieurement gravées, que nous croyons pouvoir attribuer au burin des Wiericx. Nous appliquons à l'une d'elles la mention faite par Plantin dans son Livre de caisse de 1570: «Une marque de cinq florins» et à l'autre l'annotation dans son Journal de 1583 d'une somme de 21 fl. 6 s. payée «en livrant son enseigne.»

Si pour la plupart de ces travaux les détails précis nous manquent, nous en avons heureusement de plus amples sur deux ouvrages que les Wiericx n'exécutèrent pas pour le compte de Plantin, mais pour lesquels celui-ci servit d'intermédiaire entre les graveurs et ses clients étrangers.

Le 7 Janvier 1587, Plantin écrivit à Jean Mofflin,

abbé de Bergues-St.-Vinox: « Quant à l'image de Nostre-Dame de Pitié, dès le jour que je reçeu vostre casse, je la baillay pour en faire le desscin et depuis j'ay tousjours sollicité de la faire tailler par Wiricx qui me traisne de jour à autre, tellement que je crains qu'à grande peine pourrai-je la retirer de ses mains devant la fin de febvrier. » Le 23 Mars suivant, la gravure n'était pas encore faite et Plantin se plaint de nouveau amèrement du graveur à Garcia de Loaysa, aumônier du roi, à qui Jean Mofflin, qui venait de mourir, avait voulu dédier l'estampe.

Le même jour Plantin porta en compte, dans son livre de caisse, une somme de 63 florins, payée à Jérôme Wiericx, pour reste de la figure de Notre-Dame. Le prix, comme on le voit, s'élevait pour cette planche bien au-dessus de ce que les Wiericx avaient l'habitude de demander. Il est vrai de dire que la Notre-Dame dont il s'agit (A 571) peut s'appeler leur chef-d'œuvre. Le Musée Plantin-Moretus en a conservé le dessin qui, comme le donne à entendre la lettre à Jean Mofflin, fut fait d'après un tableau.

Le nom du dessinateur et probablement aussi du peintre nous est révélé par une note inscrite dans un fragment d'inventaire où il est dit: « Une grande image de Nostre-Dame de l'invention de Crispin van den Broeck et taille de Hieronymus Wiericx. Evaluée à 60 florins ».

La planche fut imprimée avec l'adresse de Théodore Galle en 1604. Le premier état, tel qu'il se rencontre dans la collection de la ville d'Anvers, est avant toute inscription.

Vers la même époque, où Plantin intervenait pour faire graver la «Vierge aux sept douleurs», on s'adressait à lui pour servir d'intermédiaire entre les Wiericx et les pères Jésuites de Rome qui voulaient faire graver les planches de NATALIS : *Evangelicae historiae imagines* (A 1668-1800).

Déjà au mois de Novembre 1585, Plantin s'était occupé, à la demande des pères Jésuites, à chercher des graveurs pour les planches de l'œuvre de Natalis. Le 5 de ce mois, il écrivit au père Louis Tovardus, à Cologne, qu'il n'avait pas su trouver d'artistes capables de ce travail, que les deux meilleurs graveurs (les frères Wiericx) de la ville étaient tellement adonnés à la débauche qu'on ne pouvait rien en attendre et que Galle et Sadeler refusaient d'accepter un travail pour compte d'autrui. Plantin lui envoya en même temps deux dessins pour cet ouvrage faits par Martin de Vos. Les dessins ne plurent probablement pas, car ce fut un artiste italien Bernard Passaro ou Passerus qui fit les dessins, gravés plus tard.

Le 22 Mars 1586, Michel Hernandez, prêtre de la Société de Jésus à Rome, proposa de faire graver et publier aux frais de Plantin les 153 planches des

dessins pour le livre de Natalis qu'il lui avait envoyés. Plantin s'adressa à Henri Goltzius à Harlem, à Galle et aux Sadeler d'Anvers, mais partout il rencontra des difficultés insurmontables.

Le 13 Août 1586, Jacques Ximenez lui écrivit de Rome une nouvelle lettre à ce sujet, à laquelle Plantin répondit, le 22 Octobre suivant.

«Il me semble préférable, dit-il, que vous fassiez graver les planches par vos graveurs ordinaires et par ceux qui habitent votre ville, plutôt que de les envoyer ici, maintenant que tous les graveurs, comme je le sais par expérience, sont des plus difficiles et demandent des prix exorbitants en comparaison de ce que je leur payai jusqu'ici. Goltzius a refusé naguère de les faire; on ne peut ajouter aucune foi aux promesses des Wiericx; Sadeler, à ce que j'ai appris, est allé se fixer à Mayence.»

Deux mois plus tard, il écrivit à Emmanuel Ximenez, en réponse à une nouvelle demande de celui-ci, qu'il veut bien s'adresser aux Wiericx pour leur confier l'ouvrage, si d'abord tous les dessins pour les 150 gravures lui sont remis, et si on lui garantit de compter chaque semaine une somme convenable pour payer les trois frères.

Le 6 Janvier 1587, dans une lettre adressée à Ferdinand Ximenez, il renouvela ses offres de service pour faire tailler par les Wiericx les figures

inventées par le defunt père Natal: «Mais je voy, dit-il, que ceste matière a esté tant démenée par diverses personnes inentendantes la manière de se gouverner envers telles gens, qu'il n'y a espoir aucun de pouvoir persuader auxdits Wiricx, ni à quelqu'un d'eux, d'aler à Rome, veu mesmes que, comme ils m'ont respondu et que je scay de certain, qu'il y a en ceste ville gens de mesme estat de graver figures en cuivre qui offrent à chaicun huict florins par chaicun jour qu'ils voudront besongner pour eux en leur propre maison, ce que lesdits Wiricx font à la fois et puis ayants besongné ung ou deux jours ils vont despendre le tout avec gens desbauchés et lieux publiquement deshonnestes, jusques à laisser outre cela en gage leurs hardes et habillements, de sorte que qui veut avoir besongne d'eux les doibt aler délivrer et les tenir chez soy aussi longtemps qu'il ait retiré son argent, après quoy ils retournent au mesmes quand ils scavent qu'on désire avoir nécessairement quelque chose faict de leur main».

Nous avons déjà rappelé une scène de cabaret des moins édifiantes, où Jérôme joua le rôle principal et qui eut pour conséquence de lui faire chercher au delà des frontières un abri contre les poursuites de la justice. Bien avant la date de cette dernière lettre, nous trouvons dans les registres tenus par Plantin les traces de la vie désordonnée de Jérôme Wiericx.

Le 23 Septembre 1574 Plantin annota : « Baillé au Sr Guillaume de Decker et à Henrick Passers, luyssier Luitmaecker la somme de dix-huict florins pour Hierome Wyrickx, qui estoit engagé par les soldats du guet pour avoir esté prins de nuict, hivre et sans lumière » (Journal XXXVI. p. 170). Nous voyons, par les détails que donne Plantin sur leur compte, que pareils désordres n'étaient pas pour eux chose accidentelle, mais ordinaire, et que les auteurs de ces planches si fines et si délicates, avaient les mœurs les plus dissoluës et les habitudes les plus désordonnées.

Plantin cependant continua les négociations avec les frères Wiericx et, le 13 Janvier 1587, il envoya aux frères Emmanuel et Ferdinand Ximenez un tableau des déboires que lui faisaient essuyer nos graveurs.

« Je suis à présent tout aussi affligé, écrit-il, que j'étais joyeux, lorsque par vos lettres, recues le premier Janvier, j'appris que vous étiez satisfaits du résultat de mes demarches auprès de Jérôme Wiericx. Je courus donc pour lui montrer les deux dessins que vous m'aviez envoyés et pour conclure l'affaire avec lui et avec son frère. Mais des dix fois que j'allai chez lui, je ne réussis pas à le rencontrer une seule fois et je ne pus tirer de lui, et moins encore de son frère Antoine, une réponse déterminée avant aujourd'hui. Et cette réponse je ne trouve pas encore qu'elle

soit satisfaisante, je la trouve bien plutôt irritante, inepte et indigne d'être transmise. Jérôme avait d'abord promis qu'il n'y avait rien qu'il ne ferait pour moi, et il s'engageait également pour son frère. Mais aujourd'hui, lorsque je lui eus montré les dessins, il me répondit d'un ton arrogant que j'avais voulu les duper en disant que les 150 compositions, dont il s'agissait, m'appartenaient, qu'il savait et voyait à l'évidence que c'étaient les mêmes qui avaient été offertes par vous à Galle, à Goltzius, à Sadeler, à son frère et à lui-même pour être sculptées, et au sujet desquelles on avait négocié avec Goltzius d'abord et avec son frère Antoine ensuite pour aller les graver à Rome. Il avait d'abord promis de les achever en deux ans, mais, comme je lui dis que je connaissais leur habitude de mentir et faisais observer qu'il était nécessaire de terminer dans ce délai, ils me dirent qu'ils avaient besoin de trois ans et qu'ils étaient sûrs que les pères Jésuites leur accorderaient volontiers ce temps. Ils montrèrent ainsi qu'ils savaient bien tout ce qui m'avait été écrit par vous. Cette discussion terminée, je voulus savoir leur prix, qu'ils avaient fixé d'abord à trente florins par planche et qu'ils portèrent maintenant effrontément, pour chaque planche, à soixante, sans compter le cuivre et les nouveaux dessins qui devraient être faits ici plus artistiquement, les dessins envoyés ne pouvant leur servir qu'à indiquer la pensée de l'auteur. Jérôme affirma qu'il n'entrepren-

drait pas la besogne pour un sou de moins. Antoine cependant parut s'offrir à le faire pour quarante florins, à condition que je fournisse à mes frais le cuivre poli et taillé à la grandeur voulue, ainsi qu'un nouveau dessin, ne voulant point, disait-il, copier la travail puéril que je leur montrai. Vous voyez l'entêtement de ces hommes et les prix exagérés qu'ils demandent, en dépit de leurs promesses et de leurs engagements, sans compter que, même à ces prix, vous aurez de la peine à tirer le travail de leurs mains avant six ans d'ici. Ils sont tellement adonnés à la boisson et à la fréquentation des mauvais lieux qu'ils aiment mieux perdre leur temps de cette manière que de remplir leurs promesses. Je suis allé de nouveau chez Galle (Philippe) qui m'a répondu poliment qu'il avait des fils et des élèves qu'il devait nécessairement guider et que, à raison de son grand âge, il lui était difficile d'entreprendre une besogne aussi considérable.»

Nous ne savons pas quel fut le résultat final des démarches de Plantin, ni à quelles conditions le contrat se conclut; toujours est-il que les planches des «*Evangelicæ historiæ imagines*» parurent en 1593, sans nom d'imprimeur et, furent suivies, une année plus tard, du texte imprimé chez Martinus Nutius.

Comme nous l'avons dit, l'ouvrage, que M. Alvin appelle, à juste titre, un des monuments les plus im-

portants de la gravure aux Pays-Bas, comprend 153 gravures, sans compter le frontispice. Les dessins primitifs furent envoyés à Plantin de Rome et étaient faits par Bernard Passaro. Les Wiericx, ayant jugé ces dessins insuffisants, voulurent les faire refaire, ils n'obtinent pas tout ce qu'ils demandèrent, mais un certain nombre des sujets primitifs furent refaits par Martin de Vos. Le frontispice et sept planches portent sa signature. Jérôme Wiericx lui-même dessina une des planches. Une autre porte le monogramme N suivi de «fecit»; ce sont probablement les initiales de Jérôme Natalis qui forma le plan de l'ouvrage et fit imprimer à Rome, en 1586, l'encadrement de chaque estampe avec les légendes et les lettres de rappel dans la marge. Ce fut sur ces feuilles imprimées que Passaro exécuta ses dessins dont tous les originaux appartiennent actuellement à la Bibliothèque royale de Belgique.

M. Alvin cite une édition de 1593 des «*Evangelicæ historiæ*», une deuxième de 1596, une troisième de 1647. Il passe sous silence l'édition Plantinienne de 1607. Il donne comme date de l'impression des «*Adnotationes*» l'année 1595; cette date est exacte quoique le titre porte 1594.

Les Jésuites d'Anvers, possédaient primitivement les planches et faisaient commerce du livre, comme nous le voyons par les comptes de Jean Moretus, qui, à diverses reprises, leur acheta des exemplaires.

Le 17 Décembre 1605, les planches furent vendues par le recteur du Collège d'Anvers, Carolus Scribanus, à Jean Moretus (II), et à son beau-frère Théodore Galle, pour une somme de 344 florins et 5 sous. Elles servirent en 1607 à l'édition plantinienne, où le texte fut placé en regard des planches, au lieu d'être rejeté à la fin comme dans l'édition de Nutius. Théodore Galle céda sa part dans les planches à Jean Moretus II, le 9 Octobre 1614. Les 414 exemplaires restants de la première édition, avec les privilèges de l'ouvrage, furent vendus, le 31 Mars 1606, à Jean Moretus II, moyennant la somme globale de 3840 florins.

Par un singulier hasard l'ouvrage, qui avait coûté tant de peine à Plantin, mais qu'un autre édita, devint ainsi la propriété de ses successeurs.

Les frères Wiericx imprimaient et vendaient eux-mêmes leurs estampes et mêmes celles d'autres graveurs. Une dernière citation, tirée des archives plantiniennes, nous donne un renseignement intéressant sur le prix de ces estampes, ainsi que sur la signification du mot «excudit» qui accompagne le nom de Jérôme Wiericx sur un grand nombre de planches.

En 1614 Balthasar Moretus écrivit au père Philippe de Peralta qui lui avait demandé des gravures des Wiericx:

«Je crains de ne pouvoir vous satisfaire quant

aux estampes de Jérôme Wiericx. Quelques-unes sont assez chères, particulièrement celles qu'il a gravées lui-même, et la plupart sont assez usées. Les prix du reste sont fort variés. Les in-folio coûtent ou bien 8 de nos sous, ou bien 6, d'autres 5, 4, 3, 2, 1; les in-quarto coûtent 2 sous et demi, 2 sous ou 1 sou; les in-octavo 1 sou, 1 blanc ou un demi-sou. Je dis que celles qu'il a gravées lui-même sont chères, car tout ce qui porte son nom n'a pas été gravé par lui. Pour vous faire reconnaître la différence, je vous dirai que les planches gravées par lui portent l'inscription de *H. Wiercx sculpsit* et celles qu'il a fait graver par son élève, d'après son modèle, portent les mots *H. Wiercx excudit*.

8 sous ou 3 francs de notre monnaie pour les estampes les plus chères des Wiericx! Nous ne voulons pas comparer ces prix à ce que l'on paie actuellement pour les pièces rares de l'œuvre des trois frères; mais si nous les mettons en regard de ce que nos graveurs ou nos marchands d'estampes modernes demandent pour des planches ordinairement moins soignées que les travaux des frères Wiericx, nous constaterons ici, plus encore que dans la librairie, que les prix ont haussé, tandis que le valeur intrinsèque a bien souvent suivi une marche en sens contraire.

MAX. ROOSES.

APPENDICE.

ANNOTATIONS DANS LES LIVRES DE COMPTE DE L'OFFICINE PLANTINIENNE RELATIVES AUX FRÈRES WIERICKX.

Registres des relieurs etc., 1566-1569.

Hans Wiericx, graveur en cuivre,
sur la Lombarde Vest, doit pour autant
que luy ay compté le 22 d'Octobre 1569,
à bon compte, la somme de dix florins.
Valent en tout à bon compte la somme de fl. 10

Adi, 4 Novembre, payé encore dix
florins et huit patars. Val. fl. 10— 8

Pour reste des 4 évangélistes qu'il a
taillés, à 10 fl. la p., qui sont 40 fl. avoit
receu pardevant du maître le reste.

Registres des relieurs etc., 1570-1575.

1570. Adi, 14 Mars, Jeronymus Wi-
rickx m'a apporté deux figures taillées en
cuivre dont il dict avoir du maître 6 fl.
de la pièce. Val. fl. 12

Baillé adi, 4e de April, une figure de
Dō Palmarum.

Payé adi, 4 April, à bon compte, six
florins. fl. 6

Adi, 24e de Mars (1570), à Hans Wi-
rickx, graveur en cuivre, à bon compte

de une planche qu'il a taillée pr la bible

2 L. de gros.

fl. 12

Adi, p^a Aprilis, à Frederick van den Hove cuyper pr compte dudit en personne comme devant la somme de XI florins et 14 pat. Val.

fl. 11—14

Livre des ouvriers, 1563-1574.

Hans Wyrick, le 15 Mars (1570?), par compte faict 84 fl. d'argent presté etc.

Il m'a livré 11 figures à 3 fl. 10 pat.

sur quoy il a receu la moictié, qui sont fl. 19—5

Une marquee de cinq fl. dont il a receu la moictié parquoy rabbatu

fl. 2—10

Livre de Caisse, 1570.

1 Avril. A Frederick van den Hove cuvelier pr Hans Wierickx cuvelier (*sic*) à bon compte de la planche grande qu'il a gravée, val. XI florins et 14 s. qu'il m'a commandé que compterois pour luy audit. Val.

fl. 11—14

4 Avril. A Jeronymus Wirickx, engraveur en cuivre.

fl. 6

3 Oct. A Jér. Wierickx pr deux figures en cuivre qu'il a taillées : une baptismation de St. Jehan et une de l'apostre. fl. 10

20 Oct. A Hans Wierck pour une fi-

gure de unes nopses en cuivre huict florins. Val. fl. 8

31 Oct. Au frère de Hans Wirickx engraveur en cuivre pr ung Helias qu'il a engravé. Val. fl. 5

Livre de Caisse, 1571.

6 Fevr. 1571. A Hans Wierick notre père a baillé hors du buffet. fl. 12

23 Févr. A Hans Wierickx mon père a payé hors du buffet pr payement de une planche de cuivre. ?

16 Juin. A Hans, le graveur en cuivre, pr la Cène de Nre Sigr qu'il a gravé en cuivre. fl. 8

26 Juillet. A Hans van Thielt pr Hans Wierickx, int Casteel van Ryssel corte nieu stract, pr 3 planches que Hans a gravées en cuivre. fl. 24

Livre de Caisse, 1576-1589.

1580. 28 Mai. A Hans Wirick, tailleur en cuivre, pr figures de cuivre L. 6. fl. 36

9 Sept. Hans Wierickx pour reste de la figure de Becanus L. 4. fl. 24

1582. 10 Oct. Hans Wierickx pr le portraict de Jessée. L. 2. fl. 12

1587. 23 Mars. A Jeronimo Wierickx
pr reste de la figure de Nre. Dame. fl. 63

Grand Livre, 1582-1589.

Jan Bat. Houwaert, Conseillier à
Bruxelles doit ce 15 Janvier 1583 pour
aultant que ay compté à Hans Wierickx
la somme de XXI flor. et VI pat. de la
somme de fl. 54—6 receus dudit. fl. 24— 6

Journal, 1582.

8 Septembre 1582. Pour la dernière
figure en cuivre pour le livre de Hou-
waert. fl. 7

Journal, 1583.

Recen de Mr Jan Batt. Houwaert la
somme de 51 et 6 pat., lesquels sont fl. 30
pour bon compte des livres qu'il prendra
et XXI fl. et 6 pat. à compter le 14 Janvier
à Hans Wierickx quand il livrera les deux
planches.

18 Janvier. Payé à Hans Wierickx la
somme de 12 florins, lesquels sont pour
reste de paiement de la figure de Hou-
waert dont devoit avoir 3 livres de gros. fl. 12

Item. Donné adi 24 Janvier pour res-
te des fl. 24 —6 en livrant son enseigne. fl. 9— 6

12 Mars. Payé à Hans Wiericx la somme de 33 florins, lesquels sont pour reste de 42 fl. qu'il devoit avoir de la planche du jugement pour J. Rutenas. fl. 33

Mon père luy avoit baillé 9 fl. à bon compte devant.

Journal, 1587.

23 Mars. Payé à Hieron. Wiericx la somme de 10 livres et 10 sols degros pour son reste du payement de la figure de Nostre Dame avecq ses douleurs qu'il a taillée en la faveur et pleige de C.(hris-tophe) P.(lantin) pour le défunct Monsr Jan Moufflin abbe de St. Winoxberghe. Val. fl. 63

Pièces détachées ayant rapport à l'imprimerie, 1600-1625. P. 43.

1616. Insuper debet R. P. Peralta Balth. et Jo. Moretis pro quattuor imaginibus ab Hier. Wierickx incisis quæ Officiis Toletanis inserviant: Sanctæ crucis, S. Ildefonsi vestem recipientis a B. Virhine, S. Leocadiæ S. Ildefonsum alloquientis, item S. Ildefonsi qui libri titulo præfigitur. fl. 246

Algemeene Vergadering van 23ⁿ Juni 1880.

DAGORDE: 1° Lezing van het verslag der zitting van 18ⁿ December 1879. — 2° Verslag over een handschrift van wijlen Th. van Lerijs. — 3° Hernieuwing van het bestuur. — 4° Benoeming van een werkend lid. — 5° Mededeelingen van MM. P. Génard.

De zitting heeft plaats ten 8 uren 's avonds, in de gemeenteraadszaal ten stadhuize.

Zetelen aan het bureel:

De heeren ridder G. van Havre, voorzitter; P. Génard, Max Rooses en H. Wauwermans, bestuurleden; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig:

De heeren L. Delgeur, P. Kockx, A. Goovaerts, J. A. Hompus, Edm. Lombaerts, Th. Smekens, L. Theunissen, A. van Bellinghen, P. van den Bossche, Felix van der Taelen, L. van Ryswyck, J. van Herendaal, Denis Watlô, werkende leden; J. Hellemans en Edw. Ipers, toetredende leden.

De heeren ridder L. de Burbure, ondervoorzitter; Ph. Rombouts, penningmeester; C. J. Hansen en Fr. van Boghout, werkende leden, doen zich verontschuldigen.

1° De sekretaris geeft lezing van het verslag der zitting van 18^a December 1879, hetwelk wordt goedgekeurd.

2° De heeren P. Génard, Max Rooses en Ph. Rombouts leggen het verslag neer, over een handschrift van wijlen Th. van Lerijs, handelende over eenige Antwerpsche kunstenaars. Na de lezing van het verslag beslissen de werkende leden, dit werk, onmiddelijk na het verschijnen van het IIe deel der Refereinen van De Bruyn, ter pers te leggen.

3° De heeren ridder L. de Burbure, ondervoorzitter en Max Rooses, bestuurlid, worden met algemeene stemmen herkozen.

4° De heer Karel Ooms, kunstschilder, wordt tot werkend lid benoemd.

5° Een werk van den heer Bartolotti, archivaris te Rome, aldaar verschenen, over de Vlaamsche meesters, die tijdens de XVe en XVIe eeuw in Italië verbleven, wordt door M. P. Génard den leden aanbevolen als eene merkwaardige bijdrage voor de kunstgeschiedenis van ons vaderland.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
Ridder G. van Havre.

**VERSLAG OVER HET HANDSCHRIFT: BIOGRAPHIES
D'ARTISTES ANVERSOIS, PAR TH. VAN LERIUS,
AVOCAT.**

Onder de talrijke schriften door den geleerden heer Theodoor van Lerius nagelaten, bevindt er zich een, waarvan de uitgave niet alleen tot eer onzer maatschappij zal strekken, maar tevens een groot licht verspreiden over de geschiedenis der Antwerpsche kunstschilders.

Het zijn de levenschetsen van 48 kunstenaars, die tot nu toe geene geschiedschrijvers hadden gevonden, te weten: Hendrik Abbé, Wouter Abts, Alexander Adriaenssens, Theodoor Aenvanck, Hendrik Jos. Anthonissen, Jan en Antoon Blanckaert, Jan Boeckhorst, Jan Quiryn de jongere, Pieter Jan Baptist en Balthasar Lucas Boel en hunne familie, Gonzalez Coques, Cornelis de oudere, Cornelis de jongere, Lodewijk II en Abraham I de Bailleur en hunne familie, Peeter Bernart en Peeter Frans de Bailliu, David II, Jan Cornelis en David III de Heem en hunne

familie, Christoffel en Jan Christoffel Jegher, Gillis Nyts, de beide Andries Pauwels of Pauli en Maximiliaan Pauwels, Hendrik van Averkamp, de familie van Apshoven, Andries van Artvelt, Peeter van Avont, Hendrik van Balen de oudere, Jan van Balen, Hendrik van Balen de jongere en hunne familie, Jacob en Christoffel Jacob van der Laemen en de andere kunstenaars diens naams: eindelijk Sidrach Willemsens.

De verzameling dezer levensschetsen zal twee boekdeelen van ongeveer 250 bl. in-8° uitmaken; een derde boekdeel zou kunnen gevormd worden van de belangrijke levensberichten door den heer van Lerijs in talrijke tijdschriften, als daar zijn het *Album der St Lucasgilde*, het *Journal des Beaux-Arts*, *De Vlaamsche School*, enz. geplaatst.

Gij allen weet, Mijnheeren, hoe nauwgezet de heer van Lerijs in zijne nasporingen was, gij zult dus de waarde van het handschrift naar eisch weten te schatten en door eene gunstige belissing eene welverdiende hulde brengen aan de nagedachtenis eens mans, die, om zoo te zeggen, zijn gansch leven aan de studie der geschiedenis van Antwerpens kunstschool had toegewijd.

P. Génard.

Algemeene Vergadering van 31ⁿ Januari 1881.

DAGORDE: 1° Verslag der zitting van 23e Juni 1880. — 2° Verslag door den Penningmeester over het maatschappelijk jaar 1879. — 3° Toestand onzer uitgaven 1880-1881. — 4° Verslag over de briefwisseling van Chr. Plantijn. — 5° Mededeelingen van MM. ridder de Burbure, Max Rooses en Edm. Lombaerts.

De zitting wordt ten 8 uren 's avonds, op het stadhuis, geopend.

Zetelen aan het bureel:

De heeren ridder G. van Havre, voorzitter; ridder L. de Burbure, ondervoorzitter; Ph. Rombouts, penningmeester; Max Rooses en H. Wauwermans, bestuurleden; A. de Decker, sekretaris.

Zijn aanwezig:

De heeren L. Delgeur, A. Goovaerts, Edm. Lombaerts, H. Sermon, Th. Smekens, Felix van der Taelen, werkende leden.

De heeren G. J. Hansen, Fr. van Boghout,

P. van den Bossche en J. van Herendael doen zich verontschuldigen.

1° Het verslag der zitting van 23^a Juni 1880 wordt gelezen en goedgekeurd.

2° De penningmeester, M. Ph. Rombouts, legt den staat der kas voor. De ontvangsten en uitgaven voor het jaar 1879 worden nagezien en goedgekeurd.

3° M. Rooses doet in naam van het bestuur eenige mededeelingen over den toestand onzer uitgaven. Onze leden hebben reeds ontvangen, als uitgaven voor het bestuurjaar 1880, het IIe deel der Refereinen van de Bruyn en de Latijnsche Gedichten van Kilianus. Binnen eenige weken zullen wij kunnen afleveren het I^e deel van het handschrift van wijlen den heer van Lerijs. Voor het jaar 1881 zijn wij voornemens uit te geven: 1° het IIe deel der Refereinen van de Bruyn; 2° het IIe deel van het handschrift van Lerijs; 3° een boekdeel van 200 bladzijden, dat wij aan uwe

goedkeuring onderwerpen. Aan de merken onzer Antwerpsche drukkers wordt vlijtig voortgewerkt; in 1882 zullen wij ze aan onze leden kunnen ronddeelen.

4° Het werk, dat voorgesteld wordt door het bestuur is de briefwisseling van Chr. Plantijn. De heeren Max Rooses, ridder G. van Havre en Ph. Rombouts doen hier over verslag. De werkende leden brengen eene stemming uit in den zin van het verslag.

5° Ridder L. de Burbure heeft zich onledig gehouden met opzoekingen nopens den beroemden Antwerpschen drukker, Michiel Hillen van Hoogstraeten, die in betrekking stond met de grootste geleerden van zijnen tijd. Vele duistere punten heeft hij moeten ophelderen, enkele feiten moet hij nog zorgvuldig nazien; later zal hij den uitslag zijner navorschingen aan de leden mededeelen.

De heer Max Rooses leest eene belangrijke bladzijde voor de geschiedenis van den Antwerpschen boekhandel, *Ortelius et Chr. Plantin*, bestemd voor de uitgaven der maatschappij van aardrijkskunde.

6° Als een bewijs der groote zorg, die men besteedde in de vroegere tijden, aan het afzetten van plaatwerken, voornamelijk die, welke men voor geschenken bestemde, toont M. Edm. Lombaerts een exemplaar van de *Leven der kunstschilders*, door Houbraken, waarvan al de portretten met de meeste keurigheid gekleurd zijn.

De Sekretaris,
Alfons de Decker.

De Voorzitter,
Ridder G. van Havre.

VERSLAG OVER DE BRIEFWISSELING VAN PLANTIJN, VOORGEDRAGEN IN ALGEMEENE VERGADERING VAN 31 JANUARI 1881.

Door het bestuur onzer maatschappij belast met het onderzoek der briefwisseling van Plantijn, ten einde te bepalen of deze al dan niet geschikt is, om door de Antwerpsche Bibliophilen uitgegeven te worden, hebben wij het handschrift, berustende in het Archief van het Museum Plantijn Moretus, doorloopen. Wij hebben bevonden, dat de verzameling bestaat uit vier lijvige folio-deelen, en de brieven bevat, welke door Plantijn aan de bijzonderste personen, met wie hij in betrekking was, geschreven werden. De groote drukker heeft zelf reeds eene keus gemaakt in de brieven, welke hij schreef en alleen van de bijzonderste eene klad behouden. Wij denken, dat er in de overblijvende nog tot een zeker punt een keus zal dienen gedaan te worden, om te doen wegvallen die gene, welke geen wezenlijk belang voor ons meer opleveren.

Hetgeen er dan zou overblijven, gevoegd bij de antwoorden op Plantijn's brieven in zooverre zij aanwezig zijn, zou volstaan om een tiental boekdeelen, van ongeveer 300 bladzijden elk, te vullen. Deze zouden van jaar tot jaar door onze maatschappij uitgegeven worden. Door ons werd van het stedelijk bestuur de toelating verkregen om de verzameling uit te schrijven en uit te geven. De heer Rombouts heeft zich belast met de uitschrijving, de eerste der ondergeteekenden heeft zich belast met het uitgeven en met het opstellen der noodige toelichtingen.

Wat het innerlijk belang der bedoelde briefwisseling betreft, wij denken, dat er weinig of geen gedrukte of ongedrukte bescheiden bestaan, die zoo nauw met de geschiedenis van de boeken en van de schrijvers der XVIe eeuw in betrekking zijn en er zooveel licht over verspreiden, als deze verzameling. Wij denken, dat onze maatschappij geen gepaster werk voor hare uitgaven zou kunnen vinden, en dat het geroepen is om een meer dan gewonen bijval in de wereld der boekenliefhebbers in te oogsten.

De Commissarissen tot onderzoek,

Max Rooses,

G. van Havre.

Ph. Rombouts.

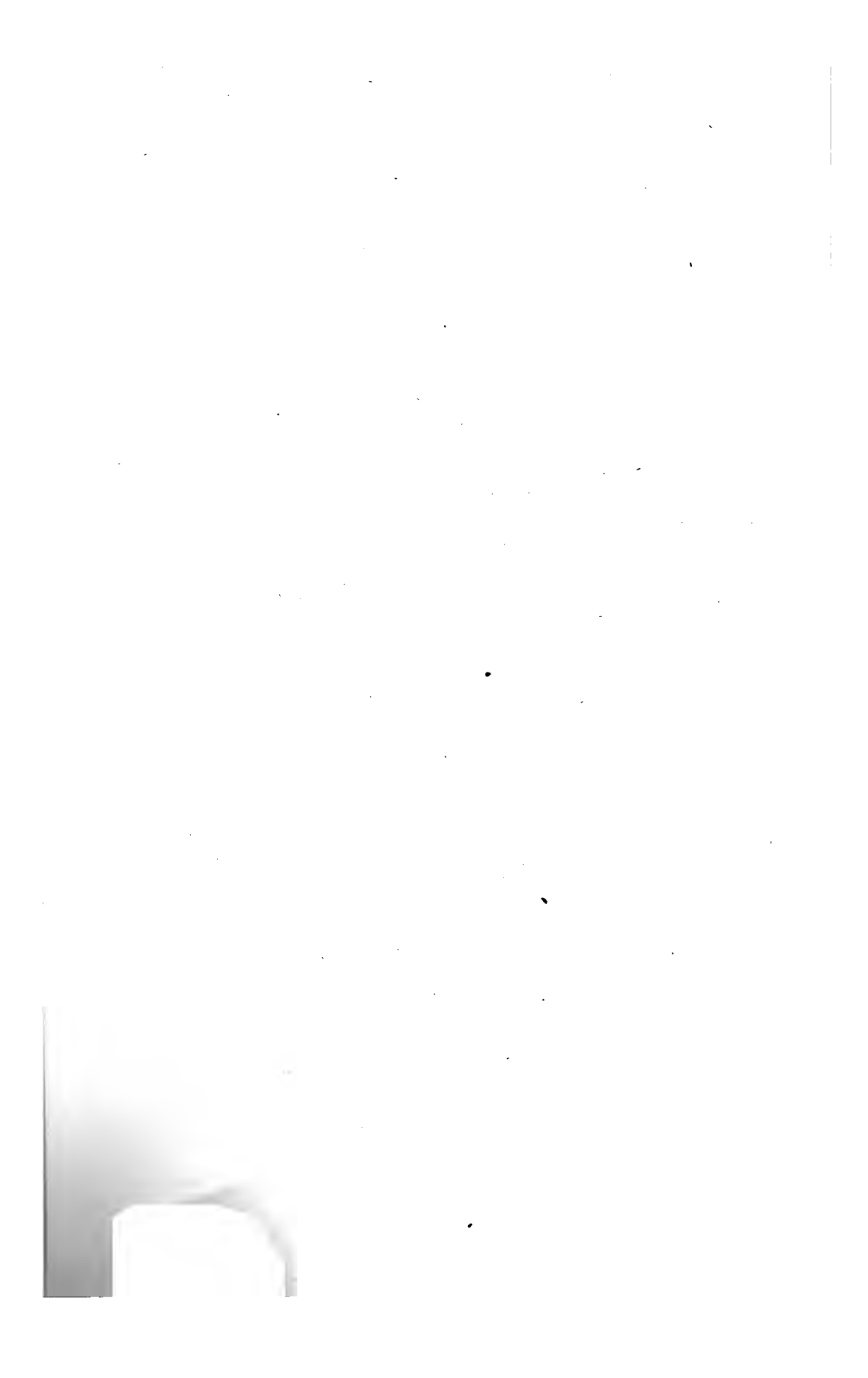

INHOUDSTAFEL.

Wetten der Maatschappij.	1
Verslag over de stichting van de Maatschappij de Antwerpsche Bibliophilen. :	7
Stichtende leden	9
Toetredende leden.	17
Verslag over het boek gehouden door Jan Moretus (II) als deken van de St. Lucasgilde (1616-1617)	20
Rapport sur un manuscrit en langue flamande, présenté à la commission par le chevalier LÉON DE BURBURE, et contenant l'ordre du défilé et la réglementation des cortèges, dits Ommegangen, de la ville d'Anvers, aux quatorzième et quinzième siècles	22
Algemeene vergadering: Woensdag 10 April 1878. Dagorde	24
Algemeene zitting van 10 April 1878	25
ROOSES, Max. Mededeelingen	27
Algemeene vergadering van Woensdag 22 Mei 1878. Dagorde	36
Verslag over de «Chronijck van Antwerpen» toegeeeigend aan den notaris Geeraart Bertrijn	37
WAUWERMANS, Hendrik, Lt. Col. Étude bibliographique sur la fortification de Jean van Schille (d'Anvers), ingénieur et géographe. 1573.	41
Verslag over eene verzameling gevormd door den Heer P. Génard en getiteld: Het begin der «quade werelt.»	

— De gebroeders van der Voort of de volksopstand van 1477-1478	57
Rapport sur le recueil de «Refereynen» fait au seizième siècle, par Jean de Bruyne, d'Anvers	59
Algemeene zitting van 22 Mei 1878	62
Benoeming van eereleden, werkende en briefwisselende leden	63
GÉNARD, P. Mededeelingen van bibliographischen aard	64
Ridder DE BURBURE, Leo. Opzoekingen naar Matthijs van der Goes	71
Rooses, Max. Eene bladzijde uit de geschiedenis van den boekhandel over 300 jaren	72
Algemeene vergadering van Woensdag 27 November 1878.	
Dagorde	82
Algemeene zitting van 27 November 1878	83
Nieuwe toetredende leden	87
Verslag over de werkzaamheden van de Maatschappij.	87
Het refereinboek van de Bruyn	90
RUELENS en ROOSES. Mededeelingen	90
Rooses, Max. Eene bladzijde uit het verloren handschrift van: Admiranda hujus sæculi.	92
Begin der Plantijnsche drukkerij	94
Vergadering van 5 Maart 1879, voor het meedeelen van bibliographische bijzonderheden	98
Verplichtende algemeene vergadering: Woensdag 18 Juni 1879. Dagorde	100
Chevalier DE BURBURE, Léon. La valeur vénale d'un manuscrit en 1477	102
GÉNARD, P. Bijdragen tot de geschiedenis der boekdruk-kunst in Antwerpen	107
Algemeene vergadering van 18 Juni 1879	125

Rombouts, Ph., penningmeester. Verslag over den staat der kas	126
Herkiezing van drij bestuurleden	126
Benoeming van werkende- en briefwisselende leden . . .	127
Verplichtende algemeene vergadering van Donderdag 18 December 1879. Dagorde	129
Verslag over Carmina latini C. Kiliani	131
Algemeene vergadering van 18 December 1879.	133
Ridder DE BURBURE, Leo. Mededeeling over Mathijs van der Goes	135
Verplichtende algemeene vergadering: Woensdag 23 Juni 1880. Dagorde	136
DE DECKER, Alfons. Eenige Antwerpsche drukkers uit den vreemde. Bibliographische schetsen	137
Verplichtende algemeene vergadering: Maandag 24 Januari 1881. Dagorde	224
ROOSES, Max. Les frères Wiericx à l'imprimerie Plantinienne.	225
Algemeene vergadering van 23 Juni 1880.	249
Herkiezing van twee bestuurleden.	250
Benoeming van een werkend lid	251
Verslag over het handschrift: Biographies d'artistes Anver-sois, par Th. van Lerijs, avocat.	252
Algemeene vergadering van 31 Januari 1881.	254
Verslag van den penningmeester over het maatschappelijk jaar 1879.	255
Toestand onzer uitgaven 1880-1881	255
Mededeelingen van MM. Ridder Leo DE BURBURE en Max ROOSES.	256
Mededeeling van Edm. LOMBAERTS	257
Verslag over de briefwisseling van Plantijn	258

TAFEL DER EIGENNAMEN.

A

- Abbé, Hendrik. 252.
Abts, Wouter. 252.
Adriaenssens, Alexander. 252.
Adrian de Anvers. 145, 146, 147, ib. ib.
Aenvanck, Theodoor. 252.
Agrippa, Henricus Cornelius. 179.
Albert, Prins. 185.
Alciatus. 76.
Aldi. 151.
Aleman, Mateo. 149.
Alençon, Hertog van. 15.
Alfarache, Guzman de. 149, ib.
Alva, Hertog van. 52, 108, 114.
Alvin, Lodewijk. 225, 227. ib. 228, 233, 240, 241.
Anext, Maria. 210
Andreas de Antverpia. 141.
Andriessens, Abraham. 53.
Anjou, Hertog van. 60.
Anthoninus, 142. ib.
Anthonissen, Hendrik-Joseph. 252.
Antverpiæ, Antonius Mathias de. 140, ib. 141, ib. ib. 142.
Anvers, Adrian de. 145, 146, 147. ib. ib.
Apshoven van. 253.

Aristaeneti. 76, 80.
Arnold van Brussel. 141.
Artvelt, Andries van. 253.
Aser. 143.
Asseliers. 108, 115, 122.
Assendelft, Hendrik van. 193.
Ansonius. 75.
Averkamp, Hendrik van. 253.
Avont, Pieter van. 253.

B

Bac, Godfried. 138.
Baellicur (I), Abraham de. 252.
Baellicur, de oudere, Cornelis de. 252.
Baellicur, de jongere, Cornelis de. 252.
Baellicur (II), Lodewijk de. 252.
Balén (I), Hendrik van. 253.
Balén (II), Hendrik van. 253.
Balén, Jan van. 253.
Balk, Alias Strabius Isebrandt. 215
Balliu, Bernard de. 252.
Balliu, Peeter de. 252.
Balliu, Peeter Frans de. 252.
Baronius, Kardinaal. 170, 171. ib. ib.
Barre, Labarre, Jan de la. 66, 67.
Barrera, Andries. 150.
Bartolotti. 251.
Bé, Guiliam le. 144,
Beauharnais, Eugeen de. 44.
Bocanus, Geropius. 96, 143, 234.
Beelaerts, Beffèro of Bellerus. 205, ib. ib. ib. 207.

- Bellerus, Balthazar. 206, ib. ib. 207.
Bellerus, Jan. 163, 206, ib.
Bellerus (I), Lukas. 206.
Bellerus (II), Lukas. 206.
Bellerus (I), Peeter. 206, 208.
Bellerus (II), Peeter. 207.
Bellerus (III), Peeter. 207, ib. ib. 208.
Bellet, Frans. 181, 200, 204, ib. 202, ib. ib. 203, ib. ib.
Bellet, Jan. 203, 204, ib. ib.
Bercare, Bernardino. 209.
Berchem, Jan van. 104.
Berchem, Walraven van. 104, 106, ib.
Berchmann, Arnold. 116.
Berghen, Adriaan van. 138.
Bernart, Peeter. 252.
Bertryn, Firmyn. 38.
Bertryn, Geeraart. 13, 28, 37, ib. 38, ib. ib. 39, 58, 63, 89, 90.
Bertryn, Jan Geeraart. 39.
Beste, Jacob de. 14.
Beys, Adriaan. 169, ib. ib. 170, ib. ib. 171, ib.
Beys, Catharina. 168.
Beys, Christoffel. 165, 166, 167, ib. 169, 172, ib. 173, ib. 174,
175, 176, ib. 178, ib. ib. 179, ib. ib. ib. 180, ib. ib. ib. ib.
181, ib. 183, 184, ib. 185, 186, ib. ib. 187, 188, ib. 189,
190, ib. ib.
Beys, Georgina. 186, 189.
Beys (I), Gillis. 120, 121, 151, ib. ib. 152, ib. 153, ib. ib. 154, ib.
ib. 155, ib. ib. ib. 156, ib. ib. 157, ib. ib. 159, ib. 160, 161, ib.
ib. 162, ib. ib. 163, ib. ib. ib. 164, ib. ib. 165, ib. ib. ib. 166,
167, ib. 168, ib. ib. 169, 171, 172, 175, ib. ib. ib. 176. 183.
Beys (II). Gillis. 169, ib. 171, 172.
Beys, Joarna. 168.

- Beys, Joannes. 169.
Beys, Magdalena. 166, 168, ib.
Beys, Margareta. 168, 169.
Beys, Maria. 168.
Beys, Rolandus, 175.
Blanckaert, Antoon. 252.
Blanckaert, Jan. 252.
Blinde, de. 59.
Boeckhorst, Jan. 252.
Boel, Balthasar Lucas. 252.
Boel, Jan. 252.
Boel, Jan Baptist. 252.
Boel, Peeter. 252.
Boel, Quirijn. 252.
Bogaerd, J. 206.
Bomberghen, Carel van. 143, 144.
Bomberghen, Cornelis van. 143, 144.
Bomberghen, Daniël van. 140, 142, ib. ib. 143, ib. 144, ib.
Bont, J. 59.
Borcht, Peeter van der. 226.
Borgognone, Antonio Lanteriero. 50, 52.
Borrekens, Mathijs. 64, 65, ib. 66.
Boscàrd, 206,
Bossuyt, P. van. 161.
Bouillet, Catharina. 209.
Bouttats, Gaspar. 23.
Bouwens, Jan. 116.
Bouwens, Jan Janssone. 116.
Bracht, Margareta van. 215.
Broeck, Crispya van den. 234.
Brussel, Arnold van. 141.
Bruyn, Abraham de. 232.

Bruyne, Jan de. 28, 59, 63, 89, 90, 255, ib.

Burbure, Ridder Leo de. 38, 71, 99, 135.

Byns, Anna. 59.

C

Capilupus. 75.

Cassiere. 59, 60 61.

Caukercken, Lodewijk van. 13.

Çayas, Gabriël de. 95, ib. 116.

Cicero. 75, 80.

Cleys, *alias* van Loemele, Severyn. 115, 116, ib.

Commano, Joannes. 148.

Commers, Elizabeth. 206.

Commines, Philip van. 197, ib.

Coninck, F. J. de. 14.

Coornhert. 231.

Coques, Gonzales. 252.

Corderus of Cordier, Balthazar. 141, ib. 142.

Coster, Frans. 92.

Coster, *alias* Stroosnyder, Jan de. 59.

Craesbeeck, Pedro, 145, 149, ib. ib. ib. 150, ib. 185.

Crom, Mathias. 212.

Cruquius. 79.

D

Dantan, Peeter. 168.

Decker, Alfons de. 99, 223.

Decker, Guiliam de. 238.

Diegerick, Alfons. 204.

Diercxsens, Jan Karel. 22.

Diest, Coppen van. 123.

Diest, Gillis van. 107, 108, ib. ib. ib. ib. 109, ib. 110

Diest, Jan van. 222.

Dodonæus, Rembertus. 76, 84.
Doesborch, Jan van. 139.
Dorpe, Roland van den. 138.
Driessche, Jan van den. 216.
Drusius, Jan. 216, ib.
Dumæus, Antoon. 15.
Durer, Albert. 22.
Duthillœul. 207.

E

Eckert van Homberch, Hendrik. 138.
Eduard VI. 211, 212.
Egmont, Graaf van. 48.
Elzevier, Lodewijk. 193.
Esopus. 76.
Estienne. 151.
Even, Eduard van. 23.
Eycken, van der. 59.

F

Fabricius (Lefevre), Niklaas. 196, ib.
Faille, René della. 223.
Farinalius, Joannes. 96.
Farnesius, Kardinaal. 52.
Ferdinand van Oostenrijk. 185.
Flandria, Geeraard de. 141.
Fouler, Jan. 182.
Fourmentraux, Anna Maria de. 39.
Fourmentraux, Nikolaas de. 39.
Francq, Simon le. 186, 189, 190. ib.
Frans, Frans, 70.

Frans, Peeter, 53.

Froben. 151.

Fronsbergen. 219.

Fruytiers. 59.

Furmerus. 231.

G

Galle, Philip. 226, 239, ib. 240.

Galle, Theodoor. 226, 235, ib. 236, 239, 242, ib.

Gambara, Laurens. 228.

Geeraard de Flandria. 141.

Génard, Peeter. 22, 34, 35, 53, 64, 99.

Gens, Eugeen. 22.

Ghelen, Jacob van. 222, ib. ib.

Ghelen (I), Jan van. 139, 221, ib.

Ghelen (II), Jan van. 221, ib. ib.

Ghelen (III), Jan van. 222.

Ghelen, Jan van. 222, 223.

Ghelen, Jan Peeter van. 223, ib. ib.

Ghelen, Jeremias van. 222.

Gheylliaert, Jan. 213.

Gillis van Luik. 186.

Giselinus, Victor. 79.

Godefroid de Brabant. 186.

Godtschalck. 59.

Goes, Matthijs van der. 71, 135, ib. 138.

Goltzius, Hendrik. 76, 236, ib. 239, ib.

Grammey, Jan Baptist. 184, ib.

Grapheus, Jan. 108, 109, 112, 113, 115, 122, 139, 179.

Grecia, Lisvarte de. 147.

Grymmersteyn, Jan van. 104, ib. 105, 106, ib. ib.

Gualteruccio, Carlo. 52.
Guicciardinus, Lodewijk. 77, 79.
Guyot, Frans. 108, ib. ib.

H

Haecht, Willem van. 14, 91.
Haeghen, Ferdinand van der. 30, ib.
Haer, Floris van der. 183, ib.
Hanegraefs, Marcus, 218.
Happaert, Gillis, 118, ib.
Hauwaert, Jan Baptist. 232, ib. 247, ib. ib. ib.
Havre, Ridder Gustaaf van. 39, 162.
Hele, de la. 77.
Heem, Cornelis de. 252.
Heem (II), David de. 252.
Heem (III), David de. 252.
Heem, Jan de. 252.
Henrick die Lettersnider. 138.
Hernandez, Michiel. 235.
Hillen, Michiel. 138, 256.
Hinsborch, Anna van. 38.
Hoefnaegels, Frans-Antoon-Hyacint. 22.
Homberch, Hendrik Eckert van. 138.
Horatius. 74, 75, ib. 78, 79.
Hornes, Graaf de. 48.
Houdoy, Julius. 172, ib. 184, 187, 208, 210.
Hove, Frederik van den. 230, 245, ib.
Hovius, 79.
Huys, Peeter. 226, 228, ib.

I

Isabella, de infante. 185.
Isabella de katholieke. 145.

J

Jacquet, Catharina. 220.
Jarchi, Salomon. 143.
Jegher, Christoffel. 226, 253.
Jegher, Jan Christoffel. 253.
Jessée, Jan de la. 222.
Jode, Geeraart de. 43.
Juan, Don. 219, ib.
Junius, Adrianus. 76, 79.
Juvenalis. 80, 144.

K

Karel V. 138, 211.
Keerberghe, Peeter van. 214.
Kempis, Thomas a. 90, 232.
Kessler, Nicolaas. 138.
Keyser, Marten de. 139.
Kiel, Kilianus Cornelius. 13, 14, 107, 115, ib. 129, 131, ib.
134, 197, ib. 255, ib.

L

Laemen, Christoffel Jacob van der. 253.
Lact, Jan de. 109, 112, ib.
Lanteriero Borgognone, Antonio. 50, 52.
Launay, Peeter Aelbrecht de. 65.
Leest, Antoon van. 226.

Leeu, Geeraard. 138.
Leeu, Nicolaas. 138.
Lefevre (de la Boderie), Guido. 196.
Lefevre (Fabricius), Nicolaas. 196, ib.
Lelong. 213.
Lemnius, Lieven. 78.
Lerius, Theodoor van. 252, ib. 253, ib. 255, ib.
Liesveldt, Jacob. 139, 210, 212, 213.
Liesveldt, Jan. 210.
Liesveldt, Joachim. 210.
Lipsius, Justus. 75, 80.
Lisvarte de Grecia. 147, ib.
Loaysa, García de. 234.
Loemele, Severijn van. 115, 116, ib. ib.
Lucretius, 80.
Luik, Gillis van. 186.
Luitmaecker, 238.
Luyken, Jan. 23.

M

Maerlant, Jacob van. 102, 106, 135.
Moïmonides, Mozes. 143.
Maire, J. 199.
Malborough, Hertog van. 14.
Mannaert, Jacob. 106.
Mansfeldt, Ernest van. 48.
Marchi, Francisco de'. 44, 45, ib. ib. 46, ib. ib. ib. 47, 48, 49,
ib. 50, ib. ib. 51, ib. ib. ib. 52, ib. ib. ib. 55.
Marçonville, Jan de. 197.
Margareta de la Cruz, Soror. 233.
Maria koningin van Engeland. 212.
Marini, Luigi. 44, ib. 45, 49, ib. ib. 51, 54.

- Marnix, Philip van. 215.
Martens, Thierry. 99, 138.
Martere, Maria van den. 210.
Mathias de Antverpia, Antonius. 140, ib. 141, ib. ib. 142.
Mauritius, Graaf. 92.
Meersch, M. Polidoor C. van der. 140.
Meesens, Peeter. 214.
Mengiaert, Jan. 106.
Mertens, Hendrik. 22.
Metsys, Quinten. 102.
Meynaert, Egbert. 59.
Mierdman, Steven. 211, 212, ib. ib. ib. 213, ib. 217.
Miræus, Aubertus. 186.
Miro, Don. 147.
Mofflin, Jan. 233, 234, ib. 248.
Molière. 81.
Molle, Jan van. 59.
Mont-Sacré, Olenix du. 156, ib. 157, ib.
Montanus, Arias. 195, 228, 229.
Morel, Willem. 168, 169, ib.
Moretus. 75, 233.
Moretus, Balthazar. 93, ib. 94, 189, 190, ib. 191, 242, 248.
Moretus (I), Jan. 93, 94, 121, 151, ib. 153, 154, 155, 158, ib.
159, ib. 160, ib. 161, ib. ib. 162, 163, ib. ib. ib. ib. 164,
ib. ib. 165, 166, 167, 170, ib. ib. ib. 172, 177, 178, 179, 181,
ib. 182, ib. 187, 188, ib. 198, 201, 230, 231, 241, 242.
Moretus (II), Jan. 13, 16, 20, 23, 27, 29, 84, 121, 242, ib. ib. 248
Moretus, Moerentorf, Peeter. 121.
Moerentorf, *zie* Moretus.
Moy, Hendrik de. 13, 114, 120.
Muller, Cornelis. 266.

N

- Nassau, Adolf van. 141.
Natalis, Jeronimus. 235, ib. 236, 237, 241.
Nicolaes, Hendrik. 114.
Nicolai, Arnold. 226.
Noot, Jan van der. 216.
Nutius, Marten. 139, 205, 240, 242.
Nuyts, Gielis. 70.
Nyts, Gillis. 253.

O

- Ollenix du Mont Sacré. 156, ib. 157, ib.
Oranje, Willem van. 218, ib. 219, ib.
Ortelius, Abraham. 77, 99, 107, 121, 122, ib. 123, ib. 124.
Ovidius. 141.

P

- Pacard, Abraham. 170.
Paeiotto. 48, 50, 55.
Pagnignus; S. 76.
Panne, Peeter. 92.
Pape, Jan de. 114.
Papebrochius, Daniël. 22.
Parma, Margareta van. 49.
Parma, Prins van. 53, 216.
Parys, Silvester van. 107, 108, 109, ib.
Parys, Willem van. 108, 109, ib.
Passaro, Passerus, Bernard. 235, 242, ib.
Passers, Hendrik. 238 -
Pauwels of Pauli, Andries. 253.
Pauwels, Maximiliaan. 253.

Pays, Francisco. 114.

Peralta, Philip de. 233, 242, 248.

Perier, Adrianus. 151, 167, ib. ib. 169, ib. 174, 176, 177, ib.

Perier, Jeremias. 166, 168, ib.

Philips II. 48, 95, 117, 195, 211, 218.

Philips III. 170.

Pit, Maria de. 59.

Plantijn, Catharina. 121.

Plantijn, Christoffel. 72, ib. 73, ib. 78, 79, 80, 89, 93, 94, ib. ib. ib.

95, ib. ib. ib. 96, ib. ib. 99, 107, 108, 114, ib. 115, ib. ib.

116, ib. 117, ib. ib. ib. 118, ib. ib. 119, ib. ib. 120, ib. ib.

ib. 121, ib. ib. 122, 139, 143, 144, ib. ib. 151, 152, ib. ib.

ib. 153, ib. ib. 155, 157, 159, 160, ib. 161, ib. ib. 162, 163,

ib. 164, 165, 171, 172, ib. 175, ib. 177, 191, 192, ib. 194, ib.

195, ib. ib. ib. 196, 198, 200, 205, ib. ib. ib. 216, 218, 220,

226, ib. 227, 228, ib. 229, ib. ib. 230, 231, ib. ib. ib. ib. 232,

ib. ib. 233, ib. ib. ib. ib. 234, ib. 235, ib. ib. ib. 236, ib.

237, 238, ib. ib. 240, 241, 242, 248, 256, 258.

Plantijn, Hendrika. 121.

Plantijn, Magdalena. 121, ib. 151, ib. 154, ib. 157, 158, ib. 164,

165, 167, 168, ib. 171, 176.

Plantijn, Margareta. 151, 194, 198.

Plantijn, Martina. 121, 151.

Plantijn-Moretus. 20, 72, 91, 120, 131, 153, 170, 172, 173,

225, 226, 232, 233, 234.

Poganelli, Frans. 209.

Pontonnier, Peeter. 169.

Porquin, Barbara de. 162.

Porret. 152, ib. ib. 153.

Portantius, J. 196.

Portugal, Manuel de. 149, ib.

Pruynen, Cornelis. 123.

Pulman, Theodoor. 75.

Putte, J. van de. 204.

R

Rache, Peeter de la. 190, 191.

Rade, Abraham van den. 211, 217, ib.

Rade, Gillis van den. 211, 216, ib. 217, ib. ib.

Raedt, Anna Maria de. 39.

Raphelingen, *zie* Ravelingen.

Ravelingen, Christoffel van. 198, 199, ib.

Ravelingen, Elizabeth van. 199, ib.

Ravelingen (I), Frans van. 151, 172, 192, 193, ib. ib. 194, ib.

196, ib. ib. 197, ib. ib. 198, ib. ib. ib. ib.

Ravelingen (II), Frans van. 199, ib.

Ravelingen, Justus van. 199, ib.

Recamonte, Tablante de. 147.

Requesens. 53.

Rische, Matthijs de. 69, 76.

Rivière, Jan Baptist de la. 201.

Rivière, Joanna de la. 151, 200.

Rivière, Willem de la. 200, ib. ib. 201.

Robelet, Isabella. 189.

Roelants, Elizabeth. 215.

Roelants, Jan. 214, ib.

Roly, de. 162.

Rombouts, Philip. 33.

Ronchini, Amadio. 48.

Rooses, Max. 27, 33, 71, 90, 99, 114, 116, ib. 121, 196.

Rossem, Marten van. 15.

Rubens, Peeter-Pauwel. 64.

Ruelens, Karel. 28, 90, ib. 114.

Rutenas, J. 248.

S

- Sadeler, Joost. 228, 231, 235, 236, ib. 239.
Salamanca, Spagnuolo. 50, 52.
Salva. 149.
Sambuci. 76, 81.
Sanazarii, Synceri. 178.
Scaliger, Joseph Justus. 143.
Schille, Jan van. 34, ib. 41, 42, 43, 45, ib. 46, ib. ib. 48, ib. 49,
50, ib. 51, ib. ib. 52, ib. 53, ib. 54, ib. ib. 55, ib.
Schiller. 81.
Schoonbeke, Gilbert van. 15.
Schoondonck, Egidius. 92, ib. ib. 93, ib. ib. 94, 97.
Schrieck, Adriaan van. 203, ib.
Scotti. 143.
Scribanus, Carolus. 242.
Serrure, C. P. 223, ib.
Servilius, Jan. 15.
Seys, Willem. 205.
Shakespeare. 81.
Silvius, Karel. 192, 211, 220.
Silvius, Willem. 70, ib. 71, 192, 211, 217, ib. 218, ib. 219, 220,
ib.
Solorzano Pereira, Joannes de. 148.
Sompeken, Sapience van. 104, 106, ib.
Sonnius, Michiel. 165.
Spiering, Jan. 121.
Steelsius, Jan. 139, 205.
Steelsius, Joanna. 208.
Stevin, Simon. 42, 54.
Strabius, Isebrand, Balk, *alias*. 215.
Stroobant, Margareta. 209.

Stroobant (I), Pauwel. 208, ib.
Stroobant (II), Pauwel. 208.
Stroobant, Willem. 205, 208, 209, ib. ib. 210.
Stroosnyder, Jan de Coster, *alias*. 59.
Suren, Jan van. 112.
Sweertius, Frans. 92.

T

Taberniel, Artus. 145, 148, ib.
Tack, Antoon. 208.
Tavernier, Amaat. 109, 110, 111, 112.
Terentius. 75, 78.
Theognidus. 76.
Thielens, Antoon. 214.
Thielt, Hans van. 246.
Thomas a Kempis. 90, 232.
Thys, August. 22.
Tiele. 196.
Torfs, Lodewijk. 22.
Torrentius, Lievien. 193.
Tournelle de la. 180, 181.
Tovardus, Lodewijk. 235.
Trognesius, Alexander Carolus. 92, ib.

V

Valckenisse, Andries Eugeen van. 58.
Varennnes, Olivier de. 168, 169.
Vega, Garcillasso de la. 150.
Velde, M. H. Van de. 39.
Verachter, Frederik. 14, ib.
Verhoeven, Abraham. 115, ib.

Verhulst, Godgaf. 208.
Verrepœus. 75.
Vervliet, Daniël. 210.
Vervliet, Jan, 205, 210.
Verwijs. 102.
Virgilius. 75, ih. 78.
Voort, Van der. 28, 29, 57, 89.
Vos, Marten de. 235, 242.
Vries, de. 102.

W

Waesberghe (I), Jan van. 166, 211, 213, 214, 215, ib. ib. 217.
Waesberghe (II), Jan van. 215.
Waesberghe, De weduwe van P. van. 215.
Wagemaquers, Domien. 118.
Wauwermans, Hendrik. 34.
Weale, James. 99.
Werve, Jan van de. 109.
Wesenbeek, Jan van. 14, 36.
Wiericx, Antoon. 225, 226, ib. 227, 229, 233, ib. 234, ib. 235,
ib. 238, 239, 240, 242.
Wiericx, Jan. 90, 134, 225, ib. 226, ib. 227, ib. ib. 228, ib. ib.
ib. 229, ib. ib. ib. 230, ib. ib. ib. 231, ib. ib. ib. 232, ib. ib.
ib. 233, ib. 234, ib. 235, ib. 236, ib. ib. 237, ib. 238, 241,
242, ib. 243, ib. 244, ib. ib. 245, ib. ib. 246, ib. ib. ib. ib. ib.
ib. ib. ib. 247, ib. ib. 248.
Wiericx, Jeroom. 90, 225, ib. 226, ib. 227, 228, 229, ib. 230, ib.
231, 232, ib. ib. ib. 233, ib. 234, ib. ib. ib. 235, 236, ib. ib.
237, ib. ib. ib. 238, ib. ib. 239, ib. 241, ib. 242, ib. ib. 243,
ib. ib. ib. ib. 244, ib. 245, ib. 247, 248, ib.
Willart, Andries. 207.

Willemsens, Sidrach. 253.

Wisscherum, J. 222.

Wyngaerde, Jan van den. 104, ib. 105, 106, ib. ib. ib.

X

Ximenes, Emanuel. 236, 238.

Ximenes, Ferdinand. 236, 238.

Ximenes, Jacob. 236.

Ximenes, Kardinaal. 195.

